

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Naděžda Machková Prajzová

**Služebná v pražské měšťanské domácnosti na přelomu 19.
a 20. století. Identita, sociální mobilita a životní styl.**

The statute of domestic servants in Prague's middle class households in the turn of the 20th century. Identity, social mobility and the way of their lives.

Disertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Naděžda Machková Prajzová

Spolupráce, poděkování

Na tomto místě bych ráda vyjádřila poděkování vedoucímu práce panu prof. Eduardu Kubů za cenné rady, podněty a metodické vedení, trpělivost a ochotu. Dík patří také Mgr. Janu Rybovi z Archívu Hlavního města Prahy za usnadnění přístupu k materiálu, vstřícnost a podnětné tipy. Za trpělivost a podporu při psaní děkuji své rodině.

Obsah:

I. ÚVOD	5
I.1. Zhodnocení pramenné základny a metody práce	7
I.2. Směry, tendence, přístupy v bádání o služebnictvu	21
I.3. Definice služebné	29
II. SLUŽKA JAKO PROFESNÍ KATEGORIE	
II.1. Služba jako výkon povolání	37
II.2. Místo výkonu služby – pražská měšťanská domácnost	53
II. 3. Služebná na trhu práce	68
III. SLUŽKA JAKO SOCIÁLNÍ KATEGORIE	
III. 1. Místo služebné ve společnosti	90
III. 2. Drobná kriminalita jako rozměr socializace a výkonu povolání	98
III.3. Služebná jako matka	107
III.4 Sociální mobilita	116
III.5. Životní styl	125
III.6. Dva příběhy. Dva typické vzorce životních osudů	136
IV. ZÁVĚREM	140
Abstrakt	143
VI. PŘÍLOHY	146
VII. . PRAMENY A LITERATURA	147

I. ÚVOD

Předkládané téma staví do popředí zcela specifickou skupinu žen. Bude si klást otázky a hledat odpovědi na ně pod několika úhly pohledu. Služebné mohou být předmětem výzkumu dějin ženy, dějin všedního dne, hospodářských a sociálních dějin. Služebná umožňuje vhled do dějin rodiny a je klíčem k rozdělení práce v domácnosti.

Práce si bere „ženu“ jako objekt svého zkoumání a bude se snažit zachytit ji jako sociální kategorii ve zcela specifickém postavení. Předmětem zkoumání jsou služebné v pražských měšťanských domácnostech s přesahem do domácností jiných, na konci 19. a počátkem dvacátého století, s přesahem do dvacátých let. Tato žena je povoláním služebná. Relativně mladá opouští důvěrně známé rodné prostředí. Žije ve městě, u jiné, cizí rodiny. Cizí jak rodinnou příslušností, tak příslušností sociální. Neslouží u jedné rodiny, mění místo přibližně po roce či půl. Potýká se s cizím prostředím, jak ve smyslu geografickém, tak sociálním. Je izolovaná; kromě zaměstnavatele má jen omezené možnosti komunikace. Vykonává práci částečně za plat, částečně za stravu a bydlení, její smlouva, pokud nějakou má, nevykazuje charakter řádné pracovní smlouvy. To ji staví do role absolutní podřízenosti a závislosti na zaměstnavateli. Nemá žádný volný čas. Většinou je katolička, svobodná, bezdětná či s nemanželskými dětmi. Pohybuje se v prostředí, které je pro ni cizí, utváří ho svou prací, ale nemůže užívat jeho výdobytků a luxusu. Je posledním článkem sociálního řetězce. Stojí na jeho konci a její práce přispívá k utváření a fungování měšťanské společnosti. Pro ni je nepostradatelná. Vykonává práci, kterou by standardně vykonávali její příslušníci – tedy bez nároku za plat. Přesto či právě proto je charakterizována také nízkou mírou sociálního bezpečí, nemá žádnou ochranu. Bude nás zajímat, čím je utvářeno toto povolání, jak je služebná definována. Další otázky směřují po místě služebné ve společnosti. Pokusíme se objevit identitu služebné a pokusíme se o diferenciaci sociální kategorie, která vypadá zdánlivě monolitně. Teze budou směřovat k zachycení a nastínění životního stylu této sociální skupiny, k přiblížení služebné jako člověka s jeho identitou, jeho viděním světa a vnímáním reality.

Služebná byla spjata s druhou polovinou 19. století, s klíčovým obdobím pro utváření měšťanstva, vrstvy společnosti, jež si své místo definovala pomocí majetkového a společenského postavení. Služebná byla vyjádřením těchto ambicí, byla nositelkou potřebné prestiže. Kdo neměl služebnou, nepatřil ke střední společenské vrstvě. Zároveň pojednáváme o období spjatém s industrializací a průmyslovou revolucí, jež napomáhá utváření těchto podmínek. Odliv žen ze zemědělského venkova, od fyzicky náročné práce k prestižnější práci v domácnosti umožňuje poptávku po této pracovní síle naplňovat.

Z uvedeného výčtu vyplývá několika „skutečností“, se kterými je třeba se v rámci zkoumaného fenoménu potýkat. Setkáme se s problematikou elit a mentality, budeme se zabývat fenoménem práce žen v domácnosti. Narážíme na otázku mobility, bude třeba definovat sociální status a popsat strukturu společnosti. Bude třeba specifikovat pracovní zařazení služebných a zabývat se hospodářským aspektem práce služebných. Problematika služebných není jen průsečíkem dvou odlišných sociálních světů, je také fenoménem hospodářským a propojuje otázky specifického druhu námezdní práce s problematikou práce v domácnosti. Služebné jsou jako kategorie součástí společenského systému. Jejich práce a postavení ovlivňuje chod a fungování ekonomiky. Žádná společnost se v dané době bez služebných neobešla. Tato specifická kategorie spadá do sféry služeb, která je a byla v českých zemích dlouhodobě zaostalá. S tím souvisí míra úkolů a činností, jež byly na služebné delegovány, malá diferenciace a specifikace jejich činností.

Jak již bylo naznačeno, svět služebných nám otvírá nové perspektivy v bádání o služebných. Předkládaná práce by ráda přispěla k zaplnění deficitu v dosavadním bádání o nižších vrstvách. Pokusí se přispět k osvětlení jevů a procesů sociálních a částečně také hospodářských dějin na vzorku jedné sociální kategorie.

I.1. Zhodnocení pramenné základy a metody práce. Právní normy.

Při letmém pohledu na „téma služebná“ se nám vybaví nažehlené zástěrky, otvírání hostům, servírování čaje. Zasvěcenější použijí komentáře pomocí sociálních kategorií: svobodná, mladá, žena, katolička, bezdětná, nemajetná, v konfliktu se svým zaměstnavatelem. O co toto naše vědění, které je abstrahováno ze souvislostí dějin dané epochy, opíráme? Koreluje apriori vytvořené představy se skutečným obrazem služebné? A co je to „skutečný obraz“ služebné? Lze takový vytvořit? A na základě jakých pramenů? Každá historická studie vzniká na základě pramenů. Co v pramenech není, jako by neexistovalo, tvrdí pozitivistická historiografie. Pokud se snažíme o zachycení životního stylu služebné, pokusíme-li se hledat vědomé strategie, přístupy a chování služebné jako aktivní složky společnosti, máme k dispozici málo formalizovaného pramene. To klade práci zřetelné limity. Česká historiografie nedožene náskok západní historické vědy, která se začala zabývat služebnictvem již v sedmdesátých letech. Od řady žijících služebných bylo možno zachytit vzpomínky, vlastní názory na dobu a život ve službě, bylo možné zachytit, jak se tyto ženy viděly samy. My máme kromě fragmentů výpovědí, jež jsou zaznamenány v materiálech přestupkového soudu máme k dispozici memoáry dvou služebných a další typy pramenů, jež budou následně popsány:

Vzpomínky služebných

Zcela výjimečně se dochovaly paměti dvou služebných, jež jsou ale svým charakterem zcela specifické a nemají ambici na obecnou výpovědní hodnotu. Spíše nám pomáhají vytvořit si představu o možné variantě života služky. Služebné se odhodlávaly ke psaní svých vzpomínek nebo zapisování všedního dne jen málo. Většina z nich k tomu neměla zajisté dostatečné vzdělání a prostředí, ze kterého pocházely, je k ničemu podobnému nevedlo. Nebylo příliš časté, aby služebné psaly paměti, případně si vedly deník. Služebné, vzhledem ke své nízké kvalifikaci pro daný druh práce, po sobě nezanechávají většinou stopu ve smyslu přímého svědectví o své službě a své existenci jako takové. Obě autorky jsou výjimkou. Marie Stejskalová pochází z rodiny vzdělance a vlastence, který děti vzdělával a podporoval ve studiu, navíc pocházela z rodiny, která sama zaměstnávala služebnictvo. Smrt otce a následná finanční krize jí

neumožnila pokračovat ve vzdělání, ale přinutila obstarat si vlastní zajištění: vstupuje do služby k hudebnímu skladateli Leoši Janáčkovi.¹ Druhý deník, Antonie Šálkové z let 1884-94², doby, kdy vystřídala řadu míst, je později socialistickou propagandou použit k demonstraci utiskované ženy. V roce 1927 vychází v Besídce Rudého práva. Sama Antonie Šálková se později stává žurnalistkou a komunistkou. Služebná, jež se stala manželkou učitele, projevovala, jak sama píše, již od dětství značnou dávku sociálního citění, uvědomovala si svůj „hořký životní úděl“ a jelikož neměla, komu by si postěžovala, rozhodla se tak činit na stránkách deníku. Na základě analýzy pamětí a deníkových záznamů je možné získat cenné informace o jejich životním stylu, motivacích, způsobech myšlení a jednání, ale také pracovních povinnostech a vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli. Zatímco první deník je naplněním idealizovaných představ o služebných, slouží v jedné rodině celý život, cítí se být členkou rodiny, druhá líčí „hořký život plný ponižování“, z něhož jediným vysvobození je sňatek. Jedná se v obou případech o dvě zcela odlišné pojetí služby postavení služebných, přesto umožňují pohled na služebnou očima služebné. Oba pohledy se diametrálně odlišují, oba jsou svým způsobem extrémem. Jeden je agitační, raně komunistický, s cílem vylíčit zoufalství, bídu, utrpení a ponížení služebných, druhý je oslavnou ódou na harmonické soužití zaměstnavatelů, kterých je třeba si pro jejich ušlechtilost vážit a setrvat u nich až do konce života. I přes tento logicky subjektivní postoj jsou nám cenným materiálem.

Spisy okresních soudů

Spisy okresních soudů poskytují při hromadném zpracování obecné výpovědi o skupině a prameny individuální, jakož i umožňují sledovat každou jednotlivou služebnou. Služebné lze zachytit v několika životních situacích. V přestupkové agendě při překročení norem, v poručenských spisech při porodu nemanželského dítěte a pozůstalostní spisy jsou svědectvím jejich úmrtí. Veškeré uvedené materiály jsou uloženy v Archivu Hlavního města Prahy. Pozůstalostní spisy všech pražských okresních soudů jsou zpřístupněny formou katalogů, tvořících součást jednotlivých inventářů. Celkem se jedná asi o 93 000 záznamů. Právě tento typ zpracování umožňuje

¹ Trkanová, Marie: U Janáčků. Praha 1957

² Šálková, Antonie: Z deníku služby. Praha 1951

hromadné zpracování dat. Přestože jsou fondy zpracovány a zpřístupněny, jedná se o materiál nevytěžený a nevyužívaný.

Vznik fondu souvisel s přestavbou správní a justiční organizace monarchie v letech 1848-1850. Při své práci jsem využívala následujících fondů - Okresní městský delegovaný soud pro Malou Stranu a Hradčany (1855-1926) (dále OS MS), Okresní Městský delegovaný soud pro Staré Město, Josefov, Nové Město a Vyšehrad (1855-1883) (dále OS SNM), Okresní Městský delegovaný soud pro Staré Město a Josefov (1884-1926) (dále OS SMJ), Okresní Městský delegovaný soud pro Horní Nové Město (1884-1926) (dále OS HNM)³ a Okresní Městský delegovaný soud pro Dolní Nové Město (1896-1926) (dále OS DNM). V rámci reformy se okresní soudy staly základními jednotkami soudní organizace a působily jako samosoudy. Do jejich pravomoci patřil výkon prvoinstanční pravomoci v občanskoprávních (civilních) i trestních věcech.⁴ Do jejich agendy patřilo projednávání pozůstalostí, poručenství, opatrovnictví a jiné.⁵ K uspořádání fondů došlo v letech 1997 - 2006, kdy byla provedena katalogizace pozůstalostních spisů a inventurní soupis ostatních agend. Dosavadní využívanost fondu není příliš velká, přesto může dobře posloužit jako pramen pro obraz života jednotlivých sociálních skupin.⁶ Při využívání těchto fondů je nutno mít na paměti jejich různou dochovanost – vedle období, kdy se kupříkladu pozůstalostní spisy dochovaly intaktně, jsou období pro která byly ponechány spisy pouze výběrově a konečně pro nemalé časové úseky chybí vůbec.

Pozůstalostní spisy

Seznamy pozůstalostních spisů poněkud paradoxně potvrzují existenci služebných jejich úmrtím. Díky pozůstalostním seznamům a možnosti jejich elektronického vyhodnocení pomocí klíče povolání, dostáváme poměrně kompaktní a reprezentativní vzorek části obyvatelstva – služebných. Obsažené údaje umožňují po vyhodnocení poukázat na řadu faktů a zodpovědět na řadu otázek. Katalogový zápis

³ Podle zákona č. 274/1883 z.z. se nazýval Okresní Městský delegovaný soud pro Nové Město a Vyšehrad. V roce 1896 se z něho vyčlenil Městský delegovaný okresní soud civilní pro Dolní Nové Město a původní soud se dále nazýval Městský delegovaný okresní soud pro Horní Nové Město. V archivních pomůckách AHMP je však fond veden pod (z právního hlediska v podstatě nesprávným názvem) MDOS pro Horní Nové Město i pro léta 1884-1895, kterého se z praktických důvodů přidržuji.

⁴ V Praze, podobně jako v některých jiných velkých městech monarchie došlo k vytvoření speciálních soudů výhradně s trestní (přestupkovou) agendou (viz níže).

⁵ Šolle, V.: Počátky buržoasního soudnictví v českých zemích I., II., SAP 18/1968, s. 86-140, 20/1970, s. 93-170

⁶ Pešek, Jiří: Spisy okresních soudů období 1750-1918 jako pramen výzkumu života nižších vrstev pražského obyvatelstva. In: Český lid, 73, 1986, 1, s. 12

umožňuje sledovat pohlaví, jméno, datum úmrtí, povolání, věk, stav, vyznání, bydliště, informaci o tom, zda spis obsahuje úmrtní list, inventář či soupis majetku, uváděno je případné poručnictví nezletilých dětí, místo úmrtí, popř. upozornění na nějakou jinou významnou skutečnost. S těmito údaji může být nakládáno různě. Vzhledem k tomu, že se jedná o sice rozsáhlou, ale neúplnou sbírku, postupovala jsem metodou vytipování náhodného vzorku a zevšeobecněním údajů. Sestavila jsem databázi, zahrnující tisíc dvaadesát žen zemřelých v letech 1852 - 1926, s různým početním zastoupením jednotlivých ročníků úmrtí, které mají v kolonce povolání uvedeno označení povolání služka, služebná, komorná, kuchařka. Nebrala jsem v úvahu ženy, jež sice jistým způsobem v rodině či rodině sloužily, ale nesdílely s ní bydliště a nebo byla třeba k výkonu jejich práce jistá kvalifikace. Jako například vychovatelky, guvernanky, pradelny či posluhovačky. Na základě sestavené tabulky je možné pozorovat, jak se odlišovalo označení služebných dívek v různém časovém období (k jistým obtížím dochází na jazykové rovině – do roku 1897 bylo používáno převážně německé názvosloví); sledování terminologie napomůže k větší diferenciaci uvnitř zdánlivě homogenní skupiny služebnictva. Označení povolání sledujeme na základě úmrtního listu. Tento údaj nám nabízí zabývat se aktuálním stavem služebné k datu úmrtí. Kromě označení služka, kuchařka, komorná, panská apod. se v kolonkách objeví také označení penzistka, bývalá služka, trestankyně a nezaměstnaná. Na základě těchto kategorií je možné zabývat se tím, kolik služebných je v rámci databáze ke dni úmrtí ve stavu nezaměstnaných, kolik končí život v trestnicích či kolik jich dosloužilo a jsou na zaslouženém odpočinku. Zajímavou kategorií je označení bývalá. Co nám o služebné s uvedeným označením vypovídá? Mohlo se jednat o sběrnou kategorii, částečně duplující kategorii nezaměstnaná či penzistka, kategorii, do které spadaly služebné, jež byly momentálně bez práce, které byly staré a službu už nevykonávaly, mohlo se jednat o služebné, o kterých se nepodařilo momentální pracovní zařazení zjistit, pouze u nich např. byla nalezena čelední knížka. Mohly to být služebné, jež změnily sociální stav nebo ty, které změnily povolání. S největší pravděpodobností se bude ale jednat o ty, které nemají žádné následné povolání a jiného nenabýly. Jedná se o kategorii s nejasným sociálním statutem. Zajímavým bude také údaj o místě úmrtí. Na základě databáze bude sestaven koláč místa úmrtí, tak aby bylo patrné, ve kterých institucích služebné nejčastěji umíraly. Pomocí desetiletých intervalů lze zachytit nejčastější věk úmrtí

těchto žen. Statisticky lze na základě jejich příslušnosti⁷ zjistit, odkud většina dívek přicházela za službou do Prahy, v jakém věku umíraly, jakého byly vyznání. Zajímavým údajem dokládajícím společenskou příslušnost dívek by bylo povolání otce, objevuje se ovšem ve většině záznamů sporadicky. V katalogu se tento údaj objevuje jen pokud byla dívka nezletilá (tj. mladší 24 let). Vzhledem k významu tohoto údaje jsem proto provedla studium spisů, z nichž se mi podařilo řadu těchto údajů doplnit. Jedná se ale o minimální počet spisů a proto má tento údaj i minimální výpovědní hodnotu. Ne příliš často se objevují informace o zaměstnavatelích. Pokud ano, bude se vždy jednat o posledního zaměstnavatele, bývá uváděno jméno, zaměstnání a bydliště. Na základě inventáře, soupisu či dokonce ojediněle závěti, si můžeme vytvořit představu, v jakých majetkových poměrech umíraly. Je služba prostředkem k našetření si? Přestože na většinu těchto otázek jsou odpovědi téměř předem známé, napomůže tento materiál doložit nastíněné teze a poskytnout příklad pro obecná tvrzení, o kterých jsme se dosud mohli jen domnívat, že jsou platná také pro služebné. Domnívám se, že zvolený vzorek je dostatečně obsáhlý a reprezentativní a umožňuje formulování obecně platných závěrů. Z náhodného sledování obdobných údajů vyplývá, že údaje se opakují a ze zkušenosti je možné konstatovat, že ani rozšířením vzorku o další ženy či přesunutím od jiných časových období by se závěry nijak nezměnily.

Poručenské spisy

Na základě poručenských spisů lze metodou sond získat představu o postavení služebné jako matky. Jedná se o agendu Okresního soudu Horního Nového Města, v jehož obvodu ležela zemská porodnice, a proto jsem si tento fond zvolila. Vybrala jsem pro analýzu spisy ročníku 1924, který byl spolu s ročníkem 1917 ponechán v úplnosti jako vzorek. V rámci 128 spisů, jež se týkají kuchařek a služek jako matek nemanželských dětí, jsem sledovala postoje matek a otců ke svému rodičovství. Zaznamenané svědectví matek, jež vypovídaly o okolnostech početí dítěte, umožňuje odhalit i myšlenkový a citový život služebných – jejich názory, očekávání, představy a jinak nezachytitelné vlastní zkušenosti s reálným světem. Spisy nám plasticky představí služebnou v roli matky, případně umožňují sledovat život a výchovu jejich potomků až do zletilosti.

⁷ Tento údaj se vyskytuje fakultativně. Důležitá byla příslušnost, místo narození se objevuje spíše výjimečně, protože z právního hlediska nebylo důležité.

Trestní spisy

Dalším pramenem podobné povahy jsou trestní spisy. Jedná se o archivní materiál, který umožňuje nastínění otázky kriminality a kriminalizace těchto žen. Nepůjde o dokazování míry zločinnosti, jako spíše o modelaci, profilaci a zprostředkování pohledu na hodnoty a normy služebných a společnosti vůči nim. Ženy se provinily nebo na nich byl spáchán zločin a společnost jej trestá. Ke slovu se v tomto pramenném materiálu dostávají samotné služebné, což je ojedinělá možnost, jak nahlédnout do jejich myšlenkového světa. Díky tomuto materiálu máme také možnost zamyslet se nad žebříčkem hodnot, nad postojem společnosti a pohledem z obou stran sledovat konflikt, který se odehrával na základě porušení norem a sdílených hodnot. Původcem fondu je Okresní soud trestní v Praze.⁸ Na základě těchto pramenů jsou částečně zachytitelné osobní postoje lidí, vztah panstva a služebnictva, míra normalnosti a běžnosti, sociální konflikty. Tresty se většinou pohybovaly v rozmezí několika hodin, max. dnů vězení, nejednalo se o zásadní přečiny, spíše o přestupky. Mým pramenným východiskem byl Okresní přestupkový soud, který se ve větší míře dotýká standardního výkonu služby vyplývajícího z nedostatku práce a konfrontace se zaměstnavatelem. Služka byla také bezpochyby pachatelkou závažné trestné činnosti, bezpochyby např. infanticida, velká trestná činnost ovšem není výrazem stavovství a netýká se přímo výkonu povolání. Závažná trestná činnost a služebná, s ohledem na prostituci a vraždy novorozených dětí by, si zasloužily vlastní výzkum a svébytnou kapitolu.

Čelední knížky

Jako příloha pozůstalostních spisů nebo trestních spisů se zcela výjimečně dochovaly čelední knížky. Povinnost vlastnit čelední knížku je stanovena čeledním řádem. Jednalo se o veřejné listiny a tudíž jejich padělání či ničení bylo stíháno dle trestního zákona. Bylo povinností nahlásit případnou ztrátu, u nově vystavených knížek bylo uváděno, že se jedná o duplikát. Zaměstnavateli bylo zakázáno přijímat služebnictvo bez čelední knížky. Běžnou praxí bylo, že knížka byla po nástupu do

⁸ Šolle, V.: Počátky buržoasního soudnictví v českých zemích I., II., SAP 18/1968, s. 86-140, 20/1970, s. 93-170. Tento soud vznikl 26.5.1855 pod názvem Městský delegovaný okresní soud pro přestupky na základě vládního nařízení č. 57/1855 Z.ř. vyčleněním a soustředěním trestní agendy všech tří dosavadních pražských dosavadních okresních soudů. Od 1.1.1898 byl název soudu změněn na Okresní soud pro přestupky. Místní příslušnost soudu se řídila především místem spáchaného činu, v druhé řadě pak bydlištěm, popřípadě místem zastížení obviněného. Agenda soudu spočívala jednak v provádění celého přestupkového řízení v první stolici (vyšetřování i rozhodování) a jednak spolupráci se sborovými soudy I. stolice zločinů a přečinů podle trestního řádu (par. 9 tr. ř.).

služby, odevzdána pánu domu, který ji měl nejpozději do tří dnů na základě potvrzení odevzdat obecnímu starostovi. Existovaly zápisy, které se vedly jako evidence veškerého služebnictva v obci. Starosta také vyplňuje na základě informací od zaměstnavatele příslušné údaje a stvrdí je obecní pečeti. Veškerá negativní hodnocení a jejich následné zaznamenání do čelední knížky se měly odehrát pouze po prošetření starostou obce.⁹ Čelední knížky byly zrušeny zákonem č. 571/1919 Sb. Platnými průkazy se staly průkazy osobní (domovský list, občanská legitimace, legitimace ústřední sociální pojišťovny) a pracovní vysvědčení.¹⁰

V rámci studovaných spisů máme k dispozici 32 čeledních knížek. Tyto pracovní doklady poskytují svědectví také o osobních údajích. Z knížky lze vyčíst věk nástupu do první služby, místo původu, vyznání, stav a základní popis osoby. Na základě jednotlivých čeledních knížek je možné rekonstruovat jednotlivé pracovní osudy. Metodou sond, tedy výběrem některých čeledních knížek je možné rekonstruovat na základě uvedených údajů pracovní postup (ne ve smyslu kvalitativním spíše kvantitativním), resp. posun a změnu pracovního místa. Jednou z nejdůležitějších zachycených skutečností je významný aspekt v životě služebných a sice mobilita. Díky povinnosti předkládat knížku zaměstnavateli se na jejích stránkách setkáváme s přesnými chronologickými údaji o datu nástupu a výstupu ze služby. Časové a místní údaje v čelední knížce slouží jako základní materiál pro zachycení mobility služebnictva a to jak vertikální, tak horizontální. Pomocí této sondy lze zobecnit a vytvořit závěry ohledně mobility v rámci celé skupiny služebných. Pracovala jsem s údaji, jež se týkaly dvaatřiceti žen, které se narodily mezi lety 1826 – 1895. Zpracovala jsem je do tabulky obsahující následující údaje. Příslušnosti do dané obce: v čeledních knížkách bylo zvykem udávat oba údaje o původu služebné. I místo narození, zaznamenané jako „rodem z“ a domovská obec, „příslušnost do“ – byl po právní stránce relevantní údaj. V této obci byly také starostou obce vydávány čelední knížky, proto i pro mě bude příslušnost údajem klíčovým. Druhým sledovaným údajem je věk nástupu do služby. Udává reálný věk služebných při vstupu do první služby vypočtený srovnáním data narození a rokem vstupu do služby. Často se stávalo, že totiž čelední knížky byly vystaveny v určitý rok, ale vstup do služby následoval za rok, dva někdy i čtyři. Pokud bychom pracovaly s rokem vydání knížky, nebyl by věk reálný a nevypovídal o reálném

⁹ Více viz čelední řády. Čelední řád pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu, daný dne 7.4.1866. Prozatímní čelední řád pro hlavní město Brno a Olomouc, 15.9.1859, Pražský čelední řád, 21.8.1857.

¹⁰ Procházka, Vladimír, Dr.: K reformě čeledních řádů. In: Sociální revue, č. 1, 1927, s. 19

stáří služebné při nástupu do první služby. Dalším údajem je počet míst, na kterých sloužily. Záměrně neudávám počet zaměstnavatelů, jelikož se ne zřídka stávalo, že se služebné k jednomu a témuž zaměstnavateli vracely.¹¹ Výpovědní hodnotu nemá ani udávaná adresa, stávalo se také, že služebné se vracely k témuž zaměstnavateli, který se časem přestěhoval. Směrodatné tedy budou zápisy v čelední knížce o nástupu a výstupu do služby. Stává se také, že ne všechny služby se odehrají v Praze, dívky přicházely do Prahy z různých měst, kde službu začínaly či naopak později odcházely jinam. Pro zachycení jejich profesního života spojeného a pro něj příznačné horizontální mobility, jsem se rozhodla zohlednit všechna místa jejich působení. Ze sledování jsem vyloučila pouze služebné, které v Praze vůbec nesloužily, přestože se v Praze narodily nebo tam zemřely. Čelední knížky poskytují také informace o zaměstnavatelích. Sledováním vzorku povolání či stavu zaměstnavatelů si můžeme utvořit obrázek o místě služby, o sociálním a profesním profilu zaměstnavatele. Přestože hlavní pozornost bude věnována zaměstnavatelům měšťanským, nelze vyloučit také zaměstnavatele z jiných stavů, např. šlechtu. Budu se jim věnovat okrajově, v rámci demonstrace či srovnání některých jevů, nicméně vyloučit ze sledování je nelze už jen proto, že byly např. jednou zastávkou, jedním služebným místem u žen, které jinak sloužily v měšťanských domácnostech. Služebné také sloužily v domácnostech různých národností. U nich samotných národnost na základě materiálů jež máme k dispozici můžeme určit jen stěží. V čeledních knížkách se tento údaj neobjevoval. Jediným vodítkem mohla být skutečnost, v jakém jazyce zaměstnavatelé psali hodnocení. Není to ale relevantní doklad pro určení národnosti. Na základě zkušenosti s materiálem soudím, že většina služebných byla národnosti české.

Zaměstnavatel měl povinnost uvádět hodnocení, povětšinou formální, zavedeným způsobem hodnocení pomocí zaužívaného: ke vši spokojenosti, věrná, obratná, pilná, mravná nebo v německé verzi zur Zufriedenheit, treu, geschickt, fleissig, sittlich. Zvykem byla také informace o zdravotním stavu: službu opouští zdravá. Čelední knížky jsou však také podstatným dokladem kontrolovatelnosti povolání. Bez knížky se služebná stává nezaměstnavatelnou. Služby, které nejdou chronologicky za sebou, odhalují tehdejší pohledem nespolehlivou služebnou. Důvodem mohlo být případné těhotenství, nemožnost najít si službu, špatné hodnocení ze strany zaměstnavatele, trestné činy, které poté vedou k falšování knížek a jsou na povětšinou na první pohled

¹¹ OS SMJ IV 455/85 či OS SNM D 381/75

odhalitelné - doklady nápadného přepisování, trhání listů, házení do Vltavy - jak to dokládají také trestní spisy.

Spolky

Materiály Archívu Hlavního města Prahy obsahují také údaje o různých spolcích, jež mají vazbu na služebné, především v oblasti zprostředkování práce. Ať se jednalo o spolky charitativní, stavovské či sociálně podpůrné – Bursa práce¹², Spolek na ochranu sloužících¹³, Spolek pro blaho služebných – ústav k opatřování služek v Praze.¹⁴

Noviny, časopisy

Zásadní roli v ovlivňování mediálního obrazu služebné sehrály časopisy. V dobových diskusích, které vedly na stránkách konzervativního tisku měšťanské ženy, se náměty soustřeďovaly především na mravokárné poučování a vychovávání služebnictva, které mělo vést k co nejpokojnějšímu soužití panstva a služebnictva. Sociálnědemokratický tisk volal po spravedlnosti a osvobození od útlaku, apeloval na spravedlivé a šetrné zacházení a snažil se o organizovanost služebných. Katolická díkce nabádala především k poslušnosti, přirovnávala úděl služebnictva ke světicím a slibovala nebeskou spravedlnost, rovnost lidí před Bohem.¹⁵ Na základě novin se nabízí možnost zjištění, jak služebnou vnímala tehdejší společnost. V jaké souvislosti se o služebných píše, co se o nich současníci dozvídali, co si o nich následně mysleli. Provedením analýzy novinové inzerce si můžeme utvořit představu o tom, co se od nositelek tohoto povolání očekávalo, jak po stránce pracovní, tak po stránce morální. Inzerce nabízí dobové kategorie pojmenování služebnictva.¹⁶

Beletrie, deníky měšťanských žen

Vypovídající hodnotu má do jisté míry beletristické líčení života služebných. Přestože musíme mít na paměti fabulaci, se kterou autor pracuje, „realistický“ román a nejen ten, poskytuje ale řadu zajímavých detailů a údajů, které se vyskytují shodně a lze je tedy do jisté míry považovat za průkazné. Pohled na služebnou je možné zachytit také

¹² AHMP, SK XXII/43

¹³ AHMP, SK III 514

¹⁴ AHPM, 1A 510/4, Jednací řád byl dán pražským magistrátem dne 22.7.1871

¹⁵ Z dobových periodik byly použity některé ročníky či čísla titulů: Česká dívka, Česká domácnost, Národní listy, Ženský svět, Šťastný domov, Český lid, Selské listy, List paní a dívek.

¹⁶ List paní a dívek, 1925 obsahuje inzerci pod názvem Malý oznamovatel.

u pražských německých a českých autorů.¹⁷ Rovněž dochované deníkové záznamy a korespondence např. Elišky Krásnohorské, Karoliny Světlé či Boženy Němcové nám umožňují chápat pohled měšťanských žen na služebnou – i když v těchto případech ne zcela typických představitelek.¹⁸

Struktura práce

Veškerý popsaný materiál a nastíněné metody práce bude uplatněn v rámci čtyř kapitol. Úvodní kapitola se zabývá pramennou základnou jejím vyhodnocením a metodou práce. Důraz bude kladen také na dosavadní historiografii k danému problému. Bude jasně definována služebná, aby bylo zcela zřejmé, co je předmětem bádání a došlo tak k přesnému vymezení pojmů. V dalších kapitolách budou nastíněné teze na základě definované pramenné základny a popsaných dosavadních výsledků bádání doloženy, případně vyvráceny a to v definování služebné jako profesní kategorie (kapitola II) a služebné jako kategorie sociální (kapitola III). Bude třeba definovat službu jako specifický druh námezdní práce, zamyslet se nad tím jaký hospodářský přínos služba znamená, jaká jsou její specifika, jež ji odlišují od ostatních povolání a jak vypadá organizace práce uvnitř domácnosti. V návaznosti na to bude pozornost věnována místu výkonu služby z pohledu sociálních dějin. Tato podkapitola se bude věnovat rozboru postavení služebné v měšťanské domácnosti, popisu role služebné a zaměstnavatelky, ale také se potýkat s problémem mentalit venkovské a měšťanské ženy. Bude třeba popsat postupy získávání této práce a celý mechanismus zprostředkování služby.

V rámci třetí kapitoly bude třeba definovat služebnou nejen na základě její práce, ale obecněji z hlediska jejího místa ve společnosti. Svět služebných je možno rekonstruovat také z negativních skutečností. Přestupky proti právnímu řádu společnosti vymezují také pozici ve společnosti. Současně s úbytkem služebných a jejich potřebou se více profesionalizuje jejich organizovanost. Také na tuto problematiku bude poukázáno. Bude zachycena jejich případný pracovní postup jako individuální sociální mobilita, ať už v jejich profesi či obecně ve společnosti vůbec.¹⁹ Zvláštní pozornost si zaslouží životní styl služebných jako postulát, jež lze v rámci práce sledovat. Pokud

¹⁷ Např. Čapek, Karel: *Třígrošový román*; Hermann, Ignát: *První hřích*; Šimáček, M.A: *První služka*; Neruda, Jan: *Povídky malostranské*; Brod, Max: *Ein tschechisches Dienstmädchen*; Werfel, Franz: *Der veruuntreute Himmel*, *Barbara oder Die Frömmigkeit*; Zweig, Stefan: *Svět včerejška*

¹⁸ Krásnohorská, Eliška: *Z mého mládí, vzpomínky životopisné*. Praha 1920. Světlá, Karolina: *Z rodinné kroniky*. Praha 1980

¹⁹ Velký sociologický slovník, UK, Praha. 1996, s. 476

budeme hovořit a sledovat životní styl služebných, je nutno si uvědomit provázanost jejich práce s osobním životem, téměř nulový volný čas a absolutní závislost na zaměstnavateli. Tyto aspekty budou určující. Životní styl lze sledovat v rámci určujících kategorií, jakými jsou plat, strava, bydlení, volný čas. Pokusím se nabídnout kolektivní biografii služebných, obě tyto identity, typy služebných zrekonstruovat na základě dostupných a výše uvedených pramenů. Řada otázek však zůstane z důvodu nedostatečné dostupnosti pramenů, které neobsahují vždy data, jež by nám práci usnadnily, nezodpovězena. Je však výzvou pro další výzkum a bádání. Ať už použitím jiných pramenů či jejich odlišnou interpretací, mohou být do budoucna desideria v nazírání na služebnou zaplněna. Ne vždy prameny přinesou očekávané odpovědi. Zatímco např. ve vídeňských archívech bylo možné sledovat služebnou v době jejího sňatku a prameny tak umožnily vytěžení informace o tom, kdo se stává jejich partnerem, jak postupují na sociálním žebříčku, pražské matriční listy kategorií třídění podle povolání nenabízejí. Smyslem práce bude ukázat jedince, neztratit ho ze zřetele jako objekt výzkumu. Tedy na základě konkrétních případů, metodou case study popsat služebnou jako ženu dané sociální skupiny, v daném prostředí. Bylo třeba z mála vytěžit relativně nosný materiál a dát mu přiměřený význam.

Právní normy

Právní poměry služby se do poloviny 15. století řešily pouze ústní formou. Od poloviny 15. přes celé století 16. byly tyto předpisy kodifikovány v rámci venkovského práva. Částečně zahrnovaly také policejní a evidenční problematiku.²⁰ Čelední poměry se za dob Rakousko-uherské monarchie řídily čeledním řádem. Existovalo 24 zákoníků pro každou korunní zemi zvlášť a ještě pro každé hlavní město. Právní rozdělení čeledi na venkovské a městské služebnictva spadá do doby Josefa II. V roce 1782 byl vydán zákoník platný pro Moravu a Slezsko, o dva roky později pro Čechy. Pracovní vztah je v něm upraven pomocí pracovních smluv. Eduard Maur zdůrazňuje jako typický rys 17. a 18. století osobní vazbu jako charakteristický rys služební smlouvy. V roce 1810 byl josefínský čelední řád nahrazen tzv. zákoníkem na ochranu mravů, jehož autorem byl osvícenec Josef Sonnenfels. Bylo zavedeno tzv. Züchtigungsrecht - právo kdykoli trestat

²⁰ Maur, Eduard: Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit. In: Acta demografica XII, Praha 1997, s. 75-94. Eduard Maur také upozorňuje na literaturu předcházející tomuto období: Valentin Urfus se v pojednání z roku 1956 věnuje analýze právních norem z 16. – 18. st. Dále např. Pelant, J: České sněmy v letech 1471-1500. In: Sborník archivních prací 31. Kalousek, J: Řády selské a instrukce hospodářské. In: Archiv český 22-24, Praha 1905-1913.

služebnictvo, tak aby každá domácnost mohla udržovat pořádek a mravnost. Tento koncept morální ochrany a práva „disponovat“ se služebnictvem je zakotven až do změn v začátku 20. století. Podle občanského zákoníku z roku 1811 byla čeleď podřízena „otcovské autoritě“ v domě, jež nad ní měl téměř neomezenou moc.²¹

Základním materiálem pro práci s danou tematikou je bezesporu čelední řád pro Prahu I-VIII, místodržitelská vyhláška ze dne 21.VIII. 1857.²² Čelední řád jako zákonná norma upravuje právní poměr mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Pro království České, mimo vnitřní obvod Prahy byl v platnosti tzv. venkovský čelední řád ze dne 7.dubna 1866. Čelední řád byl změněn až zákonem č. 571/1919 Sb., kdy byly zrušeny čelední knížky a trestnost zrušení pracovního poměru bez udání důvodu. Podstatným byl také zákon o osmihodinové pracovní době a výnos ministerstva sociální péče ze dne 21.března 1919. Čelední řády popisují, za jakých okolností vstupuje služebná do pracovního poměru. Používaná rétorika je i na svou dobu velice archaická. Tyto poměry platily v nezměněné podobě až do roku 1848, podstatné změny se ovšem v legislativě neodehrály až do roku 1919. V roce 1903 vznikl zákon, jež upravoval zprostředkování práce a dotýkal se také služebnictva. Změny v legislativě, jež týkala služebnictva, byly až do doby první republiky minimální a prostor vymezený legislativou ovlivňoval vztahy zaměstnavatele a zaměstnanců, jež i přes použití moderní terminologie zůstávaly i do dvacátého století výrazem patriarchálního pořádku „pán a zcela podřízená služebná“. Čelední řády byly v podstatě přejaty do právního řádu československého a novým československým zákonodárstvím dotčeny pouze příležitostně. V Československé republice upravují dle poměry čeledi kromě všeobecného občanského práva, různých sociálně politických zákonů především čelední řády, jichž je v platnosti pro dobu první republiky šest: Prozatímní čelední řád pro hlavní město Prahu ze dne 21.srpna 1857, zákon pro ostatní Čechy ze dne 7. dubna 1866. Zákon z 2. května 1866 pro Moravu, Zákon z roku 1857 pro Slezsko, pro Slovensko a Podkarpatskou Rus platil zákonný článek XIII/1876 ze dne 3. dubna o úpravě poměru mezi čeledí a zaměstnavateli jakož i o zemědělských dělnících a nádenících. Pro území inkorporovaná od Německa a Rakouska se opatření Stálého výboru Národního shromáždění nevyslovují dost jasně, zda pro Vitorazsko platí čelední řád český, pro Valticko moravský a Hlučínsko slezský. Zákonem ze dne 17. října 1919 byly zrušeny čelední

²¹ Hlavačka, Milan: Obrázky z předbřeznové doby. In: Studie k moderním dějinám, Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny. Uspořádali Josef Harna a Petr Prokeš. HÚ AV ČR, 2001

²² Platnost tohoto pražského čeledního řádu nebyla při zřízení Velké Prahy rozšířena na celý její obvod, nýbrž zákonem ze dne 6.2.1920, č. 114 Sb. omezen na dosavadní obvod.

knížky i trestnost bezdůvodného zrušení pracovního poměru.²³ Zákonem z 19. prosince 1918 č. 91 Sb. o 8 hodinové pracovní době stanovil dvanáctihodinový odpočinek v rámci 24 hodin, z toho 8 hodin muselo připadnout na nepřetržitý noční klid a půl hodiny v poledne. V neděli bylo dovoleno vyřizovat jen neodkladné práce v domácnosti a hospodářství, nedělní odpoledne mělo zůstat volné. V zákoně se již nemluví o čeledi, ale i osobách zaměstnaných a bydlících v domácnosti zaměstnavatelově a na delší dobu než měsíc najímané nebo k domácím službám stanovené. Od 21 do 5 hodiny ranní se zakazovala těžká práce. Od roku 1922 bylo služebnictvo pojištěno v rámci zákona č. 221 Sb. o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity, a stáří, který se vztahuje na každého, kdo v rámci ČR vykonává. Pro pomocnice v domácnosti zaměstnané v oblasti Velké Prahy platí, že plní svou pojistnou povinnost i tehdy, když jsou členkami Zajišťovací pokladny pracovníků v domácnosti, pokud se jimi staly do 31.12. 1923 a pokud tato pokladna poskytne dávky srovnatelné se zákonnými.²⁴

Další z „vymožeností“ prvorepublikového zákonodárství a snahy a srovnání poměrů ve všech pracovních oblastech byla také placená dovolená pro zaměstnance, která se vztahovala i na čeleď.²⁵ Objevily se také snahy upravit čelední poměry městské čeledi kolektivními smlouvami. Taková byla např. v roce 1920 uzavřena Všeodborovým sdružením pracujících žen a dívek v Praze. Ve smlouvě bylo zakotveno ustanovení o pracovní době, nedělním klidu, mzdových sazbách, výpovědi, sociálním pojištění, dovolené apod.²⁶ Tyto pokusy ovšem nevedly k novému systému úpravy poměrů a zůstaly spíše výjimkami.

Pokud se podíváme do okolních zemí, zjistíme, že v zemích střední Evropy existují zákony vztahující se k čeledi, zatímco např. ve Velké Británii či Francii je pojem čeledi málo vymezen. Nejbližší poměrům v Československé republice jsou zákony rakouské. V roce 1920 byl vydán Hausgehilfengesetz, státní zákon o služební smlouvě domácích pomocníků. Zákon (původně platil pro města větší než 5 tis. obyvatel, od roku 1926 byl rozšířen i pro města menší) stanovil nerušený pracovní klid v trvání 9 hodin, osmihodinové volno každou druhou neděli spojené s procházkou. V Německu byly staré čelední řády v roce 1918 zrušeny. Pro domácí čeleď byl vypracován v roce 1920 návrh zákona srovnatelného s rakouským. Jak v Rakousku, tak v Německu začaly místo čeledních knížek platit tzv. Dienstkarte či

²³ Procházka, Vladimír: K reformě čeledních řádů. In: Sociální revue, č. 1, 1927, s. 19

²⁴ tamtéž, s. 22

²⁵ Zákon z 3. dubna 1925 č. 67 Sb., kterým se zavádí placená dovolená pro zaměstnance.

²⁶ Procházka, Vladimír: K reformě čeledních řádů. In: Sociální revue, č. 1, 1927, s. 24

Hausgehilfenausweis. Obsahovaly fotografii a osobní údaje. Údaje o zaměstnavatelích a místech služby se zde již nevyskytují.

Pokud tedy nebyly české zákony upraveny tak, jak bylo zmíněno výše, zůstávaly na bázi starých čeledních řádů. Přestože nejproblematictější ustanovení jako čelední knížky a trestnost zrušení pracovního poměru byly odstraněny, ještě na počátku dvacátého století však přetrvávaly paragrafy, které zakazovaly „luxus“ v oblečení a stravě, povolovaly bití a nechávaly tak v platnosti středověké pojetí nadřazenosti a podřízenosti služebné a jejího pána.

I.2. Srovnání odlišných přístupů v bádání o služebnictvu v různých zemích.

Přestože služebné byly jako skupina jednou z nejpočetněji zastoupených ekonomicky činných žen, nebyl jim v rámci dosavadního historického bádání věnován náležitý prostor. Celkové zpoždění české historie v otázkách dějin ženy a dějin sociálních a hospodářských za historií západoevropskou a jakési postupné „dobíhání“ trendů má za následek, že v českém prostředí dosud nebyla publikována práce, která by se touto problematikou komplexněji zabývala. Nelze ovšem říct, že by to bylo téma zcela opomíjené. Služebné, přesněji vzato čeled', byla historiky sledována v šedesátých letech v rámci zkoumání poddanských vrstev a venkovského lidu. Později na toto téma upozornil Eduard Maur a až v průběhu devadesátých let se problematiky začaly dotýkat s tématy historie žen a fungování rodinné domácnosti především historičky ženy. Služebnictvo je ideálním prostředníkem či objektem jak sledovat různá témata v rámci historie. Pro historiky rodiny nabízejí jako integrální součást rodiny zajímavý vhled do struktury a funkčnosti rodinných domácností. Svým specifickým složením přirozeně ovlivňují demografické chování obyvatelstva – skladbu obyvatelstva, regulaci porodnosti. Služebné objevila v zahraniční literatuře také historie všedního dne a historie žen, orientovali se na ně i historikové v rámci etnografie a regionálně vymezeného výzkumu. Služebné nemohou pustit ze zřetele ani historikové věnující se elitám, jejichž úzká propojenost a vztahy mezi nimi nabízejí další zajímavý úhle pohledu. Pro sociální dějiny znamenají otázky spjaté se služebnictvem výzkum sociální struktury, sociálního zařazení, místa ve společnosti. Ani po hospodářské stránce tato tematika není bez zájmu. Služebnictvo vykonávalo neproduktivní druh domácí práce, částečně za plat. Tato forma práce v domácnosti není spojena jen s otázkami, jež klade historie žen. Podívejme se ale detailněji, jak se dosud v chronologickém sledu věnovala služebnictvu a služebným česká a zahraniční historická literatura.

Zájem o služebnictvo a čeled' byl spojen v dobách padesátých a šedesátých let s otázkami „lidu“, venkovské chudiny - poddané vrstvy obyvatelstva. Alois Míka definuje tuto skupinu jako odkázanou na práci na cizím majetku.²⁷ Nejlepší postavení z venkovské chudiny měla vrchnostenská čeled'. Oproti nádeníkům, najímaným na

²⁷ Míka, Alois: Poddaný lid v Čechách v 1. pol. 16. století, ČSAV, Praha 1960, s. 150

práci, měla čeleď práci celoročně. Zmiňuje první pokus o organizaci zemědělské čeledě do cechu, který měl hájit jejich zájmy. Vznikl v roce 1523 ve městě Čáslav, v roce 1540 byl cech zrušen z obavy sociálních požadavků venkovské chudiny, jež byly obsaženy v programu.²⁸

František Graus definuje čeleď jako nejnižší složku obyvatelstva, která je deťaná právně i hospodářsky, právně vydaná na pospas pánům, podléhající jurisdikci vrchnosti. Zmiňuje jako pramen vizitační protokol pražského arcijáhna Pavla z Janovic, kdy byli vyšetřováni pražští faráři, zda nemají své služby jako konkubíny. Podrobné zprávy o námezdních pracovních silách na zemědělských statcích pocházejí již ze 14. století. Používá pojmu venkovská námezdni síla neboli čeleď a řadí mezi ně pacholky a děvečky (z lat. servus, fámulus a ducilla). V pramenech bylo označováno jejich postavení jako ubohé a uvádí příklad Jana Husa, který si stěžuje, že je jim zakázáno chodit na kázání. To vše se bude objevovat také u služebných koncem 19. století.²⁹

Josef Petráň vysvětluje zhoršování postavení čeledi snižováním nádenických a čeledních mezd v důsledku nahromadění neusedlých. Rozděluje území Českého království na hory a kraj. V kraji bývaly vyšší mzdy v důsledku přibývání rodin usedlého obyvatelstva při omezení dalších zdrojů obživy v horských oblastech.³⁰

Eduard Maur ve své stati Čeleď a tovaryši v soupisu podle víry z roku 1651³¹ klade stěžejní otázky pro tuto problematiku. Zabývá se zařazením čeledi a definuje ji jako určitou sociální skupinu, jež je součástí dolních vrstev. Tady se v definici ztotožňuje s Míkou, Mackem a odkazuje také na zahraniční literaturu např. Jürgena Schlumbohma. Současně ale pohlíží na službu jako na dočasnou životní fázi, jako určitou formativní fázi života mladých lidí před sňatkem, při níž si osvojují určité pracovní a sociální představy. Zabývá se vymezením čeledi jako sociální kategorie a věnuje se podrobněji terminologii. Všímá si právních aspektů vztahů sloužících a jejich nadřazených a kloní se k zařazení českých zemí do západoevropského typu rodiny dle definice J. Hajnala, zejména typem čelední služby. Podává také výčet pramenů, které používá či doporučuje používat při studiu čeledi: soudní výpovědi, lidové písně, deníky,

²⁸ Winter, Zikmund: Řemesla a živnosti XVI. věku. Praha 1906, s. 704

²⁹ Graus, František: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. Praha 1957, s. 220- 227

³⁰ Petráň, Josef: Poddaný lid v Čechách na prahu 30-ti leté války. Praha 1964

³¹ Maur, Eduard: Čeleď a tovaryši v soupisu podle víry z roku 1651. In: Historická demografie 23/1999, s. 85-135

soupisy obyvatelstva, účty, právní normy, soudní spisy, prameny literární a ikonografické, poddanské seznamy, pozemkové knihy a rodinné listy.³²

Roli žen v procesu industrializace sleduje a na základě problematiky struktury domácností vycházející z francouzských vzorů se služebným věnuje Pavla Horská³³. Popisuje důvody odchodu žen z venkova do měst, všímá si dopadů industrializace na ženu a věnuje se srovnání postavení ekonomicky činných žen. Demografické pohledy, jež se vztahují také na služebnou vnaší do diskuze Ludmila Fialová.³⁴ Definuje služebné jako historickou kategorii v rámci sociální skladby obyvatelstva a jako zvláštní typ profese a zároveň důležitý zdroj obživy mladých svobodných žen do třiceti let věku. V roce 1996 se konala konference věnovaná výzkumům služebnictva v Evropě od 16. do 20. století. Výsledky bádání shrnuje sborník *Acta Demographica* v edici Ludmily Fialové a Antoinette Fauve – Chamoux.³⁵

V rámci definice sociální struktury neopomíjejí čeled' moravští historikové Jana Macháčová a Jiří Matějček.³⁶ Vymezují sociální pozici skupin, mezi nimi i čeledi a služebnictva, popisují jejich postavení na základě kategorií: profese, ekonomika, materiální pozice a sociální pozice, všímají si prestiže, vzorů chování a vývojovými tendencemi. Regionální charakter vykazuje práce Ludmily Nesládkové a Lumíra Dokoupila, kteří si všímají služebnictva v rámci židovské minority na Moravě.³⁷ Autoři zaměřili svou práci na výzkumu růstu průmyslového města, Ostravy a zvyšování počtu služebnictva. Díky služebnictvu je potvrzen statut bohatšího obyvatelstva, lepšího životního standardu. Obyvatelstvo se začalo s rostoucím bohatstvím orientovat na dosažení vyššího vzdělání a s tím roste úroveň rodin a jejich prestiž. Měřítkem prestiže je právě služebnictvo. Pozornost byla zaměřena výlučně na židovské rodiny v daném geografickém prostoru a časovém rozmezí. Markéta Seligová a Jan Horský věnovali pozornost služebnictvu ve své knize „Rodina našich předků“.³⁸ Definují rodinu jako široké společenství zahrnující v našem prostředí také čeled', věnují se typologii a historickému utváření rodiny. Migraci odůvodňují autoři zvykem posílat děti do služby, rozlišují různé typy čelední služby v rámci Evropy.³⁹ Věnují se vysvětlení utváření

³² tamtéž, s. 90

³³ Horská Pavla: K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. IN: ČSČH 31, 1983

³⁴ Fialová, Ludmila: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1998

³⁵ *Acta demographica* XIII. Praha 1997

³⁶ Macháčová, J. – Matějček, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914. Opava 2002

³⁷ Nesládková, Ludmila-Dokoupil, Lumír: Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti 1869-1939. In: Historická demografie 21, 1997, s. 149-174

³⁸ Horský, Jan – Seligová, Markéta: Rodina našich předků. Praha 1996

³⁹ Richard van Dülmen: Kultura a každodenní život v raném novověku. 16-18. století. Praha 1999, s. 15

zaměstnaneckého poměru u čeledi a jeho postupný přechod od patriarchálního začlenění do rodiny. Ve svých knihách věnovaných ženské problematice si služebných všímá také Milena Lenderová.⁴⁰

Nověji upozornila ve svých studiích a člancích na služebné Alice Velková, zkoumající služebné především v rámci struktury venkovské společnosti a skladby domácností. Nechce nahlížet na čelední službu jako na sociální stav, podle autorky nelze konstatovat, že by čeledíni a děvečky patřili automaticky ke spodním vrstvám společnosti. Odlišnost vidí především v tom, že jejich postavení bylo časově omezené a v tom, že jejich pozice byla poměrně stabilní v důsledku jejich vnímání jako součásti hospodářovy domácnosti.⁴¹ Službu vnímá jako častou migraci žen z místa na místo. Kapitulu o služebných v Brně zařadil do své nové knihy také Lukáš Fasora.⁴²

Západní historiografie

V západní historiografii se služebnictvo těší zájmu historiků od šedesátých let dvacátého století. V této době vznikají stěžejní díla, jež problematiku otvírají a nabízejí podklady pro další diskuzi.⁴³ Historikové a sociologové zemí od nás na západ měli onu nespornou výhodu použití metody „oral history“ a podařilo se jim tak zachytit svědectví žen vykonávajících toto povolání či jejich pamětnic a pamětníků. V sedmdesátých letech se práce zaměřovaly regionálně, od let osmdesátých začíná v bádání dominovat genderová problematika pod dojmem druhé vlny feminismu vycházejícího z USA. S ní se také těžiště výzkumu přesunuje na období přelomu 19. a 20. století, kdy se služebnictvo feminizovalo. Už v roce 1979 se svou esejí postavily v rakouském prostředí historičky Barbara Duden a Gisela Bock⁴⁴ proti tezi, podle níž je žena biologicky determinována k domácí práci. V posledních pětadvaceti letech přispěli

⁴⁰ Lenderová, Milena: Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19.století. Praha 2002. K hříchu i k modlitbě. Praha 1999. A ptáš se, knížko má - ženské deníky 19. století. Praha 2008

⁴¹ Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století. In: Historik nechtěných dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Dr. Eduardu Maurovi. Uspořádaly Marie Koldinská a Alice Velková. Praha 2003, s. 152 - 155. či Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002. Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C, Fakulta humanitních studií, supplementum 5 (2002), Pardubice 2003, s. 205–227

⁴² Fasora, Lukáš: Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samosprávy města Brna 1851 - 1914. Brno 2007

⁴³ Engelsing, Rolf: Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im 17., 18. und 19. Jahrhundert. In: Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt. München 1974

Hugget, Frank: Domestic Servants in England from Victorian Times. London 1977

Ottmüller, Uta: Die Dienstbotenfrage. Zur Sozialgeschichte der doppelten Ausnutzung von Dienstmädchen im deutschen Kaiserreich. Berlin 1978.

⁴⁴ Stěžejní esej: Bock, Gisela, Duden, Barbara: Arbeit aus Liebe/Liebe als Arbeit. Zur Entstehung der Hausarbeit im Kapitalismus.

především historičky a historikové, sociologové a antropologové v západní historiografii k rozbití představ o staré dobré rodině a její závislosti na hospodářských, společenských a kulturních podmínkách.⁴⁵ Tím byl otevřen prostor k revizi nazírání na práci v domácnosti.⁴⁶ Dějiny všedního dne, dějiny materiální kultury a geschichte von unten si vynutily nový úhel pohledu. Šedesátá a sedmdesátá léta přinesla v rámci tzv. druhého ženského hnutí téma ženské práce.⁴⁷ Mezi tato lze zařadit také práci služebných. Michael Mitterauer se domnívá, že práce služebnictva otvírá prostor pro pochopení dělby práce v domácnosti.⁴⁸ V anglosaských zemích se diskuse soustředila především na vztah ženské výdělečné práce, industrializace a modernizace.⁴⁹ Ve francouzských studiích je reflektováno postavení služebné uvnitř měšťanských domácností.⁵⁰ Francouzská, anglická a italská odborná literatura je především orientována na služebnictvo ve městech a služebnictvo šlechtické – Paříž, Řím⁵¹ Pro tento typ služebnictva ve městech existuje nejvíc pramenů. Ostatními historiky byla tato tematika kritizována z důvodu malé reprezentativnosti vzorků, jelikož většina čeledi žila v malých domácnostech.

Postavení služebnictva v domácnosti je důležitým tématem historiků rodiny. Čeled' napomáhá definovat typ a zařazení rodiny. Německý historik Richard van Dülmen se domnívá, že už 16. století přivodilo pod vlivem absolutistických snah panovníků posílení patriarchální moci v domě jak ve šlechtickém, tak měšťanském i selském. Poprvé byl, soudí, podřízen striktním a obecným normám vztah hospodáře a čeledi, muže a ženy, rodičů a dětí.⁵²

Petr Laslett považuje začlenění služebnictva do rodinného kruhu hospodáře za důležitý rys tradiční protoindustriální společnosti.⁵³ Němečtí a rakouští historikové se nevyhýbají ani prostředí venkovskému. V rakouském prostředí je dominující význam Institutu pro Hospodářské a sociální dějiny na univerzitě ve Vídni v čele s M.

⁴⁵ Ulbrich, Claudia: Shulamit und Margarete. Berlin 1998, s. 12

⁴⁶ Z prací, které se věnují práci v domácnosti: Mitterauer, Michael: Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung. In: Familie und Arbeitsorganisation. Wien, 1992. Wunder, Heidi: Jede Arbeit ist ihres Lohnes Wert. Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung der Arbeit in Frühen Neuzeit. In: Hausen, Karin: Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Göttingen 1993. atd.

⁴⁷ Citováno podle Prajzová Nad'a, České služebné ve Vídni, rkp. diplomové práce FF UP Olomouc, 2000

⁴⁸ Mitterauer, Michael: Mitterauer, Michael: Familie und Arbeitsteilung, Wien Köln Graz 1986

⁴⁹ McBride, Theresa: The domestic Revolution. The Modernization of Household Services in England und France 1820-1920. London 1976

⁵⁰ Martin-Fugier, Anne: La place des bonnes. La domesticité féminine a Paris en 1900. Paris 1979

Fraisse, Geneviève: Femmes toutes mains. Essai sur le service domestique. Paris 1979

⁵¹ Raffaella Sarti, Per un storia del personale domestico in Italia. Il caso di Bologna as a Case Study 18-19 Centuries. Testi di dottorato, Università degli studi di Torino 1994

⁵² citováno podle: Horský, Jan -Seligová, Markéta: Rodina našich předků. DaS, Praha 1996, s. 94

⁵³ Laslett, Peter: Verlorene Lebeswelten, Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft. Wien 1996, s. 11

Mitterauerem, který řeší především problematiku čeledi v prostředí venkovském. Je nutno zmínit také Josefa Ehmera, který klade důraz na město a problematiku domácnosti v procesu industrializace a Hannese Steckla, který se zabýval právním postavením služebnictva.⁵⁴ Therese Weber se podařilo sesbírat vzpomínky děveček, které sloužily u rakouských sedláků.⁵⁵ Zásadou Institutu pro sociální a hospodářské dějiny, Vídeň a statistickému systému „spss“ je možno provést analýzu počtů služebnictva pro jednotlivé vídeňské okresy. Uvedenou metodu používá ve své diplomové práci Maria Holzer: *Die Dienstmädchen im I. Wiener Bezirk*.⁵⁶

Franz Eder uvádí, že oproti zastávaným názorům o časové omezenosti doby služby žen na období před sňatkem, je po přelomu století možno nalézt stále více služebnictva, které slouží celý život.⁵⁷ Především se jednalo o trend služby na částečný úvazek u žen, které potřebovaly přivýdělek k platu muže. Michael Mitterauer nepřímo potvrzuje tezi Edera svým výzkumem služebnictva alpského typu.⁵⁸ V této geografické oblasti ženaté a vdané služebnictvo, které bylo často jako manželský pár zaměstnáno u jednoho sedláka. Přesto tezi o tom, že služba před počátkem a kolem přelomu století byla spíše fází v životě mladé ženy dokládá fakt, že před rokem 1900 činilo v rámci počtů služebnictva procento vdaných žen jen nepatrný zlomek.⁵⁹ Michael Mitterauer rozlišuje dva typy společností dle jimi najímaných pracovních sil. Společnost s nádeníky a společnosti s čeledí. Společnost s nádeníky předpokládá větší volnost, rodina ve společnostech s čeledí je založena na patriarchálním vztahu. Toto rozdělení je

⁵⁴ Steckl, Hannes: *Hausrechtliche Abhängigkeit in der industriellen Gesellschaft*. In: *Wiener Geschichtsblätter*, Wien 1975, roč. 30, č.4

⁵⁵ Therese Weber: *Mägde. Lebenserinnerungen an die Dienstenzeit bei Bauern*. Wien Köln Graz 1987
Norbert Ortmayr: *Sozialhistorische Skizzen zur Geschichte des ländlichen Gesinde in Österreich*. In: *Knechte*, Wien Köln Graz 1992, s.317-318. Mitterauer, Michael: *Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten*. In: *Familie und Arbeitsteilung, Historisch vergleichende Studien* Wien Köln Graz 1986, Jürgen Schlumbohm: *Gesinde als Lebensphase und als Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands. 1650-1860*

⁵⁶ Holzer, Maria: *Die Dienstmädchen im I. Wiener Bezirk*. Wien 1984

⁵⁷ Eder, Franz: *Geschlechtproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg*, Wien, 1993

⁵⁸ Mitterauer, Michael : *Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten* In: Mitterauer, Michael: *Familie und Arbeitsteilung*, Wien Köln Graz 1986

⁵⁹ Na základě sondy provedené v 17. vídeňském okrese Hernals pomocí spss, bylo v roce 1880 z celkového počtu obyvatelstva 4173. Z nich bylo 571 lidí z Čech a 355 z Moravy. 88 žen udalo na základě sčítání obyvatelstva jako své povolání služka v domácnosti. 90,20% těchto žen bylo svobodných. Podobné závěry uvádí také např. Hugo Morgenstern, který se výzkumu služebnictva ve Vídni věnoval na počátku dvacátého století. Podle jeho údajů bylo v roce 1890 93,1% svobodných žen mezi služebnictvem. In: Morgenstern, Hugo: *Das Gesindewesen in Österreich*. Wien, 1902

definováním dvou extrémů. V oblastech, kde převládal v selském hospodářství chov dobytka, dokládá Michael Mitterauer, byla výrazně zastoupena čeled'.⁶⁰

Německy píšící autorky volí různé přístupy k uchopení tematiky služebnictva. Uta Otmüller věnovala ve své práci pozornost především důvodům úbytku služebnictva po přelomu 19. a 20. století.⁶¹ Karin Walser se ve své psychologizující studii staví proti chápání služebné jako pouhé oběti a dává problematice ženského služebnictva novou kvalitu – specifickou roli ženské práce v rámci procesu industrializace a modernizace. Odmítá tezi o tom, že služebné se častěji než ženy jiných povolání stávaly prostitutkami, snaží se vyvrátit klišé vyvozující závěry pouze z „dostupnosti“ služebných. Navazuje tak na britské historičky Theresu McBride a Doris Katzman, které se v rámci svých příspěvků dané problematice soustředily na význam povolání služebných pro možnost integrace mladých dívek venkovského původu do městských poměrů. Dorothea Wierling a Karin Pauleweit, jejichž dílo stojí na pomezí historické a literární vědy, opouštějí perspektivu vnější a vtahují samotné služebné do děje. Ve své práci přinášejí na základě oral history svědectví ze života služebných, hodnotí důvody a motivaci pro psaní pamětí služebných. Podobnou tematikou se v rakouském prostředí zabývá Marina Tichy. Ve své disertační práci hodnotí literaturu jako indikátor společnosti a dochází k závěru, že únikem do světa triviální literatury řešily služebné své existencionální problémy.⁶² V roce 1985 vyšla v Německu kniha o literatuře o služebnictvu, pro služebnictvo a od služebnictva. Její autorka, Gertraud Zull, podává přehled dosavadního neodborného zájmu o služebnictvo. Nabízí pohled četné pedagogické literatury, moralizujících spisků a snaží se o odkrytí stereotypů v pohledu měšťansky-konzervativních kruhů a SPD. Důvodem oboustranné kritiky stavu služebných byl podle Zull předpoklad, že existující stav vědění o problematice služebnictva byl měřen stavem ideálním.⁶³ Na pomezí historické vědy a vědy literární stojí také diplomová práce Marie Leonhartsberger, zabývající se služebnými v dílech německy píšících autorů.⁶⁴ Literární motivy služebných hledá a definuje také Elisabeth Frenzl.⁶⁵

⁶⁰ Mitterauer, Michael: Formen ländlicher Familienwirtschaft. In: J.Ehmer – M.Mitterauer: Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien Köln Graz 1986, s.185-260

⁶¹ Otmüller, Uta: Die Diensthilfen. Zur Sozialgeschichte der doppelten Ausnutzung von Dienstmädchen im deutschen Kaiserreich. Berlin, 1978

⁶² Tichy, Marina: Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Diensthilfen um die Jahrhundertwende. Wien 1984

⁶³ Zull, Gertraud: Das Bild von Diensthilfen um die Jahrhundertwende. München, 1984

⁶⁴ Leonhartsberger, Silvia: Städtischen Diensthilfen in der deutschen Erzählprosa um 1900, Wien 1998

⁶⁵ Frenzl, Elisabeth: Motive der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. 2008

Konflikty v rámci soužití uvnitř měšťanské domácnosti tematizuje nověji Rebekka Habermas. Upozorňuje na proměnu německé měšťanské společnosti v důsledku rozpadu tradičních struktur na základě deníkových záznamů a korespondence mezi matkou a dcerou. Postoj ke služebnictvu se z generace na generaci proměňuje. Zatímco „matka“ je aktivně činná a spolupracuje se služebnictvem, vykonává část práce, postoj dcery ke služebnictvu lze charakterizovat jako vztah učitel - žák, dominantní je snaha vychovávat, vzdělávat, přetvářet.⁶⁶ Služebnictvo tedy slouží jako objekt k definování různých témat historie. Sama definice služebnictva je tématem následující kapitoly.

⁶⁶ Habermas, Rebekka: *Frauen und Männer des Bürgertums. Eine Familiengeschichte (1750-1850)*. Göttingen 2000

I.3 Definice služebné

Předmětem zkoumání je služebná, žena zaměstnaná v pražské měšťanské domácnosti v období druhé poloviny 19. století s možným přesahem do prvních dvou dekád století dvacátého. Pro další práci bude nutné vymezit pojem služebná, stejně jako se pokusit definovat pražskou měšťanskou domácnost. Vymezení nebude jednoznačné, bude existovat široká škála variant a možností na obou stranách, kdo do definice patří a kdo již ne. Bude nutné charakterizovat společenskou pozici této sociální kategorie, vymezit ji vůči jiným skupinám.

Hovoříme – li o služce či obecně služebnictvu a čeledi, je třeba si uvědomit, jakým vývojem procházelo v průběhu dějin toto označení, abychom mohli pojem přesně vymezit. Geneze pojmu nám pomůže pochopit význam a odlišnost používaných označení a vytvoření kategorie, o kterou se budeme úžeji zajímat. Pojem služebnictvo používáme obecněji k označení sociální skupiny v rámci dolních vrstev, pro niž je charakteristická podřízenost hospodáři, pánu domu a vázanost smlouvou. Tato smlouva bývá označována jako smlouva čelední a nemá žádnou formu.⁶⁷ Čelední řády byly normotvorným dokumentem pro uzavírání smluv, definování práv a povinností obou smluvních stran. Na jeho základě lze rozdělit čeled' na zemědělskou a domácí. Správnější označení, podloženo zákonným základem, je tedy i pro služebnictvo čeled'. Pojem služebnictvo je ekvivalentním pojmem, přesto lze z dobového kontextu usuzovat na to, že pojem služebnictvo se používal spíše pro prostředí městské a obecněji tedy pro osoby stojící výše na sociálním žebříčku co do prestiže povolání. Jedná se však pouze o rozlišení orientační a do jisté míry vágní. Služebnictvo je substantivum mající základ ve slovese sloužit. Na problematiku terminologie a její utváření od dob středověku, především v souvislosti s německým etnikem na českém území upozorňuje Eduard Maur. Pojem čeled' jako ekvivalent německého *Gesinde* a latinského *familia* původně označoval družinu knížete. Až do poloviny 18. století byli pod čeledí počítáni také kvalifikovaní pracovníci, pokud jejich pracovní poměr měl dlouhodobý charakter a byl založený na smlouvě se zaměstnavatelem. Existovala značná škála různých typů prostředí, ve kterých se služebnictvo – čeled' mohla vyskytovat: od šlechty až po drobné řemeslnictvo, ve městech, na venkově a také byla značná diferenciací uvnitř této

⁶⁷ Pražský čelední řád, 21.8.1857, § 1

skupiny. Existovalo specializované služebnictvo na vrchnostenských dvorech, zámcích – komorní, lokajové, komorné, klíčnice, hofmistryně, švadleny. V rámci selské čeledi se užívalo pojmů děvečka, děvka (používané i u rodin měšťanských), pro mužské sloužící: čeledín, pacholek, krecht, pohůnek, pasák, skoták a další výrazy přesně definující činnosti, jež jim byla svěřena. K čeledi šlechtické vrchnosti se nepočítali jen pacholci a děvečky, ale také komorní, lokajové, různí řemeslníci ve službě, např. kováři, zahradníci, sládcí a také vychovatelé, kaplani, účetní, kteří byli do domu svého zaměstnavatele integrováni volněji, byli ženatí a mohli zaměstnávat sami čeled'.⁶⁸

Čelední řád definuje čeled' jako osoby přijaté za denní mzdu nepřevyšující obvyklou mzdu týdenní a za volné ošetření v domácnosti k obstarání obyčejných prací s hospodářstvím polním.⁶⁹ Smlouva je uzavřena, pokud čeledín nastoupil službu, i když nebyl dán ani závdavek ani nebyla zajištěna určitá mzda. O době zaměstnání osob v domácnosti hovoří § 12 zák. o 8 hodinové pracovní době a výnos ministerstva péče ze dne 21.III. 1919, č. 4751/III.⁷⁰

Pracovní poměr byl definován čelední smlouvou. Čeledín byl pánu služby povinován poslušenstvím, pilností, věrností, úctou, pozorností a pravdivostí. Podle dobové rétoriky byl zaměstnavatel označován jako pán služby, pro stranou zaměstnávanou bylo používáno pojmu čeledín. Ženský rod se v textu čeledního řádu objevuje pouze jedenkrát a to v paragrafu 30, kdy čeledín může vystoupit ze služby před ujednanou dobou, když se služce nabízí výhodná příležitost ke sňatku.⁷¹ Čeled' nesměla bez pánova svolení opustit místo zaměstnání. Vstupem do služby byla postavena pod zvláštní dozor, pod kterým měla být po celou dobu služby. Bylo morální povinností zaměstnavatele dohlížet na počestný život služebnictva, na dodržování všech společenských a náboženských rituálů. Charakteristickou vlastností byla možnost tělesných trestů, u žen mrskání metlou.⁷² Typickou charakteristikou vztahu zaměstnavatel - zaměstnanec bylo vyplácení mzdy. Ta měla být dle čeledního řádu vyplácena jednou čtvrtletně, v případě trvání služebního vztahu jeden rok, či měsíčně, pokud byl vztah uzavřen na dobu kratší. A především měla být částečně vyplácena v naturáliích – součástí platu byla strava, měla být zdravá a dostatečná, v některých smlouvách bylo jako součást platu ujednáno šatstvo a prádlo. Tímto vším byly služebné

⁶⁸ Maur, Eduard: Das Gesinde in Böhmen, s. 97

⁶⁹ z.č.11/1866 z.z. Ss.3. XII. 1897, B 11.213

⁷⁰ Pražský čelední řád

⁷¹ tamtéž

⁷² tamtéž

vymezeny až do roku 1919, kdy došlo ke změnám čeledního řádu. V polovině 18. století byla právně odlišena čeleď, byl stanoven také do té doby ne příliš zřetelný rozdíl mezi čelední a tovaryšskou smlouvou. Pojem čeleď se tak vztahuje na nekvalifikovanou pracovní sílu, jež vykonává fyzickou práci.⁷³ Po celé 19. století je ovšem na základě čeledního řádu definovat služebnou jako svázanou zvláštním typem patriarchálně feudálního vztahu.⁷⁴ Služebné byly vázány absolutní poddaností, jejich nadřízený ovládal celý jejich život, který se odehrával pod jeho střechou. Nedostatečná právní regulace umožňovala neomezenou pracovní dobu, nenařizovala volno, neurčovala platové podmínky, umožňovala tělesné tresty.

Ve středověku byla služba otázkou cti a tedy vyhrazená mužům. Žena nemohla vykonávat exponované posty, které byly v přímém kontaktu s vládoucí třídou. Obecně ale již pro 17. století Eduard Maur dokazuje, že složením čeledi podle pohlaví, byla česká města srovnatelná se střeoevropskými a sice, že převažovala čeleď ženská.⁷⁵ S 19. stoletím, rozpadem tradiční domácnosti a vzrůstající rolí finančních prostředků v hotovosti si ženy ve větší míře začínají hledat svoji obživu. Nárůstem střední třídy a vyšší střední třídy s finančním kapitálem roste poptávka po pohodlném stylu života, podpořeném *biedermeierem* a s tím také potřeba domácího služebnictva. Tuto práci vyhledávají zejména mladé ženy z venkovského prostředí, převážně katolického vyznání.

Pokusme se definovat služebnou jako sociální kategorii, tedy množinu osob, které mají stejnou sociální charakteristiku. Pokud vyjdeme z definice sociální stratifikace⁷⁶ jako specifického typu sociální struktury, distribuční nerovnosti, bude společnost hierarchickým uspořádáním množin lidí, kteří získávají prostředky obživy podobným způsobem – což vede k podobnému životnímu údělu.⁷⁷ Předpokládá se, že tato skupina lidí se bude pohybovat v podobném sociálním prostředí, bude mít obdobnou životní a pracovní zkušenost. U služebných to bude platit jen omezeně. Především různost sociálního prostředí vede k velké diferenciaci uvnitř této skupiny. Služebné zaujímají pozici v sociálním systému. Jejich rolemi jsou vymezena práva a povinnosti a očekávané chování a jednání spojené s jejich statutem – prestiží. V rámci sociálního žebříčku stálo služebnictvo na nejnižších příčkách. Tím, že vykonávalo

⁷³ tamtéž

⁷⁴ Hlavačka, Milan: *Obrázky z doby předbřeznové*, s. 27

⁷⁵ Maur, Eduard, *Das Gesinde*, s. 122

⁷⁶ Jančík D., Kubů, E.: *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939-1945)*. Praha 2005, s.8

⁷⁷ Šanderová, Jadwiga: *Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha 2000, s. 13

manuální, neproduktivní práci, bylo podřízené zaměstnavateli, k výkonu svého povolání nepotřebovalo žádnou kvalifikaci ani vzdělání.⁷⁸ Jistou prestiž zakládalo pouze městské prostředí a typ rodiny ze střední, vyšší střední či vyšší třídy, ve které se pohybovalo. Tato částečná prestiž je posunuje na jedny z nejvyšších příček v rámci chudiny, která stojí na konci sociálního žebříčku. Jistou prestiž zakládá také perspektiva a možný společenský vzestup. Podle Webera je status obvykle vyjádřen životním stylem, očekávaným od těch, kdo (na základě výchovy v jejích konvencích) patří do dané statusové skupiny. Sociální stratifikace pak není nic jiného než strukturovaná nerovnost celých sociálních kategorií skupin či tříd na základě nerovností – v příjmech, majetku a také v moci, privilegiích prestiži (statusu).⁷⁹ O tzv. zástupné zahálce hovoří v souvislosti s prestiží dánský ekonom Thorstein Veblen. Skupina bohatých potřebovala druhou stranu k udržení svých privilegií. Ukazuje na domácí práci jako na metodu udržení si reputace. Paní domu deleguje práci na služebnictvo.⁸⁰

Uvnitř této sociální kategorie existuje jisté hierarchické uspořádání. Takový žebříček uvnitř kategorie je možné sestavit s ohledem na dobovou literaturu, východiskem jsou diskuse měšťanských žen a jednotlivých žádaných povolání a v neposlední řadě informace o finančním ocenění jednotlivých profesí. S ohledem na výše zmíněnou různorodost označení na chronologické ose a omezením se už výlučně na ženské služebnictvo a 19. století, by žebříček vypadal asi následovně: na nejnižším stupínku bude stát děvečka. Obecné označení služka (Dienstmädchen), které by následovalo, vylučovalo podíl zemědělské práce ze své charakteristiky. Její náplní je veškerá práce v domácnosti. Je složité přesně vymezit vykonávané činnosti, jelikož tohoto pojmu bývá používáno také k zastřešení všech ostatních více diferencovaných povolání, stejně tak se jednalo o kategorii sběrnou, již bylo označováno veškeré služebnictvo. Ve své práci budu užívat pojmu služebná jako obecného zastřešujícího pojmu a služka jako označení ženy vykonávající veškeré práce v domácnosti. Ve větších domácnostech přebírají část povinností dívek pro všechno, Mädchen für alles a služek, chůvy – v oblasti péče o dítě, či kojné, které byly součástí převážně měšťanských a šlechtických rodin. Prestiž kojných u zaměstnavatelů zakládalo především jejich biologické zdraví a schopnost kojit, zatímco chůva stála na jedné z nejnižších příček našeho žebříčku, k dětem nebyla požadována ani minimální kvalifikace či zkušenost. Na

⁷⁸ Macháčová, J., Matějček, J.: Nástin, s. 164

⁷⁹ Mareš, Petr: Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha 1999, s. 15.

⁸⁰ Veblen, Thorstein: Teorie zahálčivé třídy. Praha, 1992, s. 50 – 67.

vyšších příčkách se pohybují kuchařky. U vyšších a vyšších středních vrstev se vyskytují panské a komorné, které vykonávají manuální práci jen v minimální míře. Slouží k reprezentaci domácnosti. Zvláštní skupinu žen tvoří specializace na vzdělávání, jejichž nositelky – vychovatelky či guvernanky byly v kontaktu s dětmi zaměstnavatelů a náplní jejich práce byla výchova a vzdělání především menších dětí, vzhledem k potřebě kvalifikace pro jejich povolání a odlišnému sociálnímu zařazení a odpovídající prestiži jsem je do výzkumu nezařadila. Zatím jsme od žebříčku nezařadili ani posluhovačky. Tato zvláštní skupina služebných je sice charakterizována prací v domácnosti, ale pouze na určitý čas. Do domácnosti zaměstnavatele dochází. Termín posluhovačka je mladšího data, tuto profesi lze definovat spíše jako reakci na dobovou poptávku a odmítavý postoj emancipujících se žen setrvávat v područí zaměstnavatele.⁸¹ Pojmu služebnictvo se používá také ve smyslu zřízenců, služebné se také vyskytovaly v nemocnicích, sociálních ústavech.

Pokud budeme chtít přesněji vymezit rozdíl mezi zemědělskou čeledí a městským služebnictvem, potřebovala zemědělský čeled' k práci jistou diferencovanou odbornost pro tradiční práci. Východiskem byl taktéž sňatek – obvykle se stejně postaveným protějškem a sociální pozice podruhů či domkářů.⁸² Nabízí se také srovnání postavení a pozice s továrním dělnictvem. Pro mladé ženy bylo variantním řešením stát se dělnicí v továrně. Přestože vykonávaly manuální práci, nebyly závislé na zaměstnavateli. Disponovaly svým volným časem. Jejich výdělek byl relativně dobrý, mzda byla předem sjednaná a vyplácena v penězích. Od osmdesátých let byly zabezpečeny proti úrazu a nemocem. Postupným zapracováním dochází ke kvalifikaci a tím i rostoucí prestiži. Koncem století se začínají odborově organizovat.⁸³ Na rozdíl od dělnických tříd, kde je možné pozorovat vzestup na konci 19. století, to pro služebné obecně neplatí.

Ve druhé polovině devatenáctého století představovala služka v domácnosti druhé nejčastěji vykonávané povolání ekonomicky činnými ženami, tovární dělnice stojí na příčce čtvrté⁸⁴. Na rozdíl od dělnic a jiných ekonomicky činných žen je povolání služebných charakterizováno zcela specifickými znaky. Jejich povolání je přechodné⁸⁵.

⁸¹ Uhlíř, J. : Slovník veřejného práva československého, sv.1, s. 176, heslo čeled'

⁸² Machačová, Matějček, Nástin, s. 161

⁸³ Machačová, Matějček, Nástin, s. 163

⁸⁴ Horská, Pavla: K ekonomické aktivitě žen na přelomu století. ČSČH 31, 1983, s. 713. V Předlitavsku bylo v roce 1880 zaměstnáno 4 620 991 žen. Z deseti tisíce těchto žen pracovalo jako: dělnice v zemědělství 4520, služka v domácnosti 1409, samostatně hospodařící v zemědělství 1363.

⁸⁵ více k této problematice Josef Ehmer a Michael Mitterauer

Tranzitivnost je definována jako omezená životní fáze. Ženy nenastupovaly do služby s perspektivou setrvání po celý život. Služba byla vnímána jako prostředek pro dosažení cíle. Cílem bylo našetřit si na věno, materiální zajištění a osamostatnění se, což bylo synonymum sňatku. Pro vdanou ženu byl tento typ povolání neslučitelný s rodinným životem. Z předpokladu dočasnosti vyplývá další charakteristický rys tohoto povolání: nositelkami tohoto povolání byly výlučně ženy svobodné. Jejich povolání je možné charakterizovat jako „neproduktivní“. Vykonávaná práce byla poskytovanou službou, svým charakterem to ale byla práce domácí poskytovaná za jistou úplatu, ať už finanční či naturální. Diskuze o produktivitě domácí práce bude ještě zmíněna.

Snad nejtypičtější pro stav služebných byla jejich mobilita. Odchodem z venkova se dostávají do, v dobovém chápání, bezesporu prestižnějšího, prostředí městského. Migrace do měst byla bezesporu podmíněna ekonomicky, ale přinášela s sebou i postup na sociálním žebříčku. Další mobilita, posun směr vzhůru, mobilita vertikální, nebyla poté už tak jednoduchá. Služebné často měnily místo⁸⁶, ne vždy ale tato změna znamenala posun k lepšímu. Mobilita horizontální - tedy změna povolání se odehrávala častěji v rámci sociální kategorie než úplné změny profese. S povoláním služebné je spjata fluktuace, časté změny míst, služebné střídaly zaměstnavatele, neexistoval žádný cílevědomý výběr, jak by dívky volily své další působiště. Braly místa podle toho, jak se jim nabízela. Stejně tak není možno diferencovat zaměstnavatele. Existovala pestrá škála zaměstnavatelů napříč jejich společenským, profesním, náboženským a národnostním zařazením.

Celá charakteristika služebných ústí do zvláštní dichotomie. Zatímco jsou vychovávány k domácím pracím, starají se o děti, získávají praxi pro vedení domácnosti a mají ideální předpoklady stát se žádaným artiklem na sňatkovém trhu, charakter jejich práce je odkazuje k životu o samotě, případně se stávají svobodnými matkami.

Zatímco žijí ve stále chudobě, jejich místo na sociálním žebříčku je na spodních místech, pracují celý život většinou v prostředí nedostupného bohatství, jsou obklopeny materiálním dostatkem až luxusem. Sen o našetření si na věno se většinou nesplní, až na výjimky tráví život v nedostatku.

Zatímco v občasných návratech do rodné obce jsou nositelkami pokroku, městského stylu života, ozdobeny kloboukem a dalšími atributy městského stylu, jsou

⁸⁶ Budou dokládat čelední knížky

ve městě, uvnitř rodin, ve kterých pracují ty, jež přišly z venkova, méněcenné, hodné opovržení.

Zatímco jsou odsouzeny k nekomunikativnosti, jsou uzavřeny ve zdech měšťanských domácností, mají minimální kontakt s ostatními lidmi, jsou nuceny v prostředí, ve kterém se pohybují, komunikovat na vyšší úrovni. Jsou pro zaměstnavatele nositelkou prestiže rodiny, která „si ji drží“, je po nich vyžadováno reprezentovat.

Zatímco služebné byly odkázány na důvěru – důvěru ve zprostředkovatele/ku místa, důvěru v zaměstnavatele/ku, jsou vystaveny programové nedůvěře. Služka je drzá, pomlouvačná, lže a krade, jak traduje mravokárná literatura již od 16. století.⁸⁷

Zatímco žena v domácnosti, zaměstnavatelka, se vidí v pozici vychovatelky a pociťuje morální povinnost vštípit služebné základy dobrého chování, něčemu ji přiučit, nenachází většinou na straně služebných tuto snahu odezvu. Práce služebné byla zajímavá a dostupná právě tím, že nevyžadovala žádnou kvalifikaci. Nebylo nutno se něčemu učit a fluktuace bylo možná díky této částečné nekvalifikovanosti.

Veškerá tato dichotomie, přílišné nároky na ni kladené, složitost vypořádat se s novým světem, novým prostředím, novým sociálním prostředím, prostředím velkoměsta, současně ztrátě sociální kontroly, rodinného zázemí a zázemí širšího společenství vedla k řadě případů k selhání. K úniku, k útěku. A přestože služebné vlastně byly permanentně na „útěku“ – z vlastního domova, z rodiny zaměstnavatelů, do světa tříkrejcarových románů – románů pro služku⁸⁸ byly neustále „mobilní“, byly po dobu výkonu své práce izolovány na místo služby. Jejich cesta vedla povětšinou na trh, na nákup, v lepším případě v osobním volnu v neděli na mši a případně, jedenkrát za čtrnáct dní, na návštěvu či tancovačku. Perspektivou bylo pouze lepší místo uvnitř dané sociální kategorie. Postup představovalo získání místa kuchařky či panské. Částečným východiskem je sňatek, pokud ne materiálním, tak alespoň možnost řídit vlastní domácnost. O takových ženách budeme tedy pojednávat v dalších kapitolách. Zaměříme se detailněji na výkon jejího povolání, postavení uvnitř měšťanské domácnosti i na místo služebné ve společnosti.

⁸⁷ Abraham a Santa Clara, Daniel Adam z Veleslavína.

⁸⁸ Čapek, Karel: Poslední epos čili román pro služky. Praha 1927

II. SLUŽKA JAKO PROFESNÍ KATEGORIE

II.1. Služba jako výkon povolání

Služba byla vnímána služkou samotnou a nezřídka i těmi, jež pracovní místo nabízeli, jako tranzitivní, přechodný jev, jako určitá fáze života, jež měla položit základy k získání nové sociální pozice. Služba byla pojímána jako životní fáze před sňatkem. Historikové, jež se zabývali problematikou dětství, viděli službu jako jedno stádium dětství.⁸⁹ Historikové rodiny se domnívají, že v západoevropských městských rodinách obyčej posílání dětí do služby mizí v 16. a 17. století s rozšiřováním školní docházky. Učednictví při výuce řemesel trvá a pravděpodobně se udržuje i v rodinách dělníků a nádeníků zvyk dávat své potomky od dětských let do služby.⁹⁰ Byl to stav nedospělosti, stav učení se a osvojení si jistých pracovních a společenských návyků. Ženy se měly naučit vařit, uklízet, hospodařit, vést domácnost, získat jisté sociální dovednosti a vážnost. Službou si našetřit na věno a vdát se. Takový průběh byl vnímán jako ideální. V 19. století je smysl a význam služby svázán s hospodářskou stránkou - dostatečným výdělkem zajištění nové, lepší sociální pozice. Pouze vdaná žena měla pevné místo ve společnosti. Nezbytnou podmínkou pro uzavření sňatku ovšem bylo dostatečné materiální zajištění, výbava, jež musela být přiměřená společenské vrstvě, do níž služebná patřila. A současně, která by umožňovala založení vlastní domácnosti. V poddanských řádech pozdního feudalismu dokonce z tohoto důvodu existovala ustanovení o zákazu sňatku čeledi.⁹¹ Služba byla viděna jako cesta k nabytí přiměřených finančních prostředků. To, že část platu tvořila strava, ubytování a občasné dárky, bylo viděno jako pozitivum a možnost „ušetření si“. Franz Eder uvádí, že oproti zastávaným názorům o časové omezenosti doby služby žen na období před sňatkem, je po přelomu století možno nalézt stále více služebnictva, které slouží celý život.⁹² Především se jednalo o trend služby na částečný úvazek u žen, které potřebovaly přivýdělek k platu muže. Michael Mitterauer nepřímě potvrzuje tezi Franze Edera svým výzkumem služebnictva alpského typu.⁹³ V této geografické oblasti ženaté a vdané čeledi, které bylo často jako manželský pár zaměstnáno u jednoho sedláka. Přesto tezi o tom, že

⁸⁹ např. Philippe Aries, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Dítě a rodinný život za starého režimu) nebo Milena Lenderová - Karel Rýdl, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*

⁹⁰ Maur, E.: *Das Gesinde*, s. 101

⁹¹ Horská, P. Kučera M., Maur E., Stloukal M.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 288

⁹² Eder, Franz: *Geschlechtsproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg*, Wien, 1993

⁹³ Mitterauer, Michael: *Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten* In: Mitterauer, Michael: *Familie und Arbeitsteilung*, Wien Köln Graz 1986

služba před počátkem a kolem přelomu století byla spíše fází v životě mladé ženy dokládá fakt, že před rokem 1900 činilo v rámci počtů služebnictva procento vdaných žen jen nepatrný zlomek.

Během celého 19. století představovala domácí služba jednu z největších oblastí, kde byly ženy zaměstnány. Mezi samostatně výdělečně činnými se ženy objevují až ke konci 19. století. V roce 1880 poprvé rakouská statistiky roztřídila veškeré obyvatelstvo podle prostředků nutných k získání obživy. Více než polovina žen žila v rodinách bez vlastního výdělku, 26,5% pracovalo jako nádenice či dělnice a 5,7% se živilo službou v domácnosti. Z deseti tisíc zaměstnaných žen v Předlitavsku pracovalo 1409 v kategorii služka v domácnosti. Nejvíce žen bylo zaměstnáno v zemědělství (přes 4000) a necelá tisícovka pracovala jako dělnice a stejně tolik žen jako nádenice.⁹⁴ Michael Mitterauer zastává tezi, že otázka zvýšeného počtu ženského služebního personálu ve městech je stěžejní pro problematiku rodiny a rozdělení práce v domácnosti. Možnost ženské výdělečné práce ve městech není důsledek nadbytku žen, ale šance na jejich uplatnění je toho předpokladem.⁹⁵ Proces dělby práce není statickým konceptem. Závisí spíše na odlišnostech sociálního prostředí, z pohledu mikrohistorie na daných podmínkách uvnitř každé domácnosti. Jak popisuje Max Weber, po té, co se „dům“ a „povolání“ místně diferencovaly, stala se domácnost místem ne společné produkce, ale společného konzumu.⁹⁶

Celé devatenácté století je obdobím, jež mění tradiční struktury a ovlivňuje dosud zažitý vzorec stylu práce a chování všech společenských vrstev. České země tohoto období jsou hospodářskými historiky definovány jako země zemědělsko-průmyslové.⁹⁷ Někdy kolem přelomu století dochází k přerodu v českých zemích na oblast průmyslově agrární. V souvislosti s těmito změnami se odehrála také proměna tradičního hospodaření. Industrializace znamenala vzestup celých sociálních kategorií k lépe placené práci a část pracující populace posunula do nižších střední vrstvy. Redukovala také počet zemědělských dělníků tradičně nejhůře placených osob a zvýšila také příjmy nemajetných vrstev jako celku.⁹⁸ V dobách před industrializací, ve společnosti, která byla převážně zemědělská, byla tradiční domácnost reprezentována

⁹⁴ Horská, Pavla: K ekonomické aktivitě, s. 724

⁹⁵ Mitterauer, Michael, Familie und Arbeitsorganisation in der städtische Gesellschaften. IN: Familie und Arbeitsteilung. Wien, Köln, Weimar, 1992. S. 278 a další teorie – viz článek historiografie...

⁹⁶ Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Paderborn, s. 352

⁹⁷ Macháčová, Matějček: Nástin, s. 433

⁹⁸ Mareš, Sociologie chudoby, s. 98

venkovskou usedlostí, statkem. Tradiční venkovská usedlost je soběstačná. S postupující industrializací a s ní spojenou modernizací a urbanizací, vzniká několik typů domácností – buržoazní, dělnická. Zrod měšťanské domácnosti přináší nové pracovní příležitosti. Konstituce nových majetných tříd, vzestup měšťanského stavu a jeho nový životní styl s sebou nese potřebu vzniku specifické skupiny domácího služebnictva a klade na něj nové nároky. Povolání služebných je specifickým druhem práce za mzdu, která je charakterizována místem výkonu a typem úkonu. Práce je vykonávána v různých druzích domácností. Povolání je charakterizováno jistou sociální mobilitou. Zatímco dochází k poměrně časté změně pracovních míst - vertikální mobilita je vysoká, mobilita horizontální je ale relativně omezená. V souvislosti s výkonem povolání můžeme hovořit u služebných o velké fluktuaci. Právě v povolání služebné dochází k prolínání industrializace s prvky patriarchálních tradic – je to sociální modernizace, která je spojena s modernizací technickou a současně se mísí s patriarchálními tradicemi, jež mají kořeny v minulých stoletích, v období před zrušením poddanství. Služba stojí na pomyslném sociální žebříčku na jedné z nejnižších příček. Jako výkon povolání nenárokovala žádnou kvalifikaci.

Ve druhé polovině 19. století byla většina obyvatelstva činná ještě v zemědělství. Na statcích pracující ženy a dcery byly ve statistikách počítány jako výdělečně činné. Ženy, jež by patrně zůstávaly sloužit na statku u svých sourozenců v roli děveček, či byly nuceny si najít práci v zemědělském sektoru, míří do měst a hledají si práci ve zmiňovaných měšťanských či jiných domácnostech, v nichž je po jejich práci poptávka nebo směřují do továren, tzv. „fabričky“.⁹⁹ Nejvíce služebných se pro Prahu rekrutovalo z málo úrodných oblastí středních Čech, v sestavené databázi se ve velké míře objevují jako místo původu také jižní a východní Čechy. Bohužel není možné na základě pramenů určit povolání otce, které by nám pomohlo zařadit služebnou podle jejího sociálního původu na základě povolání jejích rodičů. V úmrtních spisech se tyto údaje objevují ojediněle, něco nám prozradí spisy trestní a poručenské. Podle zkoumaných poručenských spisů ročníku 1924 víme, že služby byly ve velké míře dcerami dělníků (17 případů), horníků (3), krejčích (2), dále pak rolníků, ševcovských mistrů, domkářů, řezníka, obuvníka, zámečníka, zřízence u dráhy, pokrývače, školníka, čalouníka, almužníka, zahradníka, obchodníka, bednáře, výhybkáře, koláře, truhláře, provazníka. Je nutno ale uvědomit si skutečnost, že se jednalo o rok 1924. Tato data tedy nebudou

⁹⁹ Macháčová, Matějček, Nástin, s. 192

vypovídající pro druhou polovinu 19. století vzhledem k změně profesní skladby obyvatelstva. Pokud byla služebná dcerou otce s lepším postavením, je implikováno také její lepší postavení. Henrietta Tomsová, dcera účetního oficiála státní účtárny, byla ve svých čtyřiaadvaceti letech komornou u MUDr. Aloise Nováka.¹⁰⁰

Problematika domácí práce

Postavení rodiny jako soběstačné jednotky vzalo za své s postupující průmyslovou revolucí a industrializací, kdy přestala být potřebná ženská rukodělná činnost ve větší míře a začala se zvyšovat potřeba peněz jako prostředku uchování hodnoty. Poprvé v historii byla v dělnických rodinách oddělena ekonomická aktivita žen od práce v domácnosti.¹⁰¹ Industrializací byla změněna funkce domácnosti i rodiny. Domácnost začala být místem, které pečovalo o výdělečně činné osoby. Došlo k vymezení a ohraničení světa práce – světa venkovního a světa neplacené práce - světa uvnitř. Oba světy ale bez sebe nemohou existovat. Tento ideálně typický konstrukt neexistuje v čisté formě, v závislosti na výši finančních příjmů a jejich potřebě, ženy mohou také mimo zatížení domácností být částečně nebo celkově výdělečně činnými.¹⁰² Lynn Abramsová rozděluje historiky, kteří se věnují otázce výdělečné práce žen do dvou skupin. První z nich zdůrazňuje kontinuitu práce v domácnosti a druhý zdůrazňuje změnu pojetí v 19. století v důsledku industrializace v souvislosti s potvrzením neproduktivnosti ženské práce.¹⁰³ Pod pojmem ženská práce rozumíme většinou odměněnou práci žen, která je vykonávána mimo vlastní dům. Pokud se ale budeme práci žen věnovat v období industrializace, nevystačíme s touto definicí.¹⁰⁴ Spektrum prací majoritně vykonávaných ženami existovala celá řada. Práce v domácnosti, jejímž základním charakteristikem bylo to, že její výsledek byl okamžitě spotřebován. Existuje práce domácí, kterou si žena nevydělává na živobytí, pouze zajišťuje obstarání nutných výkonů v domácnosti a výdělečná, která je vykonávána mimo dům a je výsledkem industrializace. Základní charakteristika oné reproduktivní práce, zastávané výlučně ženami spočívá v tom, že její výsledek není okamžitě zřetelný a je vykonávána jako

¹⁰⁰ Veškeré údaje o služebných použitých z databáze budou uváděny bez poznámek. Databáze je přílohou práce a veškeré služebné jsou v ní uvedeny i s odpovídajícím číslem spisu a spisovou značkou. Pokud bude v textu uvedena poznámka a pramen explicitně uveden, jedná se o příklad služebné mimo databázi.

¹⁰¹ Horská, Pavla: K ekonomické aktivitě, s. 725

¹⁰² Komlosy, Andrea: Wo der Webwaren-Industrie so viele fließige und geübte Hinde zu Geboten stehen. Landfreunde zwischen bezahlter und unbezahlter Arbeit. In: Frauenarbeitswelten...s. 107

¹⁰³ Abramsová, Lynn: Zrození moderní ženy, Evropa 1789 – 1918, Brno 2006, s.174

¹⁰⁴ Mitteraue, Michael: Als Adam grub und Eva spann...Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, In: Frauenarbeitswelten, Historische Sozialkunde 3, Wien 1993, s. 17

neustálý koloběh. Tato skutečnost umožňuje její hodnocení jako méněcenné, požaduje ale na druhé straně strategii k zajištění tohoto úsilí jako společenské potřeby. V souvislosti s vytvořením měšťanského ideálu ženy byla oblast domácí práce, výchovy dětí a péče o rodinu bagatelizována či považována za akt lásky. Historický přístup k tomuto tématu určovalo po dlouhou dobu ono pojetí, vidět celou tuto oblast jako protiklad ke světu povolání a výdělečné práce.¹⁰⁵ V důsledku vytváření obrazu měšťanské ženy, byla její role v domácnosti označována jako práce z lásky.¹⁰⁶ V 19. století představoval ženský ideál ženu jako bytost, která je od přírody stvořena k tomu, aby vytvořila pro muže pocit domova a harmonie oproti nepřátelskému světu, světu práce a konkurence vně. Vše, co žena dělá, bylo pokládáno za akt lásky a muž vyčerpaný prací nemůže být konfrontován s prací a problémy v domácnosti. Žena sama vytváří toto harmonické prostředí, deleguje veškerou práci na služebnou a sama její činnost pouze organizuje. Domov se v devatenáctém století stal nejdůležitějším místem ženské identity. Životy žen se začaly strukturovat s ohledem na jejich vztah k domovu a jejich ekonomická hodnota byla definována vzhledem k jejich domácí roli. Na základě tohoto modelu soustředěného na rodinu se formovaly také vztahy k příbuzným, ke služebnictvu a jiným ženám mimo vlastní společenskou třídu, doprovázené charitativní činností. Žena byla pojímána jako součást rodinné jednotky, která je na rodině závislá, na rozdíl od muže, který byl považován za nezávislého a soběstačného. Domov definoval ženu: byl zdrojem ženství i vlivu v ekonomické a politické sféře. Historický přístup dlouhou dobu tuto tezi konzervoval. Přispěl k tomu i model vytvořený v padesátých letech sociálním historikem Otto Brunnerem na základě konceptu Wilhelma Heinricha Riehla „das ganze Haus“.¹⁰⁷ Až přeformulováním tohoto postulátu a rozbitím jeho modelu historiky, byl otevřen prostor k revizi nazírání na práci v domácnosti.¹⁰⁸ Stěžejní v diskuzi o domácí práci je její rozdělení v závislosti na pohlaví. Strukturálně - funkcionalistické paradigma zobrazuje společnost jako uspořádaný systém, jehož členové sdílejí soubor týchž hodnot. Ve své analýze genderu

¹⁰⁵ Bolognese – Leuchtenmüller, Birgit: *Fraunearbeitswelten*, s. 10

¹⁰⁶ Od 70tých let, kdy začaly pod vlivem II. vlny feminismu z USA v západní historiografii diskuze o ženské práci, byla stěžejní, především pro německý výzkum, považována esej Barbary Duden a Gisely Bock: *Arbeit aus Liebe-Liebe als Arbeit*. Autorky v ní odmítly tezi, že žena je ke své práci determinována biologicky a považují práci v domácnosti za stejně důležitou jako kteroukoli jinou výdělečnou práci pro fungování kapitalismu.

¹⁰⁷ Bruner, Otto, von: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Vorträge u. Aufsätze. Göttingen 1956.

¹⁰⁸ Z prací, které se věnují práci v domácnosti: Mitterauer, Michael: *Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung*. In: *Familie und Arbeitsorganisation*. Wien, 1992. Wunder, Heidi: *Jede Arbeit ist ihres Lohnes Wert. Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung der Arbeit in Frühen Neuzeit*. In: Hausen, Karin: *Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung*. Göttingen 1993. atd.

vycházejí strukturální funkcionalisté z konstatování základní skutečnosti, že muži a ženy se tělesně liší. Zvláště významné jsou přitom dvě skutečnosti – za prvé, že muži jsou větší a silnější a za druhé, že ženy rodí děti a kojí je. Tyto biologické odlišnosti vedly podle funkcionalistů ke vzniku odlišných generových rolí. Každá společenská role přitom – vlastně podobně jako role divadelní – vyžaduje dodržování určitých požadavků na způsob chování.¹⁰⁹ Funkcionalisté poukazují na fakt, že po značnou část dějin lidstva byla ženská genderová role vymezována - a ženskou reprodukční rolí přímo diktována – jako role domácí. Jestliže ženy rodí a posléze kojí děti, dává smysl, aby to byly právě ony, kdo s nimi bude zůstat doma a vychovávat je. A tráví-li čas doma s dětmi, je jen přirozené, že se ujmou také dalších domácích úkolů. Muže jejich biologická konstituce předurčuje k roli živitele a ochránce rodiny.¹¹⁰

Ideologie oddělených sfér 19. století nás nutí myslet v kategoriích ženský svět, mužský svět a to evokuje známé oddělení privátní a veřejné sféry. Do jaké míry jsou tyto kategorie konstruktem a do jaké míry si je uvědomovali aktéři tehdejších procesů. Nakolik se žena cítila v „zajetí“ domova. S počátkem kapitalistické produkce doznala také domácí práce změny. Je třeba ji nově definovat. Vymezit, kým je vykonávána, jaký je její socio-ekonomický význam.¹¹¹ Je nutno na ni pohlížet v souvislosti s postupující industrializací, nově vytvořeným životním stylem, především měšťanských rodin. S racionalizací a efektivitou ostatní produkce, jako by se ztrácelo povědomí o tom, že práce v domácnosti je, stejně tak jako placená výdělečná činnost, také nutným předpokladem k fungování společnosti a rozvoje další produkce. Domácí práci je možné postihnout a definovat pomocí služebnictva, neboť to činilo z domácí práce práci za plat. Toto pojetí diktovala norma. Norma, jež stanovila měšťanské ženě tzv. zahálku.¹¹² Ideálem bylo připravit muži domov, v němž po práci již není ani stopa. Muž, který se vrací z venkovního světa práce, nemá zájem na tom být konfrontován s prací doma.¹¹³ Jak se k těmto normám stavěly měšťanské ženy, jak reflektovaly své postavení nabízí prostor pro další bádání.¹¹⁴

¹⁰⁹ Renzetti, Claire, M., Curran, Daniel J: Ženy, muži a společnost. Praha 2003, s. 23

¹¹⁰ tamtéž, s. 24

¹¹¹ Kuhn, Bärbel: Vom Schalten und Walten der Hausfrau. Hausarbeit in Rat, Tat und Forschung im 19. und 20. Jahrhundert. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme. In Frauenarbeitswelten. Bolognese Leuchtenmüller, Mitterauer, M (Hrsg.). Wien 1993, s.43 - 66

¹¹² Veblen, Th.: Teorie zahálčivé třídy. Praha 1992, s. 51

¹¹³ Tak vyznívají rady ženám v dobových časopisech

¹¹⁴ V Německu např. Meyer, Sibylle: Das Theater mit der Hausarbeit, Bürgerliche Repräsentation in der Familie der wilhelminischen Zeit. Frankfurt a. M./ New York, 1982

Organizace práce v domácnosti

„Najímáme si rozsáhlé byty a přepĺňujeme je nábytkem ozdobným, přepĺňujeme je bibeloty, různými věcičkami, závěsy, záclonami, koberci... Obyčejně se však zapomíná, že ty pokoje a ty lesklé podlahy, že nábytek, bibeloty, cestky, závěsy a záclony, že křišťál, porcelán a stříbro i měď dlužno denně důkladně očistiti a oprášiti. Čím větší byt, tím více nábytku, tím více práce... Ku práci domácí patří také ještě příprava pokrmů a to v Čechách až pětkrát denně; k domácí práci patří ještě praní, válení, žehlení a zašívání prádla, hlídání a výchova dětí a s těmito nutný několikahodinový pobyt na čerstvém vzduchu. To by neznamenal nikterak osmi nebo devítihodinovou práci – ale ani dvacet hodin by jí nestačilo, kdyby chtěla veškerou domácí práci důkladně vykonat. Proto bývá hospodyňka nucena přijmout do své domácnosti osobu cizí, která by jí tu různou práci vykonati pomáhala a kterou prostě jmenujeme služkou.“¹¹⁵

Takto definuje časopis určený dobrým hospodyňkám „Šťastný domov“ z roku 1905 pracovní povinnosti služby i důvod jejího zaměstnávání. Ono prosté pojmenování služka však není všezahrnující a jak již bylo zmíněno, existovala jistá hierarchie také uvnitř domácího služebnictva. Industrializace přinesla nové rozvrstvení domácího personálu. Kuchaři v panských domech, komorníci a lokajové měli vždy prestižní postavení, zatímco práce dívek, služebných se soustřeďovala na podřadné, pomocné a špatně placené práce. Pokud si projdeme pozůstalostní spisy mužů sloužících v domácnostech, nacházíme veskrze prestižní adresy a zaměstnavatele: Jan Czepil, šéf kuchyně u Anny Lobkowicové¹¹⁶, Martin Waldmann, sluha u knížete Rohana¹¹⁷, Johann Plech, sluha u místodržitelského rady rytíře Bohuše¹¹⁸, Josef Jerger, bývalý komorník arcivévody Štěpána¹¹⁹, Rudolf Pfister, vdovec, kuchař knížat Kinských¹²⁰, Dominikus Sviták, komorník hrabat Schönbornů.¹²¹ Co do rodinných poměrů byla polovina ze jmenovaných svobodná, polovina ženatá či vdovci. Ve službě očividně zůstávali do

¹¹⁵ Šťastný domov, I. č. 16, s. 318

¹¹⁶ AHMP, OS MOS 76/1923

¹¹⁷ AHMP, OS MOS IV 587/1870

¹¹⁸ AHMP, OS MS IV 635/1870

¹¹⁹ AHMP, OS MS IV 369/1871

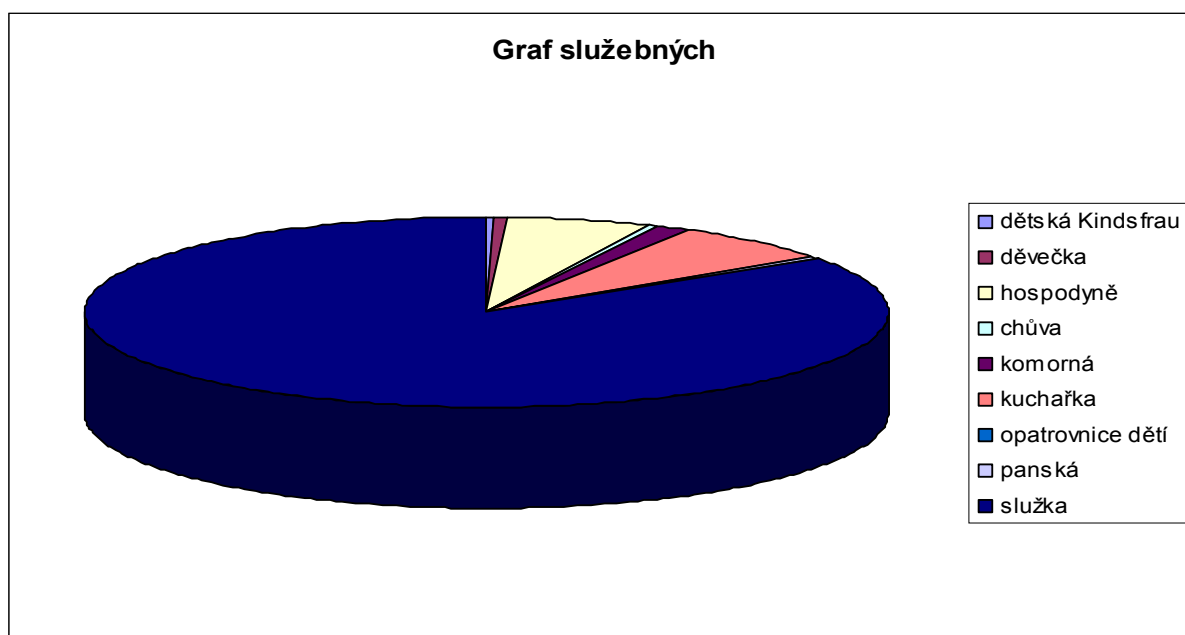
¹²⁰ AHMP, OS MS IV 225/1868

¹²¹ AHMP, OS MS IV 198/1869

vysokého věku. Téměř u všech je k dispozici inventář majetku, což svědčí o dobrých majetkových poměrech.

Služka byla skutečně nejčastěji zastoupeným označením v kategorii domácího služebnictva. Na základě statistiky pozůstalostních spisů z let 1852 až 1926 byla z dochovaných spisů vybráno 1063 žen, jež vykonávaly službu v domácnosti. V 782 případech bylo jejich povolání označeno jako služka. Jedná se jednoznačně o skupinu s největším početním zastoupením. Na dalším místě s obrovským rozdílem byly kuchařky, celkem jednašedesát, následovaly hospodyně, jichž bylo jedenapadesát, čtrnáct bylo komorných, pět panských, stejný počet děveček a tři dívky k dětem. O žádném z těchto označení není možné konstatovat, že se jednalo o časově vázané povolání, všechny se vyskytovaly napříč celým pozorovaným časovým spektrem. Početní rozčlenění vypovídá částečně také o prestiži a obsazování jednotlivých kategorií.

Graf postavení v povolání:

Hierarchie podle postavení v povolání

děvečka	5
dětská	3
opatrovnice dětí	1
chůva	2
služka	782
kuchařka	61
hospodyně	54
panská	5
komorná	14
hospodyně	54

Pokusme se tedy sestavit žebříček povolání. Zaměstnání služebné je nutně závislé na daném prostředí a čase. Rozhodující bylo majetkové zázemí rodiny, kolik služebného personálu si mohla dovolit a kolik jej potřebovala k odpovídající reprezentaci. Tam kde ekonomická situace neumožňovala zaměstnávat více služebných, byla najímána služka (Dienstmädchen). Toto je nejčastěji se objevující kategorie i v našem výzkumu. Že byla služka tedy nejčastěji zaměstnávanou kategorií, svědčí také o poměrech jednotlivých rodin. Právě téměř nepřetržitá pracovní doba byla podstatným rysem práce v domácnosti. Pracovala často až 16 hodin denně.¹²² Služka měla na starosti dle pokynů zaměstnavatelky celou domácnost: zatápění, přípravy snídaně, stlaní postelí, větrání, úklidu, čištění nádobí, nákupů, přípravy jídla, péči o děti, mytí a leštění nábytku. Služka obstarávala také nákupy. Někdy se s ní zaměstnavatelka částečně dělila o některé činnosti, např. bylo zvykem, že jídlo si vařila paní sama a nepřenechávala tuto činnost služebné. Např. z čelední knížky víme, že u architekta Fanty, profesora na pražské technice, bytem Praha, Malá Strana, č.p.163, sloužila Anna Sandtnerová a patrně také vařila. Paní Fantová jí za službu od 1.srpna 1917 do 15. března 1919 napsala následující hodnocení, ze kterého lze vyčíst také náplň její činnosti: *„Pracovala vždy k největší spokojenosti a svých chováním získala si plné důvěry. Rovněž při vaření ukázala se šikovná.“*¹²³

O stupínek níže stojí tzv. „dívka, služka pro všechno“ (Mädchen für alles), přestože se dá usuzovat na stejné pracovní povinnosti, byl plat i prestiž tohoto pracovního zařazení ještě nižší než tomu bylo u označení služebná. Označení děvečka (Magd) je používáno pro služebné na zemědělských usedlostech, statcích či u rolníků.

Chůvy se v databázi vyskytovaly pouze dvě, Maria Voney, vdova, původem z Žiželic, která v tomto povolání umírá ve velmi vysokém věku 83 let a Josefína Panochová, umírající ve věku 50 let, patrně u svého zaměstnavatele na adrese Staré Město, č.p. 262. Místo úmrtí není uvedeno, mohlo se jednat o setrvání chůvy u zaměstnavatelů až do smrti. Karolína Světlá vzpomíná, že do svých šesti let mluvila výhradně česky. Obvyklé bylo, že v „dobrých rodinách“ měly děti chůvy, které s nimi mluvily česky.¹²⁴ U dětských, Kindsfrau, můžeme sledovat podobné údaje jako u chův. Všechny tři se dožily relativně vysokého věku – 50, 70, 72, patrně setrvaly v rodině až do tohoto věku, všechny byly svobodné. Dívka k dětem se převážně starala o děti.

¹²² Walser, Karin: Dienstmädchen. Frankfurt 1986, s. 27

¹²³ AHMP, OS HNM A VIII 180/20

¹²⁴ Macháčová, J.-Matějček, J.: Obecné problémy kultury v českých zemích 1781 – 1989. Opava 2008, s.446

Uklízela jejich pokoj, myla jejich nádobí, chodila s nimi do parku a hrála si s nimi. Tato měla nejnížší prestiž a také nejnížší plat vzhledem k očekávané nulové kvalifikaci. O něco málo lepší postavení měly chůvy a naopak vysoce ceněné byly najímané kojné.

Mezi kuchařkami nacházíme devět vdov nebo vdaných žen. Nacházíme je v tzv. lepších rodinách, např. u francouzského vzdělance, geologa Joachima Baranda¹²⁵, u dvorní dámy hraběnky Taafe, jedna na faře sv. Petra, jedna sloužila v hostinci, další údaje o zaměstnavatelích z databáze nemáme. Kuchařka sloužící v hostinci by měla být teoreticky z databáze vyřazena, vzhledem k charakteru její služby, jež nebyla v měšťanské domácnosti, ale současně nemůžeme doložit, zda předtím sloužila v rodinách. Nejmladší kuchařce je 19 let, ale je to věk výjimečný, do 30 let jsou kuchařka pouze tři. Jejich průměrný věk je 53 let. Tři kuchařky po sobě zanechaly soupis majetku, jednou z nich je kuchařka sloužící v hostinci. Kuchařky měly v rodinách výlučné postavení. Přestože vaření bylo denní povinností jak dívek pro všechno, tak služek, mít vlastní a dobrou kuchařku bylo otázkou postavení zaměstnavatelů. Kuchařka byla také vysněnou metou níže postavených služebných. Přestože se také jednalo o nelehkou manuální práci, kuchařka disponovala většinou pomocnicemi z řad níže postavených služebných, mohla tedy sama udělovat příkazy, disponovala autoritou a jistou mocí. Tato pozice byla výhodná také díky snazšímu přístupu k potravinám a jídlu. Měly v rámci skupiny služebnictva jedno z nejváženějších postavení. Kuchařské dovednosti byly ceněny. Často bývala kuchařce k ruce síla na málo kvalifikované práce: zatápění, úklid kuchyně, čištění zeleniny, jednalo se o tzv. Küchenmädchen, pomocnici kuchařky. Pokud byla kuchařka na tuto práci sama, patřilo k jejím povinnostem mimo to také nakupování v koloniále či na trhu. Záviselo na typu rodiny, ale měšťanské ženy si většinou oběd vařily z kuchařkou předpřipravených surovin samy.¹²⁶

Ve velkých domácnostech bylo přenecháváno hospodářce – ta se buď na místo ženy a nebo v domácnostech ovdovělých mužů, starala o chod celé domácnosti, musela hospodařit s penězi a koordinovat práci ostatního služebnictva. Hospodyně měli např. podplukovník Fleischmann, profesor Thomayer, či domácnost Eduarda von Ehrenberga.¹²⁷

¹²⁵ Onou kuchařkou sloužící u Joachima Barranda byla Františka Nerudová, matka Jana Nerudy. Umírá svobodná v roce 1865 ve věku 35 let.

¹²⁶ „*Sós ty holky nedovedou a nedovedou. .. buďto je řídká jako polívka, anebo hustá jako kejda*“: Šimáček, M.A.: První služka. Gendrový obrázek z mladé domácnosti. Praha 1909, s. 43.

¹²⁷ Viz databáze

V lepší domácnosti nesměla chybět pokojská, panská či komorná. Tato dbala o úklid jednotlivých pokojů, stírala prach, vítala hosty, servírovala jídlo. K jejím úkolům patřilo stlaní, zašívání oděvů a prádla. Komorná nebo panská pomáhala s oblékáním, česáním. V době společenské sezóny byla povinna vyzvedávat paní z divadel a plesů nebo na ni čekat a pomoci ji s svlékáním. Přes den bylo jejím úkolem čištění nožů, stříbra a skla. Při společenských akcích pomáhala s obsluhováním, vítala nebo vyprovázela hosty. K reprezentaci domácnosti sloužila komorná, která se pohybovala ve vyšších patrech společnosti. Jednalo se většinou o lépe postavené služebné, které kromě svých běžných povinností mohly také servírovat jídlo, otvírat návštěvám. Jejich prestiž je podpořena většinou lepším oblečením kvůli reprezentaci – to jsou ony představy o služebné s bílým čepečkem a bílou zástěrou. Karolína Světlá byla svědkem debaty, zda služka může nosit čepec. Došlo se k závěru, že jej může nosit kuchařka nebo panská, v žádném případě však „služka pro všechno“, nebo dokonce jen chůva. Po roce 1848 vyvolalo skandál, že i služby chtěly nosit klobouky a stírat tak stavovské rozdíly.¹²⁸

U komorných můžeme na základě databáze zjistit následující údaje: jedna byla soudě dle jména patrně německé národnosti, Luise Gärtnerová 48, sloužící na Malé Straně, místo úmrtí nebylo uvedeno, Anastasia Hilgartner umírá ve věku 74 ve všeobecné nemocnici, Henriette Tomsová sloužila u MUDr. Nováka na adrese Malá Strana, č.p. 64, umřela ve věku 24 let také ve všeobecné nemocnici. Božena Hošková umírá také mladá, ve věku šestadvacet let, zaměstnavatele neznáme. Františka Nedbalová sloužila jako komorná u kněžny z Fürstenberka, zemřela ve věku 77 let, je u ní uveden inventář, který dokládá jisté jmění. Také Magdalena Linkhová měla uveden soupis majetku, Luise Millerová zemřela ve věku sedmdesáti let u kněžny Adelheid von Rohan, také je u ní uveden soupis majetku. Obecně lze říct, že komorné se pohybovaly spíše ve šlechtickém než měšťanském prostředí a jejich majetkové poměry byly oproti níže postaveným služebným nesrovnatelné. Téměř u všech zjišťujeme soupisy majetku či inventáře. U panských zvláštní okolnosti nezjišťujeme, Anna Čechová sloužila u Josefa Šebelky a zemřela ve věku 27 let, všechny uvedené byly svobodné.

Pokud se jednalo o rodinu movitou, výše postavenou, byla zaměstnávána také vychovatelka, guvernantka, domácí učitelé, ale tyto do naší skupiny, vzhledem k požadované kvalifikaci, často oddělenému bydlení a také charakteru rodin, které je zaměstnávaly, zahrnovat nebudeme.

¹²⁸ Macháčová, - Matějček, Obecné problémy, s. 448

Obecně platí, že čím výše postavený zaměstnavatel, tím více služebnictva si mohl dovolit a tím více bylo toto služebnictvo specializováno. Tam, kde byla rodina majetnější a mohla si dovolit zaměstnávat více služebnictva, byla kromě služby zaměstnávána také kuchařka a chůva nebo dívka k dětem. Často se také ve dvacátých setkáváme s označení posluhovačka či pomocnice v domácnosti.¹²⁹ Nicméně tady se, stejně jako např. u pradelny, jednalo převážně o ženy, které práci vykonávaly jako přivýdělek. Byly vdané, měly vlastní domácnost a tedy tímto nespadají do definice služebných, přestože jejich práce jako službu dozajista definovat můžeme. Bezpochyby se tady také projevuje trend ústupu služebných z domácností a jejich výkon práce začal být omezen na čas a výkon a přestal být svazován s ubytováním, stravou a absolutním využitím jejich času.

Organizace práce uvnitř domácnosti – pracovní den

V dobovém německém časopise byl přetištěn tzv. „Hausordnung“, který býval vyvěšován v kuchyních a představoval přesný rozpis činností služebné na celý den:

V šest ráno se vstávalo, v některých rodinách už o páté. Doba do tři čtvrtě na sedm byla vyhrazena úklidu salonu, aby byl připraven na další den a také z praktických důvodů, dokud se v něm nikdo nepohyboval. Poté bylo do sedmi hodin třeba rozdělat oheň, mezi sedmou a čtvrt na osm vyčistit dva páry bot, vyčistit oblečení, do půl osmé měla dívka pauzu na kávu. Od půl osmé do čtvrt na devět bylo nutné po snídani uklidit jídelnu, v následující čtvrt hodině vyčistit dvě lampy, do devíti uklidit chodbu a ustlat vlastní postel. V devět bylo třeba očistit zeleninu a předpřipravít oběd, některé služebné byly v tuto dobu posílány na nákup. Mezi půl desátou a desátou se uklízela ložnice paní, od deseti do půl jedné musela služebná, často buď pod přímým dozorem dovařit oběd či byla jen paní k ruce, která se o přípravu jídla pro manžela starala sama. Oběd musel být v řadě rodin v přesně stanovený čas – např. v půl jedné a pro dívku i panstvo mu byla vyhrazena většinou hodina, tedy do půl druhé. Pak bylo třeba do půl čtvrté umýt nádobí a kuchyň, do čtyř se musely dívky umýt a převléct.¹³⁰ (Hygieně a čistotě služebných byla věnována velká pozornost).

Marie Stejskalová, služebná u Janáčků popisuje pracovní den následovně: Vstávala v pět hodin ráno, paní chvíli po ní. V šest hodin se snídalo. Během snídaně

¹²⁹ Pouze jednou se v databázi také objevuje pomocnici v domácnosti, jedná se o Františku Schauerovou, jež zemřela až v roce 1926.

¹³⁰ Müller, Heidi: Dienstbare Geister. Berlin, 1985, s. 150

uklízela pánovu pracovnu. Po osmé chodívala paní na trh a na nákup, ona uklízela. Každý den se vytíraly podlahy, koberce se nosily ze druhého patra na dvůr. V zimě se topilo ve třech pokojích, dříví se nosilo ze dvora. Úklid byl hotov k desáté hodině. Pak se vařilo. Paní dělala maso, služka moučník. Po obědě se spravovaly šaty, prádlo, vyšívalo se nebo pletlo.¹³¹ Podobně je vyličen den Tonky z románového zpracování „První služka.“ *Před desátou se vrací z nákupů, udělá oheň, mladá paní si vaří, po obědě jí pomáhá plést a háčkovat...*¹³²

V týdnu se ještě mimo denní úkoly musely vykonávat další práce. V pondělí se většinou pralo, v úterý se žehlilo a ve středu se prádlo spravovalo. Týdenní úklid s drhnutím podlahy, úklidem chodby a schodů se nechával na sobotu.¹³³ Případně měly dívky pondělí a úterý odpoledne strávit u ručních prací, středu mohly mít pro sebe, čtvrtek se klepaly koberce, čistil nábytek a leštilo stříbro, klíky ode dveří a kamen, pátek se myla okna a probíhal velký úklid kuchyně. V některých rodinách probíhalo jedno odpoledne v týdnu např. ve čtvrtek, jour fix – setkání měšťanských dam.¹³⁴ Každou neděli se připravoval slavnostní oběd a důkladně měly být vyčištěny lampy. Ven směla dívka každou neděli a v pátek, v létě od 12.00 do 11.00 večer a v zimě od 15.00 odpoledne do 11.00 večer.¹³⁵

Nákup většinou obstarávala služka. Nákupy se v Praze daly pořídit na trhu či v jednotlivých specializovaných krámech. Mléko prodávali mlékaři, chleba pekaři, maso řezníci atd. Většina potravinářských obchodů mívala do poloviny devadesátých let otevřeno od časných ranních hodin do večera. Někteří kupci prodávali dokonce až do desáté hodiny, kdy se zavíraly domy. Ráno o šesté, kdy se domy opět otvíraly, už znovu prodávali. I v sobotu bývalo otevřeno po celý den, v neděli dopoledne, někde i ve večerních hodinách. Sobota byla dnem velkých nákupů a největších tržeb, neboť ten den se v továrnách i v některých dílnách vyplácely mzdy.¹³⁶ Na trh bylo možno chodit na od počátku 19. století do centra Prahy, od sedmdesátých let se trhy rozšířily také na Smíchov, Vinohrady Žižkov a Karlín. Centrální Staroměstská tržnice byla otevřena 1879.¹³⁷

¹³¹ U Janáčků, s. 30

¹³² Šimáček, M.A.: První služka. Praha 1909, s. 76

¹³³ Kol. autorů Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848-1939, Academia 1981, s. 124

¹³⁴ Trkanová, Marie: U Janáčků, s. 32

¹³⁵ Walser, Karin: Dienstmädchen, Frankfurt 1986, s. 40

¹³⁶ Kolektiv autorů: Stará dělnická Praha, Academia, Praha, s. 188

¹³⁷ tamtéž, 187

Pracovní úkony většího rázu měly v rámci chodu domácnosti pevně stanovenou dobu a byly prakticky neměnné. Případná vybočení byla vnímána jako neschopnost hospodyně zvládat domácnost. Postupně se s modernizací a technickými zlepšeními vytrácely tradiční činnosti, jež mohly být obstarány efektivněji a nezabíraly tolik času, došlo k částečnému usnadnění domácí práce a zmenšení jejího objemu. Ženy tedy již ve druhé polovině 19. století byly částečně - v závislosti na ekonomických podmínkách, ale také na tradici a zvyklostem - osvobozeny od vaření piva a mýdla, pečení chleba, tkaní, výroby svíček, některé také od šití a pletení.¹³⁸ Postupně také ruční práce, které vyplňovaly ženám volný čas, ztrácejí smysl a význam. Zboží je možné levněji koupit než vyrobit a měšťanské ženy jsou nabádány, aby zorganizovaly svým služebným čas jinak, např. vzděláváním...¹³⁹ Základní principy domácí práce se změnily s konfekčním oblečením a novými metodami konzervování.¹⁴⁰ Ženská rukodělná činnost postupně ustupuje a začíná se naopak zvyšovat potřeba finančních prostředků na zakoupení potřebného zboží. Zatímco v první polovině 19. století bylo samozřejmé, že měšťanské ženy v domácnosti vykonávaly práce se služebnictvem, později role ženy zaměstnavatelky spočívala pouze v delegování, řízení a organizaci práce. Tradiční postupy a zvyklosti jsou nabourány: zatímco „matka“ dělala veškeré práce se služebnictvem, vařila s kuchařkou, „dcera“ ve druhé generaci je samá inovace. Zlepšuje tradiční recepty, práci deleguje a rozděluje.¹⁴¹

U Anny Lauermannové Mikschové pečovaly o domácnost dvě služebné a její někdejší chůva Karla. Lída a Máry se staraly o úklid. V dubnu Lída uklidila Libockou vilu a následoval stěhuňk. Každý pátek se odtud jezdilo na nákup do Prahy.¹⁴²

Domácnost Ferdinanda Náprstka zaměstnávala kuchařku Amálku, minimálně do roku 1884 služku Kačenku a v letech 1886-1887 pouze při tzv. velkém úklidu před vánočními a velikonočními svátky, před začátkem sezóny anebo při přípravě „domácích zábav“ najímal pomocnice na úklid či do kuchyně. Jednou týdně docházela do bytu pradlena Marie Ležáková.¹⁴³

¹³⁸ August Bebel: *Žena a socialismus*, Praha 1962, s. 227

¹³⁹ Štastný domov. Kapitoly o služkách. Roč.II, č. 4, s. 77-78

¹⁴⁰ Habermas, Rebecca: *Frauen und Männer des Bürgertums. Eine Familiengeschichte (1750-1850)*. Göttingen 2000, s. 61

Rozpad tradiční domácnosti a vznik nového životního stylu se podařilo plasticky zachytit Rebecce Habermas na základě pohledu mikrohistorie: deníkových záznamů a korespondence mezi matkou a dcerou. Ideály a hodnoty měšťanského stylu jsou konfrontovány se skutečnými praktikami a realitou života žen dvou měšťanských generací.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 67

¹⁴² Robert Sak: *Salon dvou století : Anna Lauermannová –Mikschová a její hosté*. Praha – Litomyšl, 2003, s. 194

¹⁴³ Secká, M.: *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001, s.210

Když se Karolina Světlá vracela z letního bytu, nechávala po své přítelkyni služce Antonii následující vzkaz:

„Ve čtvrtek ... přijedeme s večerním vlakem asi mezi šestou a osmou; nechť nás tam Tonda očekává. Při té příležitosti jí řekni, aby si šla k matce pro peníze, nechali jsme jí jen na šest neděl na stravu a zůstaneme zde sedm. Nechť jí dá 2 fl 50 kr. na stravu a pak něco, by se mohla dát okna vyvěsit. Řekni ji laskavě, ať je umeje ještě s někým a záclony ať vypere a vyhladí. Ty, co jsou roztrhány, ať nechá někde zašít, snad jí udáš kde. ... Pak ať koupí nějaký čaj, kávu a cukr na ten první den, sirky a sůl, ode všeho jen čtvrt libry a čaje I lot. Na čtvrtek večer nechť připraví kuře pro mého muže; až si bude v poledne vařit, může je upíct, a pro mne ať uchystá dvě housky se sardelovým máslem a teprv, až přijedeme, ať udělá oheň. Voskovat budeme později. Ať řekne matce o 6 zl., ale zdvořile, poslala bych peníze hned sebou...“¹⁴⁴

Prádlo, pokud se k němu scházelo více žen - najímala se pradena nebo bylo v domácnosti více služebných, sloužilo také jako příležitost ke kontaktu, komunikaci stejně postavených žen, jež měly možnost poklábosit si, vyměnit informace. Pokud s nimi, jak bylo zvykem dřív prala paní domu, docházelo k utužování vztahů mezi paní domu a služebnictvem či pokud už ne, jako později, odehrávala se komunikace na stejné sociální úrovni.¹⁴⁵

Typický pro svět práce v důsledku industrializace byl onen kontrast mezi pracovním světem služby a na straně druhé světem tovární dělnice. Služba znamenala absolutní podřízenost zaměstnavateli a stavěla je tak do protikladu k továrním dělnicím, jejichž povolání představovalo pro ženy hledající práci další variantu. Dobovou společností bylo povolání služebné hodnoceno jako výhodnější a vhodnější pro ženu. Práce v domácnosti byla hodnocena jako lehčí a ne tak fyzicky náročná. V realitě nebyla práce v domácnosti o nic snazší než v továrně. Případné vyšší manuální úsilí kompenzovala řada rutinních činností bez jasně stanoveného konce. Podoba ochrany rodiny často přerůstala v nepříjemný psychický tlak, kterému byla mladá žena vystavena. Po práci neměla prostor sama pro sebe, podléhala zaměstnavateli výlučně a o náplni jejího času bylo rozhodováno do detailu. Zatímco tovární dělnice byly v prostředí, jež sice nebylo nijak příjemné co do materiální stránky, byly ve společenství žen stejné sociální úrovni. Služebná se pohybuje v prostředí luxusu, který napomáhá

¹⁴⁴ Z literárního soukromí II. Korespondence, Praha 1959. Dopis z 9.9.1862 Karolina Světlá slečně Marii Němečkové, s. 162 - 163

¹⁴⁵ Habermas, Rebecca: Grose Wäsche...s. 77 - 175

vytvářet, tento produkt však není určen pro ni, nemůže ho využívat a je nucena se tak pohybovat s v cizím sociálním prostředí, komunikovat s lidmi, jež stojí o třídu výše a jiný kontakt s obdobným sociálním prostředím je redukován na minimum. To vše výkon povolání služebné obnáší. Povolání služebných bylo skutečně povoláním na „plný úvazek“. Neustálá pohotovost, připravenost k výkonu, psychicky náročné prostředí, platy pohybující se na minimální úrovni, i když vynahrazovány zajištěním bytu a stravy, neexistence jakékoli právní ochrany a minimum prostoru pro sebe, ať už volného času či soukromí, to vše začalo narážet na hranice nároků a požadavků žen na své povolání. Se změnou společenského klimatu konce 19. století, se zvýšenými emancipačními nároky a volání po svobodě individua, přestává být toto povolání atraktivní. Postupem času, především od počátku dvacátého století, dochází obecně k poklesu služebnictva, nejen změnou ekonomických podmínek, ale také neochotou vykonávat toto povolání, které nesnese srovnání právě svým charakterem. Ženy pod vlivem změněných podmínek rodící se občanské společnosti mají snahu osvobodit se a vymanit se z nevyhovujícího závislého postavení určovaného i na počátku dvacátého století patriarchálními čeledním řády. Jiné možnosti pracovního uplatnění pro ženy, redefinice společenského postavení střední třídy a později bezpochyby první světová válka, nasměrovaly ženskou práci do jiných oblastí a oborů. V meziválečném období nedochází k tak masovému obnovení služby jako to bylo ve století předchozím. Uvedené jevy si jistě zaslouží další pozornost a výzkum historiků.

II.2 Místo výkonu služby – pražská měšťanská domácnost

Aby se žena mohla stát tím, čím chtěla, tím co jí diktovaly „normy měšťanské společnosti“, potřebovala služku. Čím víc se měšťanské ženy se začínají angažovat, snaží se proniknout do veřejného života, tím víc potřebují služku, aby byl chod domácnosti uspokojivě vyřešen.¹⁴⁶ Toto pragmatické vysvětlení pochopitelné a uchopitelné logikou současného vidění světa a společnosti ovšem není platné pro společnost 19. století. Služka „neslouží“ jen proto, aby pomohla paní domu a zbavila ji fyzické námahy, kterou by jinak nezvládla či na nestihla. Tato logika platí pro část činných a aktivních žen a to také jen zčásti. Služka plní odlišné poslání. Je tady od toho, aby vyjádřila společenské postavení celé rodiny. Aby reprezentovala domácnost a byla nositelkou měšťanského ideálu středostavovské společnosti. Pán domu potřebuje prostřednictvím své ženy a jejího postavení - a ta prostřednictvím služebnictva - vyjádřit své majetkové a finanční poměry. Fyzická práce byla vždy znakem nižších tříd. Je tedy neslučitelná s měšťanským stylem života. Pro nižší byla naopak práce vždy jediným a tudíž respektovaným a obecně přijímaným způsobem života, na něž lze být hrdý. Paní domu praktikuje tzv. zástupnou zahálku, tedy za muže, jež je ekonomicky nezávislý. Zástupná zahálka tedy vyjadřuje příčinu, poukazuje na ekonomický základ užitečnosti těchto prací: dát okázale najevo majetkovou reputaci rodiny a jejího živitele. Úkolem není jen splnit danou práci – zahálku, ale také naplňovat kritéria servility a umění je demonstrovat. Služka je odpovědí na stav společnosti, „produktem“ jasně definovaného rozdělení společnosti procesem industrializace a průmyslové revoluce. Pomáhá nově vzniklým rolím definovat jejich společenský status. Paní domu se tak vzdává svého pohodlí ve prospěch naplnění toho, co se od ní očekává.¹⁴⁷

Střední vrstvy disponovaly služebnictvem, ať už je k tomu vedly důvody reprezentační či praktického rázu. Stejně tak jako bylo nesnadné definovat služebnictvo, s ohledem na různorodost vykonávaných prací, prostředí ve kterém se pohybovala a dynamikou vývoje povolání měnícího se v důsledku proměn v 19. století, stejně nesnadné bude definovat onu měšťanskou domácnost jako zaměstnavatele služebné. Klíčem by mohlo být nalezení ideálu, ke kterému se bude třeba kriticky postavit. A to jak na straně služebné, tak na straně měšťanských domácností. Znalosti o měšťanstvu

¹⁴⁶ Horská, P. a kol.: Zrod velkoměsta, s. 214

¹⁴⁷ Veblen, Thorstein: Teorie zahálčivé třídy, Praha, 1999, s. 10-63

byly dosud převážně úzce svázány s výzkum v rámci industrializace a průmyslové revoluce a soustřeďoval se na výzkum elit a silicí vrstvy nových podnikatelů.¹⁴⁸ Tyto obecné aspekty nelze při definici pominout, nicméně pokus o vymezení měšťanstva může probíhat také mikrohistorickým pohledem v rámci dějin antropologie.¹⁴⁹ Postavení měšťanské rodiny se neodvíjí jen od postavení muže jako nositele jistého povolání, podle něhož zařazení probíhalo, ale je třeba nabídnout také odlišnou perspektivu a sice s ohledem na roli ženy v této rodině a fungování domácnosti jako celku. Je třeba také zohlednit používání označení s ohledem na rozlišení podle společností uznávaného stavu a ne dle povolání.¹⁵⁰ Měšťan byl plnoprávný obyvatel města – v našem případě Prahy, jehož politické a společenské postavení byla spjata s vlastnictvím majetku ve městě. Měšťanstvo je obecně nazýváno třetím stavem, ve středověku mu patřilo třetí místo, uprostřed mezi privilegovanou šlechtou a duchovenstvem. Podle středové pozice, kterou zaujímá v sociálním rozvrstvení společnosti, se vznikem moderní občanské společnosti se tato skupina obyvatel proměnila ve střední stav.¹⁵¹

Ke střední vrstvě náleželi kromě měšťanstva relativně bohatí sedláci, maloměstští řemeslníci a postupně se k nim přidávala inteligence. Měšťanstvo bylo hlavní částí středních vrstev, ale je ne příliš výraznou složku, většinou jsou k charakteristice pro české měšťanstvo užívány adjektiva chudé, konzervativní, opožděné, s ohledem na hospodářský vývoj monarchie.¹⁵² Měšťanská třída je také nejednotná s ohledem na různé národnosti. Vzhledem k existenci nejméně dvou sociálních hierarchií, kdy sociální postavení bylo určováno na jedné straně statusem v rámci stavovské struktury a na straně druhé, měřeno úspěchem a bohatstvím, je zařazení měšťanstva věcí nejednoznačnou.¹⁵³ Přestože s pojmovým významem je spojena jistá nejednoznačnost, respektive širší záběr, je možné středním vrstvám přičíst jako charakteristikum tzv. typický styl života. V německá historiografie disponuje dvěma koncepty pojetí měšťanstva. Bielefeldská škola v čele s Jürgenem Kockou, jež definuje měšťanstvo právě na základě životního stylu a typické kultury. Jako centrální znak měšťanského postoje uvádí vysoké ocenění individuálního výkonu. Příklon

¹⁴⁸ Macháčová, J., Matějček, J.: Nástin, s. 455

¹⁴⁹ Habermas, R.: Frauen, s. 8

¹⁵⁰ In: Dějiny obyvatelstva českých zemí, s. 230-232. Rakouská statistika používá toto dělení do roku 1857, od té doby dělí obyvatelstvo dle nového socioprofesionálního kódu – rozhodující je způsob obživy

¹⁵¹ Geršlová, Jana: Lexikon našich hospodářských dějin. Praha 2003

¹⁵² Horská, P. a kol.: Zrod velkoměsta, s. 145

¹⁵³ Fialová, L. a kol.: Dějiny obyvatelstva, s. 277

k racionálnímu životnímu stylu, usilování o individuální pojetí a typický rodinný ideál, měšťanská úcta k majetku, vzdělání a práci.¹⁵⁴

Disponibilita finančních prostředků byla jistě rozhodujícím faktorem ve vedení způsobu života. Onen abstraktní měšťanský ideál byl však spojen s celým středním stavem. Zákonitě má každá sociální vrstva snahu napodobovat životní styl té výše postavené, a tak tradiční šlechtický, panský způsobu života v poněkud „omezené“ míře je napodobován a přejímán v měšťanském prostředí, jež se snaží o nalezení své vlastní integrity a způsobu reprezentace. Od čtyřicátých let 19. století s pozvolným ekonomickým růstem, měšťanstvo postupně začíná nacházet své mluvčí v nově se formující inteligenci, hospodářský vzestup umožňuje materiální blahobyť (pro jiné také šanci k nobilitaci) a dává možnost vést reprezentativní domácnost. Ta je tady klíčovým pojmem. Reprezentativní domácnost tady do jisté míry napomáhá definici měšťanstva. Reprezentativní domácnost, jak bylo zmíněno výše, znamená mimo jiných atributů prezenci služebního personálu. Nedisponovat služebním personálem znamená být z tohoto prestižního společenství vyřazen. Role veřejného mínění byla klíčová a sehrávala v zaměstnávání služebnictva svou nezpochybnitelnou roli. Nemít služebnou znamenalo nezařadit se.

„Milá přítelkyně... tuším, kterak jsi užaslá, že konám práce, obyčejně přenechávané služkám. Má drahá, jak málo rozumíš skutečnému životu, doma mohu klidně zastávat služku, tím nikterak nepohorším městskou společnost, běda však, kdybych vyšla na ulici o vlasek hůře oblečena, nežli běžný mrav našeho města předpisuje ženě mého postavení. A jen když mám ...služku doma ...na venek objevím se vždy i s dětmi ku spokojenosti městských sudiček.“¹⁵⁵

Je třeba si ale uvědomit, jaké rodiny konkrétně do tohoto třetího stavu spadají. Paleta rodin, které služebnictvo ve městě zaměstnávaly, byla totiž nesmírně pestrá a z toho plynou také rozdíly v naplňování onoho abstraktního ideálu, jež byl realizovatelný jen s ohledem na dostatek finančních prostředků. Životní standard většiny českých spisovatelů, novinářů, učitelů středních a obecných škol, sekretářů, středních úředníků a části privátních úředníků se udržoval ve skromnějších poměrech, ale jejich

¹⁵⁴ Lothar Gall, představitel frankfurtské školy definuje měšťanstvo na základě volebního práva. Více In: Kocka, J.: Bürgertum in der Habsburger Monarchie

¹⁵⁵ Šťastný domov 1907, roč. III., č. 7, s. 156

společenské aktivity byly poměrně značné.¹⁵⁶ Pokud si např. nižší úředníci či učitelé nemohli služebnou dovolit, byla tato situace s ohledem na „pověst“ rodiny řešena alespoň posluhovačkou, jež nesdílela byt s rodinou a vypomáhala s některými domácími pracemi. V rodinách řemeslníků, hostinských či drobných malovýrobců byla zase služebná nutností v rámci chodu živnosti. U těchto rodin je obtížnější rozlišit, zda služebná skutečně vykořisťovala práci v domácnosti či byla zaměstnána v živnosti a nebo obojí. Střední měšťanské vrstvy disponující skromným blahobytem a lokální prestiží¹⁵⁷ v rámci přejímání životního stylu bydlí v několika pokojovém bytě místo vil, jezdí na letní byt na venkov (ne k moři a do lázní) a místo salónů vedou čajové dýchánky.

„Kolik může ze svého času věnovati zábavě žena, jejíž muž je úředník, učitel, žurnalista, a vydělá měsíčně 200-250K? Nemusí-li se taková žena, neměla-li věna, lopotiti od rána do večera, aby vše sama ušila, a začala a by služku ušetřila? Co musí všecko vykonati, chce-li aby vyšla s vyměřeným penízem. Byt stojí 600-800K, je-li rodina 4-5-6 členná potřebuje nejméně 1 K pro každou osobu denně na stravu, což činí 120-150-180. Kde jest uhlí, světlo, šatstvo, prádlo, výlohy na vychování dítek, zábava aspoň někdy, pivo, tabák pro muže. Kde jest občasně lékař a léky? Myslím, že bychom rozpočet 200-250K již hodně překročily, a to jsem ještě nezapočítala, ani služby, která musí také býti... žena, která se zabývá hudbou, malbou a čtení, nebude drhnout podlahy, mýti nádobí, práti prádlo... Či snad ženy našich úředníků nemívají služek? Mívají 1-2 -3 dle toho, jak jest četná rodina... šetří se, děti úřednické strádají...“

Hospodaření rodiny bylo závislé na finančních poměrech. Státní úředníci disponovali podle veřejného seznamu následujícími platy: v nejnižší, jedenácté platové třídě (např. kancelista, mýtný, obvodní veterinář) to bylo 1600-2200 korun, v desáté třídě (např. obvodní lékař, pomocný učitel) 2 200 – 2800 korun, v deváté třídě (profesor na umělecké škole, archivář, daňový inspektor) 2800-3600 korun. Nevyšší státní plat pobíral ministerský předseda - 24 000 korun. Na počátku století byl příjem úředníka, učitele, žurnalisty cca 200-250 K za měsíc. Počítalo se, že pokud stál byt 600-800 K, na stravu bylo třeba asi 1K na osobu a den, taková rodina disponovala minimálně jednou služebnou.¹⁵⁸ Úředník v železárnách měl ke konci padesátých let svůj pokoj, který mu docházela denně uklízet služka, ta mu také vařila oběd a připravovala jídlo.

¹⁵⁶ Jiří Kořalka, J. Tschechische Bildungsbürgertum und Bildungskleinbürger um 1900.

IN: Steckl, H., Urbanitsch, P., Bruckmüller, H. (hrsg): „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und gerechtigkeit . Bürgertum in der Habsburger Monarchie II. Böhlau Wien Köln Weimar, 1992 s. 217

¹⁵⁷ Machačová , Matějček, Nástin, s. 433

¹⁵⁸ Šťastný domov II, 15, s. 342

Dříve si např. při platu 600 zl.¹⁵⁹ ročně mohl dovolit svobodný účetní či korespondent samostatný byt, posluhovačku a jídlo s donáškou z hostince. Knížecí důchodní na malém městě měl k dispozici čtyřpokojový byt v úřednickém domě. Do roku 1848 založené rodiny se narodilo osm dětí a z nich čtyři zemřely v dětství. Měli kojnou a služku. Pokud nebyla rodina úplná (bez živitele), většinou si služebnou dovolit nemohla.¹⁶⁰

Pokud analyzujeme dochované čelední knížky, jichž máme k dispozici 32 a víme, že změna místa proběhla celkem u všech služebných dohromady 202krát, můžeme si o rodinách, podle povolání zaměstnavatele utvořit plastičtější představu. U téměř každého záznamu o službě je uvedeno povolání zaměstnavatele. Je třeba zohlednit, že jednak může být v záznamu knížky pouze jméno zaměstnavatele bez povolání, v málo častých případech se objevuje označení vdova bez udání povolání manžela. Stávalo se ale, že služebné slouží u stejných zaměstnavatelů několikrát, po určitém časovém období, stráveném ve službě na jiném místě se vracejí zpět. Můžeme také kombinovat údaje o tom, koho tyto rodiny zaměstnávali. Následující přehled vypovídá o typech rodin a služebnictvu v něm zaměstnaném. Jednoznačně největší skupinou na základě údajů z čeledních knížek, jež zaměstnávala služebnictvo byla skupina obchodníků a jejich žen (17x se vyskytuje obchodník, 2x obchodnice), zaměstnávají jak kuchařky, tak služky a děvečky. Je obtížné definovat přesnou náplň jejich práce. Mohlo se stát, pokud se jednalo o menší živnost, že služebné či děvečky byly zaměstnány také v obchodě, nejen v domácnosti. Podobně na tom byly služebné u hostinských, kterých bylo v databázi sedm, stejně jako továrníků a jejich žen. Továrníci ve větší míře zaměstnávali kuchařky. Dál už četnost povolání není tak vyhraněná. Vyskytují se šestkrát jako zaměstnavatelé majitelé realit, čtyřikrát rolníci, rodiny setníků, sládků, třikrát majitelé restaurací, radové, sekretáři, ředitelé. Dvakrát jsou zastoupení soukromníci, knihkupci, lakýrníci, architekti, lékaři, soukromníci, dále následuje pestrá paleta jednotlivých řemeslnických povolání jako např. výrobce deštníků, obuvnický mistr, ševcovský mistr, lesník, školník, lakýrník, obuvník, povolání jež jsou spjata se státní správou – zemský viceprezident, soudní rada, účetní, finanční tajemník, kontrolor. Objeví se také inteligence a svobodná povolání – učitel, profesor,

¹⁵⁹ Mezi lety 1857- 1892 se platilo florény, které se dělily na krejcary. Souběžně se razily zlaté koruny a půlkoruny. Korunová měna byla zavedena až v letech 1892 - 1918. Jeden zlatý byly 2 koruny.

¹⁶⁰ Jana Macháčová – Jiří Matějček: Studie k sociálním dějinám 19. století. III. díl. Slezský ústav v Opavě 1993

doktor práv, architekt. Ze srovnání zastoupení jednotlivých typů služebných zaměstnaných v těchto rodinách vyplývá, že v souladu se statistikou podle pozůstalostních spisů, byla většina žen zaměstnaných v kategorii služka. Poté se co do četnosti vyskytuje kuchařka: v rodinách továrníků, majitelů realit, soukromých úředníků, setníků, radů, profesora, statkáře a prokuristy. Jedenkrát se dokonce kuchařka objevuje v rodině ševcovského mistra. Jednu chůvu nacházíme v rodině bankovního úředníka. O celkovém počtu zaměstnaného personálu v jednotlivých rodinách se z tohoto typu pramenného materiálu nedozvíme. Zaměstnavatelé, kteří služebným dávali místo, se rekrutovaly nejčastěji ze středního stavu. Obecně lze také konstatovat, že služebné byly stejně jako převážná část populace katolického vyznání. Minimálně se objevovaly i služebné protestantské či židovské. Rodiny byly bezesporu také různého náboženského vyznání a přestože vzhledem k odlišnostem, např. při přípravě jídla v židovských rodinách, to pro katolické služebné bezpochyby nebylo jednoduché, bylo poměrně dost běžnou praxí být zaměstnána v rodinách odlišného vyznání. Každopádně to nebylo překážkou či kritériem výběru služby.

Je zajisté zajímavé sledovat podíl služebnictva v rámci společenského „žebříčku“¹⁶¹. Svou roli tady ale hraje také národnostní rozlišení. Podle úmrtních listů ani podle čeledních knížek národnost služebných ani zaměstnavatelů nemůžeme stanovit. U některých zaměstnavatelů, veřejně činných osob víme, že se jednalo o osoby s německou národností, podle čeledních knížek víme, že u nich sloužily české služebné. Můžeme každopádně konstatovat, že ani náboženství a ani národnost roli ve výběru služby nehrála. Pro české služebné bylo obtížné zorientovat se v jiném prostředí a komplikace způsobovala také jazyková bariéra, svědčí to ale o schopnosti zvládat službu v jinojazyčném prostředí. Detailní výzkum zde provedl Jan Havránek, který dokládá na základě statistik počtu obyvatel a zastoupení služebnictva, že struktura služebnictva české většiny pražského obyvatelstva tedy odpovídala jakési středoevropské normě sociální skladby velkoměstských rodin a domácností.¹⁶² Srovnává počty služebných u českých a německých rodin v závislosti na postavení přednosty domácnosti. Havránek dokazuje výrazný sociální rozdíl mezi českými a německými rodinami. Německá menšina se sociálně lišila od tzv. české většiny. Co do sociálního složení převažovala na německé straně složka aristokracie, důstojnictva, významná část státní byrokracie, nemalý počet úředníků. Ukazatelem jejich úrovně byla nejen výše nájmu, ale také prezence a počet služebnictva. Ze sta domácností v roce 1900 zaměstnávalo jednu služebnou osobu 18,26 české domácnosti a 47,09 německé. Zajímavé jsou údaje o domácnostech bez služebnictva: žádné služebnictvo nemělo 79,35 domácností českých a 35,74 německých. Dvě služebné osoby zaměstnávaly 1,95 domácnosti české a 12,91 německé, třemi služebnými disponovalo 0,34 domácností na straně české a 2,84 na straně německé, čtyři a více služebných mělo pouze 0,10 domácností českých a 1,42 německých. Jan Havránek také upozorňuje, že žádná etnická skupina v žádném z velkých měst neměla tak nízké procento domácností s dvěma a více služebnými. K tomu je nutno dodat, že počet obyvatel Prahy okolo roku 1900 se odhaduje na 200 000 a počet pražských Němců se pohyboval kolem 30 000. Údaje pro české domácnosti vypovídající o počtu bez služebnictva a služebné jedné jsou blízké údajům vídeňským a dokládají poměrně rozvinutou měšťanskou společnost. Dvě a více služebných dokládá už zařazení k vyšším vrstvám. Na základě služebných stanovuje, že

¹⁶¹ Pro období přelomu 19. a 20. století informace k sociální struktuře: Macháčová, Matějček: Nástin , pro období první republiky definují Jančík, D., Kubů, E. : Arizace a arizátoři

Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939-1945).Praha, 2005, s. 12

¹⁶² Havránek, Jan: Demografický vývoj Prahy ve 2. polovině 19. století. In: Pražský sborník historický,, 1969-1970

se vytvořila početná skupina české střední průmyslové buržoazie. Celkem 4/5 českých samostatných v průmyslu zaměstnávaly dvě a více služebné, výrazně převažovalo nad 1/5 německých, u té část však, která zaměstnávala tři a více služebných, byla česká převaha již méně výrazná. Podíl německých průmyslníků byl více než čtvrtinový. V obchodě byl tento podíl ještě výraznější. Dvě třetiny německých podnikatelských rodin měly dvě a více služebných. Početní převahu měly bohaté německé rodiny mezi úřednictvem v obchodě a dopravě a mezi samostatnými v široké třídě povolání D, kde se jednalo o příslušníky svobodných povolání a rentiéry. Úřednictvo státní i soukromé mělo značný podíl mezi nejlépe situovanými rodinami jak českými, tak německými. Ještě větší byla jeho váha ve skupině střední, ve skupině domácností s jednou služkou. Mezi českými rodinami byla průměrná životní úroveň úřednictva vyšší než samostatných. Mezi samostatné se počítalo i velké množství drobných řemeslníků a obchodníků. Podle procenta rodin se služebnou byla průměrná životní úroveň úřednictva vyšší než samostatných. V kategorii tři služebné a více je počet českých a německých domácností skoro stejný. (295 českých : 209 německých). Čtyři a více služebných mělo více rodin německých než českých (105 : 86).¹⁶³

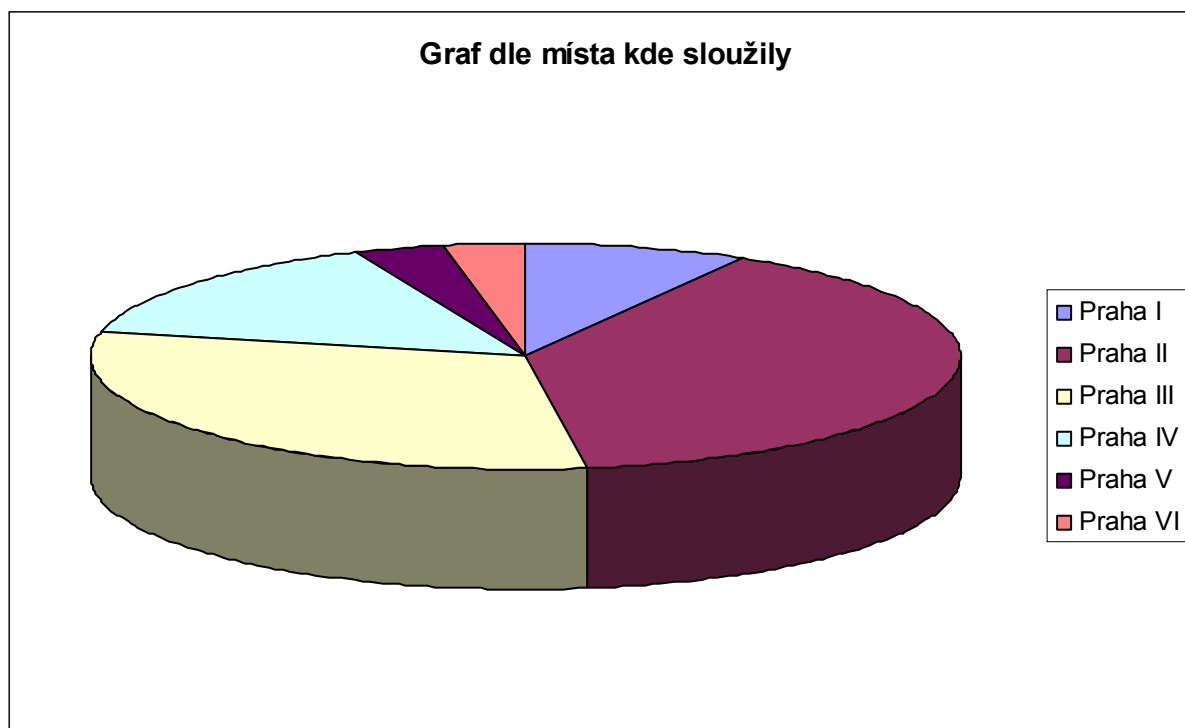
Pro srovnání ve Vídni v roce 1900 bylo 78% domácností německé většiny obyvatel bez služky a 17% zaměstnávalo pouze jednu služebnou. Německé obyvatelstvo Prahy patřilo k nájemníkům náročným co do velikosti a vybavení bytů. Medián ročního nájmu při sčítání obyvatelstva v roce 1900 byl u bytů v oblasti pražského Nového Města, zasahující k Příkopům s německým centrem Prahy – Kasinem, až sedminásobný ve srovnání s východní částí Žižkova nebo dělnickými čtvrtěmi Holešovic či Smíchova.¹⁶⁴ Pavla Horská upozorňuje na skutečnost, že není možné určit, zda existovaly prestižní adresy např. pro příslušníky majetnější inteligence. Za nejbohatší obvody byly považovány 5. a 6. obvod na Starém Městě a 22. a 23. obvod na Novém Městě a na ně navazující 10, obvod vinohradský 2, obvod karlínský a 2. obvod smíchovský. V zástavbě ohraničené Příkopami, Můstkem, Staroměstským náměstím a ulicí Jakubskou směrem k Dlouhé třídě a Haštalské ulici byla přibližně polovina ze všech nájemníků či majitelů bytů samostatnými obchodníky, řemeslníky či jinými podnikateli.¹⁶⁵ Otázkou zůstává také zařazení židovského obyvatelstva. A také počty služebných různých národností a různého vyznání u stejně proměnlivých kategorií

¹⁶³ Havránek, Jan, Demografický, s. 97

¹⁶⁴ Zrod velkoměsta, s. 207-208

¹⁶⁵ Zrod velkoměsta, s. 213

národnost, vyznání u zaměstnavatele. Tyto aspekty nabízejí prostor po další bádání a to jak na území Prahy, tak v širším měřítku. Podle databáze bylo nejvíce služebných jednoznačně lokalizováno v Praze II a Praze III, tedy na Novém Města a na Malé Straně, což je ovšem dáno různou dochovalostí pozůstalostních spisů pro jednotlivé soudy a období, méně pak velikostí soudních obvodů. Jedná se o subjektivně vymezenou skupinu na základě dochovaného materiálu, méně jde o doklad dominance některé městské části. Tato skutečnost podporuje argument o zastoupení různých druhů služebných v různých typech domácností a tedy i s různou lokalizací bydliště.

Tabulka podle místa, kde v rámci Prahy sloužily

Praha I	62
Praha II	293
Praha III	230
Praha IV	113
Praha V	25
Praha VI	22

Praha I Staré Město

Praha II

Nové Město

Praha III Malá Strana

Praha IV

Hradčany

Praha V Josefov

Praha VI

Vyšehrad

Pokud chceme srovnávat Prahu s dalšími městy, víme, že v roce 1900 připadalo podle Fritze Wintera na tisíc obyvatel 67 služek ve Vídni a stejný počet v Brně. Pro Brno jsou uváděny údaje o služebnictvu v rozmezí od 2% obyvatelstva z roku 1857 pod kolonkou „jiný služební personál“ a z roku 1870 se pod termínem služební personál skrývá 14, 7%.¹⁶⁶ Pro Vídeň máme údaje o 91 752 služebných z roku 1890. Mezi lety 1857-1880 je usuzováno na 14-16% služebných z vídeňského obyvatelstva.¹⁶⁷ Tato procenta odpovídají standardu monarchie, neboť z celkového počtu 4 620 991 výdělečně činných žen všech věkových kategorií bylo 14 % zaměstnáno jako služka v domácnosti.¹⁶⁸

V Praze mělo ovšem být podle dobové statistiky Wintera na tisíc obyvatel pouze 30.¹⁶⁹ Tato čísla je nutno brát s jistou rezervou, napomáhají naší orientaci, údaje pro všechny města se v monarchii různí. Přesné počty služebných bohužel nejsme schopni přesně určit, protože v rakouských statistikách se nazírání na služebnictvo jako na statistickou jednotku různí. Zatímco v roce 1857 a 1869 se služebnictvo a rodinní příslušníci se uváděli zvlášť, bez detailního rozdělení podle druhu zaměstnání jejich živitele, sčítání v roce 1880 již rozlišovalo rodinné příslušníky a služebnictvo podle výrobních odvětví nebo podle druhu povolání, v němž byl činný živitel.¹⁷⁰ Domácí služebnictvo, rodinní příslušníci a členové domácnosti bez vlastního výděлку jsou přiřazeni k jednotlivým druhům činnosti jejich živitele. Odlišný postup si vyžádaly různé cíle. V roce 1890 šlo organizátorům sčítání o národohospodářské hledisko, obyvatelstvo bylo zařazeno podle činnosti v hlavních výrobních sektorech, ať už za tuto činnost pobíralo mzdu a byly tedy v námezdním vztahu nebo ne. Předposlední a poslední sčítání obyvatelstva podle povolání v západní části habsburské monarchie v letech 1900-1910 v podstatě vycházela z praxe roku 1890.¹⁷¹ Obecné údaje, které máme k dispozici stanovují pro rok 1869 počet 197 948 osob v kategorii služebnictvo pro osobní služby z celkového počtu 5 106 069. Údaje jsou relevantní pro Čechy. Z rakouské statistiky se dozvídáme, že v roce 1880 bylo domácího služebnictva v českých zemích celkem 311 625, z toho 241 611 žen a 70 014 mužů.¹⁷² Pro rok 1900 to bylo 108 819 pro Čechy, pro české země 153 620, žen 150 125 a mužů nepatrné

¹⁶⁶ Fasora, L.: Svobodný občan..., s. 94

¹⁶⁷ Dokumente der Frauen II, 1900, s. 585

¹⁶⁸ Horská, Pavla: Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny. In: Český lid, 1983, roč. 70, č. 4, s. 225.

¹⁶⁹ Dokumente der Frauen, II, 1900, č. 21, s. 585

¹⁷⁰ Dějiny obyvatelstva, 245

¹⁷¹ Dějiny obyvatelstva, 246-247

¹⁷² Podle Österreichische Statistik, Volkszählung 1880, Citováno dle Matějček, s. 152-3

množství - 3495.¹⁷³ Podle sčítání z roku 1910 připadlo na tisíc obyvatel 16 osob z řad služebnictva na straně české a 13 na straně německé. Počet služebnictva za dvacet let, od roku 1880 do roku 1900 by tak klesl o více než polovinu. Tato data nabízejí dvě interpretace. Jednak víme, že se změnila metodika, údaje nejsou srovnatelné, ale faktem zůstává, že se nabízí vysvětlení pomocí poklesu počtu členů pomáhajících v rodině v důsledku profesionalizace a technologického postupu. Také sčítání z roku 1910 a důsledněji sčítání z roku 1921 dokládá úbytek služebnictva. Tezi, která uznává souvislost nacionální emancipace, obecné nacionalizace společnosti ve spojitosti s industrializací a přikládá jim obecnou motivaci po zbavení moci, nadvlády a dosažení rovnosti¹⁷⁴, je možné aplikovat na celou společnost. Dá se jí vysvětlit také jev, který je možné označit jako ústup z povolání kategorie domácí služebnictvo. Nejsou to jen materiální podmínky, které patrně v důsledku hospodářské krize doléhaly na rodiny, je to také změna celospolečenského klimatu, kdy se zdůrazňováním osobní nezávislosti, svobody a stále silněji se ozývajících ženských hlasů volajících po emancipaci, není nadále únosný feudální typ soužití a začlenění služebnictva do rodiny. Modernizace společnosti, která je ve městech patrnější než na venkově a v rezidenčním městě zvláště, s sebou nese také postupné odmítání sloužení, posluhy. Jak se s tím vyrovnává sama měšťanská žena? Nakolik jsou stesky nad úbytkem služebnictva citelné v měšťanské společnosti a jak reflektuje tento stav fungování domácnosti? Nakolik to byly technické novinky, jež usnadnily fungování domácnosti? Nakolik se podepsaly externí faktory na zániku povolání jako byla první světová válka a hospodářská krize. To jsou otázky, které v rámci sociálních dějin volají po objasnění příčin a souvislostí. Poté, co v měšťanském prostředí během druhé poloviny 19. století převážil aspekt prestiže nad ekonomickým význam domácí služby, klesá od počátku 20. století jakákoli potřeba služeb v domácnosti a také, patrně výrazněji - zájem o ni. V souvislosti se změnou struktury trhu práce je zájem žen orientován do jiných oborů.

Soužití panstva a služebnictva

Prezentace pražských měšťanských rodin byla spjata s viditelnými rituály např. ve formě návštěv, jež vázala přesně stanovená pravidla. V dopoledních hodinách se scházely manželky úředníků, odpoledne se odehrávaly dýchánky a čajové večírky. Obsah byl spjat s formou. Zatímco dopolední a odpolední setkání byla neformální,

¹⁷³ ÖS, 1990, Band 66, Heft 8,9,10. Citováno dle Matějček, Nástin...s. 154

¹⁷⁴ Macháčová, Matějček: Nástin, 447

spjata s ručními pracemi¹⁷⁵, společensky významná setkání byla prezentována jako salon, např. v rodině Měcháčové, v rodině Palackých, Riegrových a Bráfových. Hudebně zaměřený salon provozoval ve svém domě na Betlémském náměstí Ferdinand Náprstek, čilý společenský život vedla rodina Braunerová a od poloviny sedmdesátých let 19. století se začaly objevovat také ryze literární salony. Jeden z prvních vznikl u Riegrů pod vedením Marie Červinkové-Riegrové, která byla hlavní organizátorkou hudebních a literárních večerů, další u Sofie Podlipské a v domě Anny Lauermanové-Mikšové.¹⁷⁶ Pozvánky na tyto akce byly posílány po služebné. Jejich role pak spočívala také v uvádění návštěv, servírování pohoštění. Byl jim ovšem přísně zapovídán styk s hosty. Jedním z nejčastějších témat takových setkání žen bylo kromě debat o domácnosti, dětech a nemocech také stýskání nad služebnictvem:

„Mimo to mám, má zlatá, samou mizérii se služkami. Nazlobím se, namáhám se ve dne v noci a vidím, že mne to nepovede k žádnému cíli, a že hezký poměr mezi mnou a mými služkami náleží k ideálům nedostižitelným mého života.“¹⁷⁷

Nářky nad služebnictvem patřily k neodmyslitelně k všednímu dni měšťanské ženy. Osvícenská moralizující díkce, která patřila k dobrému tónu 19. století a současně neustálé napětí, jež sebou soužití panstva a služebnictva přinášelo, je náplní dobových článků o služebnictvu hledání ideální služebné, kritika současné a stýskání si nad starými dobrými časy. Kam až ale literatura o služebnictvu sahá, objevují se stejné výtky. Služka je líná, neschopná, nespolehlivá, mlsná, marnivá, nezdvořilá, drzá, zlá, bezbožná, požitkářská a krade. Od konce osmdesátých let se objevuje takzvaná „Stubenmädchenliteratur“. Popisuje nemorálnost a zkaženost služebnictva, napodobování panských zvyklostí. Podporuje zakotvené představy a dává vzniknout klíše o intrikánských a koketních služkách.¹⁷⁸ Pro pražské a vídeňské služebné vzniklo dílko pojednávající o povinnostech pokojských. Dbalo se o jejich výchovu a byly pojednávány instrukce k plnění služby: oblékání, česání, prostírání.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Moravcová, Mirjam: společenská setkání žen. Rituál a konvence ve společenských kontaktech středních vrstev s. 246 In: Documenta pragensia. Žena v dějinách Prahy, XIII. Praha 1996

¹⁷⁶ Bahenská, M. Spolupráce, nebo rivalita?. Vztahy mezi ženskými spolky a jejich představitelkami ve 40. -70. letech 19. stol. In: Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. pol. 19. století. Praha 2007

¹⁷⁷ Dopis Žofie Podlipské Karolíně Světlé z 21.8.1862 z Prahy, In: Světlá, Karolína: Z literárního soukromí II. Korespondence, Praha 1959, s. 153

¹⁷⁸ Touto problematikou se v Německu v 80tých letech zabývala Karin Walserová.

¹⁷⁹ Das Buch für Stubenmädchen, worinnen alle Pflichten derselben sowohl in Bezug auf Sitten als in Ansehung des Dienstes beim Ankleiden, Auskleiden, Frühstücken, Frisieren, Tafeldienst, auf Reisen, und überhaupt in allen weiblichen Dienstgeschäften deutlich vorangetragen werden, dann ein Unterricht in verschiedenen einem Stubenmädchen wesentlich nothwendig Künsten gegeben wird. Wien und Prag 1795.

Celé pojetí je pouhým pokračováním stavu, který se začal objevovat už v literatuře renesanční a barokní.¹⁸⁰ Jejich hlavní náplní a obsahem bylo nabádání k úctě k hospodáři a lásce jako k vlastním rodičům. Tato jsou také obsahem naučení pro čeled' z 18. století.¹⁸¹ Naopak ve „vyšší“ literatuře se pochopitelně uplatňoval jako ideální obraz věrné a dokonalé manželky a hospodyně.¹⁸² Idealizované představy barokní o služebnictvu jako součásti domácnosti jsou podloženy čeledními řády. Tyto udržovaly tento nepoměr mezi ideálem a realitou až do první světové války. Hlavním úkolem správné měšťanské ženy je takovou služebnou správně vychovat a napravit. Na počátku 19. století se stává opět moderní rétorika osvícenství a nazírání na služebnictvo optikou moralizujících a výchovných tendencí. Dobový tisk určený pro měšťanské ženy je plný pouček, rad a návodů, jak zacházet se služebnou, jak si ji přetvořit k obrazu svému, jak si vychovat věrnou, poctivou, pilnou a loajální služebnou. Na stránkách novin a časopisů, jež radily ženám, jak nejlépe zařídit domov, vést domácnost a co nejlépe plnit povinnosti manželky a hospodyně, vznikaly články jako „kapitoly o služkách“ a jiné, které shrnovaly kodex té správné služky. Když časopis věnovaný českým ženám a domácnostem Šťastný domov, vyhlásil v roce 1906 anketu na téma „ve které směru byste zlepšily způsob svého života, kdyby se vaše příjmy zdvojnásobily“, bylo hned za zlepšením vzdělání svých dětí a touhou cestovat přáním mnoha čtenářek získat dokonalejší a lepší posluhu.¹⁸³ Téma služebných bylo nosným tématem časopisu zmiňovaného časopisu po několik desetiletí. Jaké byly tedy nároky kladené na služebnou, jaká měla být? Parafrázujme dobové doporučení:...Služka tedy měla být podle dobových vžitých vzorů čistotná, dbát na sebe, na svůj šat, ale i celé okolí. Měla by se zdvořile a slušně chovat. A to nejen k „službodárcům“ a jejich hostům v domácnosti, ale také pokud s nimi vyjde na ulici, či jede s nimi dráhou. Nepředpokládá se přitom, že by si takové vychování mohla přinést z domu, je tedy třeba ji s tím seznámit a poučit. Služka má být poslušná – tedy nemá odmítnout a jakkoli se přičít daným rozkazům. Má právo na svůj názor, ale musí jej přednést mírně a zdvořile, ne bojovně. Pokud jej jí udělena zasloužená důtka, má ji přijmout skromně a mlčky, pokud by se paní mylila, zdvořile na to má upozornit. Služka má být dobovou

¹⁸⁰ P.Glaser Čelední d'ábel... krátký spis o všelijakých nepořádcích, nevěře a neposlušnosti, kteréž se v těchto posledních časův čeládka obojého pohladí z ponuknutí d'ábla proti pánům svým svévolně a zhusta dopouští. (přeložený z podnětu D.A.z Veleslavína, 1586).

¹⁸¹ Holář, Josef: Naučení pro čeládku selskou z r. 1713 in: Český lid, Roč. 23, 1914, s.160 –107.

¹⁸² Jan Kocín z Kocinětu: Čest a nevina pohlaví ženského a Abeceda pobožné manželky, 80. léta 16. století, k těmto autorům se řadí také Daniel Adam z Veleslavína.

¹⁸³ Šťastný domov, II, č. 4, s.77-78

rétorikou: „pozorlivá“ – vycházet vstříc přání svých pánů, tak aby nebylo třeba ji každou maličkost připomínat: aby zvedla každou spadlou věc, aby pomohla obléct svrchník, pravidelně podala potřebné věci. Služka má být ochotná – koná to, co ví, že je službodárcům příjemné, ráda obětuje několik hodin svého nepohodlí nebo odpočinku. Má být vřdná, neslušelo se hřmotně zavírat dveře, hlučně mluvit a dupat, hlasitě řehat se při smíchu či mračení, posunky jsou zakázány. Doporučuje se, aby děvče, které nastupuje do služby se informovalo, jak si přejí zaměstnavatelé být oslovení. Pokud je služka zavolána, neodpovídá, ale okamžitě přijde a ptá se po příčině oslovením pane, paní (milostpaní se stává postupem času nevhodné, někde se používá: rače, poroučíte..). Pokud má služka něco donést či vyřídit, oslovuje pane, paní, slečno, .. prosím... Existovaly pevně závazné normy, jak se chovat venku: pokud jde se svými pány na ulici, jde vždy za nimi, nikdy ne vedle nich několik kroků před nimi, jen mají-li páni projít dveřmi, musí si pospíšet dopředu, dveře otevře a zas ustoupí zpět. Dostane-li služka nějaký rozkaz, přisvědčí ano pane, paní. Mluví-li k ní její velitelé, mlčí, vyslechne je až do konce, nepřerušuje, neskáče jim do řeči a netázána vůbec nemluví.

184
..

Opravdové začlenění do rodin, které bylo náplní všech stesků po obnovení patriarchálních pořádků bylo v praxi nerealizovatelné. Nároky na to, jaká by měla služebná být, se rozcházely s tím, co měla vykonávat. Práce, jež jí byla svěřena, byla považována za špinavou, podřadnou. Tak se s vykonavatelkou oné práce také zacházelo. Konfliktů se ve vztahu služebná – pán/paní domu objevuje celá řada. V sociálně demokratickém pojetí je to svět bohatých a svět chudých. Černobílá optika vidění nicméně předznamenává další problematiku soužití: sociální původ ženy, jež přichází pracovat do odlišného sociálního prostředí. U nižšího měšťanstva byla reprezentace prováděna na úkor pracovní síly služebné. Jejich majetkové poměry nedovolovaly více služebných a do činnosti jedné tak spadala práce, jež v lépe situovaných rodinách vykonávala kuchařka, pokojská a dívka k dětem. Na rozdíl od velkých domů vyšší buržoazie a otevřenému stylu života, byla rodina střední vrstev až na výjimky reprezentativních setkání uzavřeným prostorem. V malém bytě se musela pohybovat dívka, jež do rodiny nepatřila, byla nižšího společenského postavení, komunikace se povětšinou odehrávala formou rozkazů a nařízení. Pracovní zatížení nebylo bezpochyby pro ženy zvyklé na těžkou fyzickou práci takovým problémem jako izolovanost,

¹⁸⁴ Šťastný domov, II., č. 11, s. 245

osamělost a minimální kontakt s lidmi. V důsledku pro nižší vrstvy typické důvěřivosti¹⁸⁵ je pak služebná často vedena ke změně pracovního místa. Snadno odchází z domácnosti, kde se necítí dobře za často nereálný slib domácnosti lepší, kterou ji slibuje „dohodit“ pradlena, trhovkyně či známá u obecního vodojemu. To je několik málo osob, s nimiž přichází do styku.

Na jedné straně tato služebná narušovala onu „vysněnou měšťanskou intimitu“ domácnosti, na druhé straně by bez ní rodina nebyla ta pravá měšťanská. Např. také malířka, Zdenka Braunerová, méně svázaná konvencí, si domov bez služky nedovedla představit. Popisuje svůj sen o domově, kde by místo koberců byly na zemích výšivky, každý by měl svůj ateliér a služku, jež by patřila do rodiny.¹⁸⁶

Základní rozpor celého pojetí tkví v tom, že měšťanská společnost, měšťanská si vytvořila ideál služebné. Služebná, nastupující do měšťanské rodiny musí tento ideál bezezbytku naplňovat a odpovídat patriarchálním tradicím. Služebná však měla také své představy o tom, jak bude její služba vypadat. Odlišnost vzorů chování obou sociálních skupin a odlišná představa o té druhé straně, nemožnost vžít se do role, ale nátlak do definovaných pozic ze strany „silnějšího“, vedly k neustálému pnutí a nespokojenosti. Pod tímto úhlem pohledu je třeba také vnímat veškeré nářky nad stavem služebnictva, jak se objevují v dobové literatuře a také snahy tento stav napravovat. Služebná totiž byla vnímána jako placený nepřítel, kterého si paní brala do domu, nepřítel, který ji bude svádět muže a syna, krást věci a jídlo, tahat se po nocích s vojáky, poškozovat klepy dobrou pověst jejího domu, věnovat se četbě pokleslé literatury... byla hloupá, drzá a nevychovaná... měšťanská žena si do domu se služebnou bere si dítě navíc.

¹⁸⁵ Machačová, Matějček, Nástin, s. 119

¹⁸⁶ Milena Lenderová: Zdenka Braunerová, Praha 2000, s.95

II.3 Služebná na trhu práce

Jedním ze zásadních problémů a řekněme z přelomových okamžiků pracovního života služebné bývalo zprostředkování její služby. Ať již se dělo způsobem různým, mělo zásadní vliv na průběh jejího dalšího pracovního života, na její případný kariérní postup a samotný akt zprostředkování služby či práce představoval více než problém osobní, problém v rovině celospolečenské.

V souvislosti s nastíněnou problematikou se nabízí řada otázek. Jakou formou zprostředkování práce probíhalo? O jaký druh podnikání se jednalo? Nakolik bylo institucionálně upravené? Kdo byly ony zprostředkovatelky, případně zprostředkovatelé? Jakou má jejich činnost prestiž? Jak se dá popsat jejich klientela? Jak fungovalo samotné zprostředkování a jaká byla jeho role na trhu práce? A řada dalších, na které v dalším výkladu narazíme.

Zajímavé a nosné jsou také zprávy z Ústavu prostředkování práce královského hlavního města Prahy.¹⁸⁷ Na základě detailních údajů z jejich jednacích řádů můžeme získat cenné poznatky o průběhu zprostředkování služby či o péči a pomoci služebným v oblasti vzdělávání a zaopatření v případě nouze. Řada údajů se dá vysledovat také z Věstníku obyvatel Královského Hlavního města Prahy. Již zmiňované pozůstalostní spisy pomáhají kromě služebných zachytit také majitelky a zprostředkovatelky poptaváren po služebných a ústavů pro zprostředkování jejich práce. Máme možnost se na základě tohoto pramenného materiálu dozvědět se o jejich rodinných a majetkových poměrech. Pokud byla uvedena v databázi pozůstalostních spisů žena s povoláním zprostředkovatelky, údaje o ní jsem použila v kapitole o zprostředkování práce. I přes malé zachycené množství můžeme generovat některé obecné údaje o skupině tohoto obyvatelstva.

Ve snaze o zachycení normativních úprav zprostředkování služby lze vycházet z čeledních řádů, řádů živnostenských a samotném zákonu o zprostředkování práce z roku 1903.¹⁸⁸ Věstník královského hlavního města Prahy obsahuje zprávy z ústavu práce a dovoluje tak nahlédnout díky zprávám o jeho chodu do denní praxe veřejnoprávní zprostředkovatelny. Na základě těchto zpráv je možné učinit si představu,

¹⁸⁷ AHMP, Věstník obyvatel královského hlavního města Prahy, 1904, roč. XI, č. 10

¹⁸⁸ Soukromé zprostředkování pro práci čeledí bylo původně v roce 1803 zakázáno, 1847 a v roce 1863 připuštěno na koncesi.

jak reálně institut zprostředkování služby fungoval. Cennou vypovídací hodnotu mají dobové odborné články a publikace, které reagovaly aktuálně na problematiku zavádění veřejnoprávního zprostředkování a jež vesměs „v duchu humanistickém a sociálním“ brojí proti vykořisťovatelským soukromému zprostředkování a požadují jeho zrušení. Tento odborný materiál je zajímavý nejen pro své údaje obsažené v textu, ale také zachycením atmosféry doby a názorů pisatelů, jež se promítají do odborných textů.¹⁸⁹ Za bernou minci je možné považovat také dobový tisk. Jednak uveřejňovanými články k problematice zprostředkování, tak řadě otištěných inzerátů, které dokládají další formu zprostředkování práce a služby. Tak také líčením osudů služebných, jimž se nekvalitní zprostředkování stává osudným¹⁹⁰ a voláním po bezplatném zprostředkování.¹⁹¹

Jak již bylo zmíněno, samotný akt zprostředkování služby, ať již byl realizován kýmkoli a jakkoli, tvořil zlomový mezník v pracovním, ale také soukromém životě služebné. Právě u služebné nelze dost dobře tyto dvě roviny oddělit. O privátním životě služebných lze hovořit jen v omezeném slova smyslu, ať už toto omezení způsoboval faktický nedostatek jakéhokoli volného času a zároveň nemožnost nakládat s ním neomezeně po dobu služby. Až do počátku dvacátého století je služebná v zajetí patriarchálního feudálního systému, jež nebyl změněn ani postupující modernizací společnosti ani minimálně formálně ustanoven v čeledních řádech. Tyto paradoxně setrvaly u praxe absolutního dozoru zaměstnavatele, pána domácnosti nad svými podřízenými. Každodenní soužití obou rozdílných vrstev společnosti pod jednou střechou tak představovalo třecí plochu, na které dochází k řadě konfliktních situací způsobených rozdílností životních stylů, preferencí různých životních hodnot, a v neposlední řadě i praktických otázek spojených s chodem domácnosti. Z těchto důvodů je rodina, do které se dívka dostává, která je jí zprostředkována, zcela klíčová pro její profesní, potažmo soukromý život. Zprostředkování služby bylo primárně určeno všem uchazečkám o službu bez rozdílu. V životě služebné hraje důležitou roli, jelikož je jeho neodmyslitelnou součástí. Ze zkoumaných služebních knížek - trefně vandrůch, jak se jim říkalo – vyplývá skutečnost časté změny pracovního místa. Pouze zcela výjimečně a především díky beletrii máme zprostředkovanou idylickou představou o služebné, která setrává po celou dobu svého produktivního života ve

¹⁸⁹ Cerman, Krejčí, Janko, Kulhánek, Komínek, Lukáš a další

¹⁹⁰ Právě dobový tisk vytváří paralelu mezi prostitutkami a služebnými, jimž se nezdařilo zrealizovat právě akt zprostředkování, tedy neúspěšné nalezení služby zbavuje dívky finančních rezerv a nutí končit na ulici, bez přístřeší - dle dobového tisku: „kdy jim nezbyvá než platit vlastním tělem.“

¹⁹¹ Např. Šťastný domov, Národní listy

službě jedné rodiny. Realita však byla jiná. Služebné střídaly své zaměstnavatele poměrně často, ze zkoumaných 32 čeledních knížek vyplývá, že to bylo za dobu služby třeba i dvaadvacetkrát¹⁹², stejný počet let ale mohla trvat i jedna služba.¹⁹³ Běžně dívky měnily místo po roce či po půl roce. Jejich zkušenost s hledáním a nacházením práce byla tedy součástí jejich žité reality. Nebyl to žádný výjimečný jev. Naopak, zprostředkování práce se zdá být klíčovou zkušeností. Do zorného úhlu pohledu se však dostává povětšinou zprostředkování jakkoli problematické, až sekundárně je možné mluvit o skutečnosti, že jej vyhledávaly také dívky bez práce, ve finanční tísní či bez východiska.

Na tomto místě je ovšem třeba objasnit si onen pojem zprostředkování. Jaké formy zprostředkování existují? Co to zprostředkování je a jaké jsou jeho legislativní či normativní úpravy? Nabídka práce a poptávka po ní byla na pracovním trhu ve druhé polovině devatenáctého století značně roztříštěna. Po zrušení nevolnictví, uzákonění živnostenského zákona a svobody volně se stěhovat, dochází ke změnám některých sociálních jevů. Pracovní síla se postupně vyvazovala z nedostatku perspektivy skýtajícího zemědělství, postupně odchází a začíná hledat práci ve městech. Dochází tak k populačním posunům ve prospěch měst. O jisté organizaci práci se dá mluvit pouze u organizovaného dělnictva průmyslového.

Zprostředkování práce nebo služby je možné definovat jako úpravu trhu práce určitého správní oblasti. Jedná se o trh s lidskou pracovní silou. Zaměstnavatelé hledají pracovní sílu a druhá strana hledá práci, jsou ve vzájemném poměru nabídky a poptávky. To se týká se všech oborů, u nichž zaměstnavatelé používají pracovní sílu osob třetích, ať už se jedná o zemědělství, řemesla, živnosti a nebo práci tovární. Nás však bude v první řadě zajímat odvětví, kde se jedná o užití pracovní síly nepřímou¹⁹⁴, ne ve výrobě, ale ve službě – čelední, speciálně u domácího služebnictva. Trh práce nefunguje jako trh s jiným zbožím. Lidská práce je kategorie spjatá s řadou sociálních vztahů a proto je trh práce specifickým problémem. Pokud dojde při existenci volných míst k jejich zprostředkování efektivním způsobem, klesá počet nezaměstnaných.

¹⁹² AHMP, OST C88/5647

¹⁹³ AHPM, OSSNM IV 1981/82

¹⁹⁴ Krejčí, Jiří: O významu a výsledcích veřejnoprávního zprostředkování práce v království českém v prvních desetiletích platnosti zákona ze dne 29.3.1905 č. 57, z.z. In. Zprávy zemského statistického úřadu Království českého, sv. XXIV, sešit 2. s. 7

Efektivním způsobem se rozumí nejen vytvoření fungujícího systému, ale také např. podpora mobility při potřebě vyrovnávání regionálních nerovností.¹⁹⁵

Typy zprostředkování

Pokud chceme zprostředkování služby rozdělit, je možné je kategorizovat podle toho, kdo vykonává funkci zprostředkovatele a hovořit tak o zprostředkování soukromém nebo veřejnoprávním.¹⁹⁶ O posledním jmenovaném lze konstatovat, že se jednalo o zprostředkování řízené státem, zeměmi nebo městskými samosprávami. Soukromé zprostředkování je možné dělit na zprostředkování jednotlivci, spolky nebo koncesované. Podle toho, jak si služebné hledaly místo, můžeme tuto oblast ještě více rozčlenit.

Zprostředkování služby se často dělo prostřednictvím osobních kontaktů – přes známé, jiné služebné ve městech, které často hrály roli dohazovaček práce pro dívky na venkově - znalé, alespoň z doslechu rodinu, pro kterou měla být dívka určena. Nespornou výhodou takového přímého doporučení služby byla snadnější integrace do městského, tedy cizího prostředí. Ze stran zaměstnavatelek byla takovému postupu vyslovována často nedůvěra. Tyto se obávaly častého stýkání dívek, plýtvání časem, pomlouvání rodiny. I později mohla sloužit jako kontakt s domovem, což nebylo v cizím prostředí pro dívku bez významu. Nevýhody těchto zprostředkování jsou častým předmětem literárních ztvárnění.¹⁹⁷ V románu M.A. Šimáčka je opatření si služky jeden z ústředních problémů. Služka je tady do mladé domácnosti „dohozena“ tchýní a doporučována služebnou tchýně, jedná se o její příbuznou ze stejné vesnice. Právě osobní kontakt, doporučení, se zdá být jednou z nejčastějších forem zprostředkování. Jednalo se o cosi zcela přirozeného, akt, jímž jiná žena, která se již nachází ve městě, zprostředkuje práci další známé, která má o ni zájem. Je to ale bezesporu pohyb pouze jedním směrem. V širším měřítku hrají tuto roli nezachytitelného a pouze domýšleného, přesto však velice pravděpodobného článku systému zprostředkování domovnice, trhovnice, obchodnice. Tedy ženy, jejichž sociální kontakty nejsou omezené časem ani

¹⁹⁵ Pokud trh práce zúžíme na poměr mezi počtem volných míst a počtem uchazečů o něj, můžeme trh práce s domácím služebnictvem charakterizovat např. pro rok 1925 oproti ostatním kategoriím jako relativně vyrovnaný, s malým nedostatkem služebných. Na sto volných míst pro domácí služebnictvo připadá 64 zájemkyň, ve stejném roce je to pro srovnání 59 žadatelů na sto volných míst v zemědělství. O přetlaku můžeme hovořit ale v případech oděvnictví (529:100), v textilním průmyslu (1448:100) a ve sklářství (2094:100). Cit. z: Janko, Jaroslav: O nezaměstnanosti v Československu, statistické studie. Praha 1926, s. 71.

¹⁹⁶ Dělení dle Cerman, Jan: Vývoj a organizace zprostředkování práce. In: Sociální revue 1937, č. 18, několik dílů

¹⁹⁷ Šimáček, M.A.: První služka. Praha 1909, s.39-41

prostorem jako v případě služebných, naopak se jedná o ženy s kontakty velice rozvětvenými, ale v případě potřeby dosažitelnými – např. onen institut domovníctví, malé krámky, trhy. Tuto roli měl ve Vídni Naschmarkt, dá se předpokládat, že stejnou roli hrály trhovkyně na Ovocném trhu. Jednalo se o službu krytou za jinou živnost, kterou tyto ženy provozovaly. Lze prostě předpokládat existenci neformalizovaných, ale přesto okruhu zájemců známých míst, kde bylo služebnou možno nalézt, ovšem bez možnosti tuto skutečnost na základě jakýchkoli údajů doložit nebo zachytit. Tuto praxi můžeme odušit na základě dochovaných pamětí - Marie Stejskalová, služebná v rodině Leoše Janáčka ve svých pamětech vypráví o známé, která se přišla k nim domů zeptat, zda by mladá Marie nechtěla pracovat jako služebná, že zná dobrou rodinu....¹⁹⁸ či podobnou praxi zmiňuje Antonie Šálková ve svých záznamech: „*Moje přítelkyně, kuchařka Karla od doktorů Políbalů, mi již dávno slibovala, že jak bude u nich uprázdněné místo, pomůže mi, abych se k nim dostala. To se mi nyní vyplnilo.*“¹⁹⁹

Jako další formu zprostředkování služby je možno uvést inzerci, ve které se objevovaly četné nabídky míst. Inzerované privátními osobami, ale také zprostředkovatelskými kanceláři, později samotnými veřejnými zprostředkovateli.²⁰⁰ Službu hledající podávaly inzeráty v menší míře. Zatímco v období první poloviny 19. století byla tato forma vyhrazena především majetnějším a vzdělanějším částem obyvatelstva, postupně se rozšiřuje a podle typů inzerátů se dá předpokládat, že místa pomocí inzerce hledaly také ženy, které se ucházely o podřadnější místa ve službě – posluhovačky a ženy dlouhodobě bez práce.

Zprostředkování služby jako živnost

Zprostředkování míst pro domácí služebnictvo a obecně čeled' bylo dobrou příležitostí k rychlému výdělku. Jednalo se o kategorii, která nutně prostředníka k opatření místa a na straně druhé k opatření služebnictva potřebovala. Vzhledem ke známé skutečnosti časté fluktuace služebných v povolání, je pro skupinu zprostředkovatelů a zprostředkovatelek obchod velmi výnosný. Osoby zprostředkující službu byly pro ženy přicházející do měst, ve větší míře z venkova, často jediným záchytným bodem, jak si službu obstarat. Zdá se, že se formou živnostenského zprostředkování služeb na první pohled odehrává obchod výhodný pro všechny strany.

¹⁹⁸ Trkanová, Marie: U Janáčků, Praha 1959, s. 21

¹⁹⁹ Šálková, Antonie: Z deníku služky, Praha 1927, s. 81

²⁰⁰ Jednalo se o rubriku Malý oznamovatel

Služky dostanou práci, zaměstnavatelky služebnou a zprostředkovatelé nebo zprostředkovatelky mají ze zprostředkované služby zisk. Právě tento zisk se ale stává předmětem celospolečenské debaty a od počátku institutu této živnosti vyvolává nelibost u široké veřejnosti, ale také u samotných klientů zprostředkovatelen. Až do roku 1946 je zřejmé morální odsouzení osob, které si ze zprostředkování pracovních míst učinily předmět své živnosti. Po celou dobu je žehráno na neudržitelný stav, kdy majitelé těchto zařízení „zneužívají“ postavení ubohých žen a nemorálním způsobem je obírají o jejich poslední peníze. Skutečnost, že na zprostředkovatele se obracely ženy nemající službu, je zřejmá. A že o tento obchod byl enormní zájem všech tří zúčastněných stran, svědčí skutečnost, že trh práce v oblasti domácí služby se nepodařilo i přes četné kritiky, komentáře, nařízení a snahy o úpravu stavu upravit po celou dlouhou dobu trvání zájmu o domácí službu.

Dřívější staletí stanovila pro najímání venkovského služebnictva předem dané dny. Nejčastěji se čeleď najímala kolem Vánoc a Nový rok, kdy bylo nejméně práce. Služby končily na sv. Martina, kdy měl čeledín nebo děvečka dostat od zaměstnavatele doplatek mzdy²⁰¹. Organizované formy jsou známy např. z Německa, kde se v roce 1421 konaly trhy v Norimberku, na tržišti se shromažďovalo ženské služebnictvo. Známé jsou také Ravensburger Hüttenkindermärkte, na které se do Ravensburku svázely děti z chudších oblastí Německa k bohatším sedlákům na práci za stravu a zaopatření. V Čechách a na Moravě existovala podobná praxe hromadných svozů tovaryšů a učňů např. do Vídně. Pro služebné tyto formy ale nejsou doloženy nebo tradovány.

Ve městech se způsob zprostředkování služby koncentroval do městských zprostředkovatelských kanceláří. První legální zprostředkovatelské kanceláře je možné doložit již ve 14. století ve Francii, odkud se pak rozšiřovaly dále do Evropy. Ve druhé polovině 19. století získala tato zprostředkovatelská místa komerční charakter.²⁰² Živnostenské zprostředkování ale představovalo pro nositele tohoto zaměstnání ztrátu společenské prestiže, která pramenila z toho, že jim byl vytýkán nadměrný zisk a vůbec nemorální obchodování s lidskou prací. V roce 1810 je dokonce kvůli přemíře stížností soukromé zprostředkování ve Vídni zakázáno a obnoveno až v roce 1848 a sice na

²⁰¹ Petráň, Josef: Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha, 1964, s. 84

²⁰² Müller, Heidi: Dienstbare Geister. Berlin 1985, s. 58

základě zvláštní koncese.²⁰³ Poptávka po služebnictvu totiž značně roste a zprostředkovatelé se situace snaží využívat ve svůj prospěch.

Dobový mediální obraz a nejen v novinách, ale také v odborné literatur, vylíčil zprostředkovatelky jako „největší nepřátele služebných“:

V roce 1905 se problematikou zprostředkování služby zabýval časopis Šťastný domov.²⁰⁴ Upozorňuje na zřízení bezplatného ústavu pro zprostředkování služby v Pešti, sdružování hospodyň v Berlíně s podobným cílem a apeluje na vymýcení koncesovaných kanceláří. Otázce služebnictva se na stránkách Šťastného domova věnovala Julie Vlasáková.²⁰⁵ Ta označovala dohazovačky jako „zlo nejbližší“. Upozorňuje na známé praktiky využívání neshod mezi panstvem a služebnictvem k okamžité nové nabídce dalšího zaměstnání. V roce 1897 zaznívá také hlas služebných, které apelují na bezplatné zprostředkování, služebná Karolína Sladká, která na prvním sjezdu žen československých v Praze popisovala situaci služebných, nazývala hledání práce jako jednu z „nejsmutnějších chvil“ a požadovala jménem služebných bezplatné zprostředkování služby s odůvodněním, že právo na práci by měli mít všichni.²⁰⁶ Tyto požadavky zaznívají na stránkách jednoho z nejkonzervativnějších ženských časopisů na tehdejší mediální scéně.²⁰⁷

Na finanční obtíže, které tato praxe s sebou přináší, bylo již upozorněno. Problémem je také časté střídání služby, které se projeví ve služební knížce dívky, která o službu žádá a vyvolává o ní negativní obraz. Paní se mají snažit, nebrat služku, která nesetřvala na jednom místě alespoň půl roku. Pokud dívka nenajde místo hned, ubytuje se u dohazovačky, kde často o svůj celý majetek přichází. Dalším nedostatkem byl malý zájem na kvalitním zprostředkování práce. Naopak, čím častěji se toto událo, tím více peněz proudilo do jejich kapsy. Dívka byla nucena hledat místo znovu. Podle § 34 čeledního řádu bylo zakázáno přijmout čeledína, který by neměl knížky čeledínské.²⁰⁸ Pokud ji neměla, byla interpretace zřejmá – špatné hodnocení nebo přerušení a často bez místa, což nesvědčilo o požadovaném morálním profilu dívek. Jak se živila celou dobu? Co dělala? Nemá dítě? Ženám se radilo takové dívky nezaměstnávat. Nebylo kontrolovatelné, zda pokud dívka takové peníze zaplatila, dostane také odpovídající

²⁰³ Cerman, J: Vývoj a organizace zprostředkování práce v Československu, In: Sociální revue, 1936, č. 17, s. 603

²⁰⁴ Šťastný domov, I.č.15,352

²⁰⁵ Šťastný domov, II, č. 20, s. 462 Julie Vlasáková: Kapitoly o služkách

²⁰⁶ Ženský svět, 1897, roč. 1, č.11, s. 75

²⁰⁷ Horská, Pavla: K ekonomické aktivitě, s. 736

²⁰⁸ Čelední řád...

službu. Často se na stránkách novin objevovaly případy, kdy dívky dostávaly do rukou neexistující adresu, na kterou měly jít své zaměstnavatele hledat. Ubytování dívek patřilo k nejproblematictějším místům zprostředkování. Záviselo pouze na serióznosti zprostředkovatele, zda se v případě dostatku peněz dívka nestala rovnou v domě zprostředkovatele prostitutkou a nemusela si svoji dobu pobytu zaplatit vlastním tělem.²⁰⁹ Na tuto problematiku upozorňuje především Český deník. Právě prostitucí je odůvodňována potřeba vzniku českého umisťovacího ústavu ve Vídni, protože především děvčata z Čech a Moravy, která zde hledají službu, „propadají mravní zkáze“.²¹⁰ Dohazování služebnictva je u příležitosti procesu s brněnskými kuplíři v Lidových novinách v roce 1911 nazýváno obchodem s otroky²¹¹

Kdo byly ony ženy, kdo byli oni mužové, majitelky, majitelé zprostředkovatelské živnosti – kteří stáli pod společenským tlakem a měly v dobovém tisku a literatuře tak nízkou společenskou prestiž? Ty, jimž se stát a města snažily zasahovat do živnosti, ovlivňovat ji a regulovat? Říkalo se jim dohazovačky, zprostředkovatelky, průvodkyně služek, majitelky, majitelé poptaváren a zprostředkovatelských ústavů. Jejich práce byla ceněna co do míry společenské prestiže v očích tehdejší společnosti patrně méně než práce samotných služebných. Pouze pro služebné představovaly možnost východiska z nezaměstnanosti. I přes osočování kritiků poměrů, že se jedná o „hanebně nekřesťanské“ honoráře za zprostředkování²¹², se nepodařilo z uvedených pramenných materiálů prokázat, že by se jednalo o majetnou vrstvu obyvatelstva. Z prozkoumaných pozůstalostních spisů vyplývá, že tyto ženy a ojedinele muži jako živnostníci v době smrti povětšinou nevlastnili žádný majetek, (s majetnou zprostředkovatelkou se setkáváme pouze v jednom případě)²¹³, případně měli nedoplatky živnostenské a příjmové daně – v ojedinělých případech dlouhodobě. Jindy z důvodu úmrtí, některé dlužily dlouhodobě za podnájem²¹⁴. Vdova Barbora

²⁰⁹ s. 75

²¹⁰ č. 135, 1907

²¹¹ LN, 21.5.1911, s. 35

²¹² Komínek, Karel: O osnově zákona o zprostředkování práce. In: Sociální revue, 1924, 5, s. 331

²¹³ Magdalena Pelcová, majitelka ústavu pro služby, AHMP, OS HNM IV 1539/86. V této souvislosti je nutno upozornit na to, ve spisech pražských soudů nepřicházejí majitelé nemovitostí vedených v pozemkových knihách, protože pro majitele nemovitostí vedených v pozemkových knihách v sídlech zemských soudů byl v pozůstalostním řízení příslušný zemský soud podle zákona z 15.6.1849 (č. 110 z.z.). Tyto spisy se prakticky nedají hromadně studovat - ve třicátých letech dvacátého století byly postoupeny místně příslušným okresním soudům, jejichž pozůstalostní spisy nejsou zkatalogizovány.

²¹⁴ AHMP OS HNM AV 662/15, Barbora Chládková, průvodkyně služebných, 59 let, katol., vdova, Praha II. 372 zemřela 24.5. 1915, příslušná do Prahy. Zemřela v nemocnici u Milosrdných sester Praha II.

Chládková, průvodkyně služebných, která zemřela v roce 1915 u Milosrdných sester, měla v pozůstalosti pouze oblečení.²¹⁵ Jednalo se patrně často o bývalé služebné, ženy umíraly jako svobodné, neprovdané. Pokud byly vdané, jejich manželé se rekrutovali z řad kupců, číšníků, telegrafní úředníků, soukromý úředník. Jedna majitelka ústavu pro zprostředkování služeb (Dienstvermittlungsanstalt), Theresie Velková, byla žena účetního.²¹⁶ Podle povolání manžela nemůžeme ovšem usuzovat na nejnižší společenské vrstvy. Patrně bude nutné rozčlenit zprostředkovatelny na zavedené ústavy, patrně určené pro vybranou, majetnější klientelu zaměstnavatelek a zprostředkovávající tzv. lepší služebnictvo a běžné zprostředkovatelny, sloužící k pouhé obživě majitelek/majitelů živnosti, které ale dosahovaly pouze minimálního zisku. V Praze se zprostředkovatelské kanceláře na přelomu 19 a 20. století koncentrovaly především do Nového města pražského.²¹⁷ Tento jev je vysvětlitelný komunikačním uzlem, vlakovým nádražím. Tvoří záchytné body v bezprostředním okolí, kdy ženy vystupují z vlaku v cizím městě, v cizím prostředí, kde se ženy neorientují. Tímto způsobem je jim pomoc nabízena.

Normativní úprava živnosti

O úpravu poměrů se celou dobu existence staral jak stát, tak město. Jejich snahy o omezení „nešvarů“ živnostenského zprostředkování se táhlo celou existencí souběžně se živnostenským zprostředkováním. Od úprav čeledních řádů, zřizování konkurenčních ústavů až k veřejnoprávnímu zprostředkování. Samotnou živnost řešil živnostenský řád z roku 1859 se vztahoval na podniky zprostředkování v obchodních věcech. Byl upraven v roce 1863 nařízením č. 2306. Jím se stalo výdělečné zprostředkování práce koncesovaným podnikem vázaným na případy hodné zvláštního zřetele. Zemský politický úřad, který koncesi uděloval, měl povinnost přihlížet k místní potřebě. Oprávnění muselo znít na určitý obor práce. Zneužití se trestalo případným

²¹⁵ 1 košile, 1 ponožky, 1 vysoké boty, 1 kabát, 1 jupka, 2 spodničky, 1 sukně, 1 blůza, 1 zástěra a 1 šátek. Bydlela v podnájmu u paní Marie Divišové, zůstaly po ní 2 skříně na šaty nepatrné ceny, a jelikož zemřela nezaplatila jmenované nájemné za dobu od 1. února, až do dne smrti částku 66 kr, požaduje paní Divišová, aby jí skříně byly přiknuty.

²¹⁶ AHMP SNM D 3342/1879

²¹⁷ Zatímco na Malé straně, která měla 27 tisíc záznamů v pozůstalostních spisech OS byla nalezena jedna zprostředkovatelna, na Starém Městě a Josefově po 2, největší koncentraci je možno zaznamenat na Novém městě 9. Tato čísla jsou myslím vypovídající v přes to, že dochovanost pozůstalostních spisů je rozdílná. Zatímco u malostranského soudu jsou spisy pro léta 1855-1880 dochovány prakticky intaktně, z let 1881-1909 se dochovaly jen zcela výjimečně. U ostatních soudů se dochovaly pro celé období výběrově či intaktně.

oděním oprávnění.²¹⁸ Zprostředkování práce se stává koncesovanou živností o jejímž udělení rozhoduje Zemský politický odbor. Tento má na příště také za úkol kontrolovat místní poměry. Tedy zda je zřízení nové zprostředkovatelny v daném místě zapotřebí. Tento ministerský výnos byl v platnosti až do živnostenské novely č. 26 z roku 1907, která zavádí pro živnostenské zprostředkování přísnější podmínky. Kromě všeobecných podmínek předepsaných pro koncesi (§ 2-10 ř.z.), požaduje ještě dostatečné všeobecné vzdělání, spolehlivost vzhledem k živnosti a vhodnou místnost. Živnostenský řád omezuje volnost provozování zprostředkovatelské živnosti a zavádí povinnost zveřejňování provozního řádu včetně poplatků za služby. Generelní úprava koncesovaného zprostředkování práce byla provedena nařízením ministerstva obchodu v dohodě s ministerstvem vnitra z 6/VIII 1907, jímž byly dány směrnice pro vedení knih jakož i policejní kontrolu.²¹⁹

První republika v duchu humanismu kritizuje vydírání lidí v největší nouzi, jejich ožebračování o poslední peníze, když se nacházejí v nejtěžší situaci a jsou zoufalí. Výnosem z roku 1919 zavádí zemská politická správa poplatky za zprostředkování – 1 Kč pro účastníky obou stran. Zprostředkovací poplatek měl platit jen zaměstnavatel a to maximálně ve výši 2% z ročního příjmu zaměstnance bez zaopatření a nebo 3% se zaopatřením.²²⁰ Kontrolu mohly vykonávat živnostenské úřady.

To už se ale pohybujeme v době, ve které existovaly všeobecné poptavárny po práci. Jak je tedy možné, že se přesto že tyto ústavy poskytovaly bezplatné zprostředkování služby stále placené kanceláře udržely?

Částečně k tomu podávají vysvětlení samotní kritici poměrů koncesovaného zprostředkování a zastánci veřejnoprávního systému. Přestože Dr. Kulhánek kritizuje koncesované zprostředkovatelny práce a dožaduje se jejich zrušení, nemůže jim upřít „obchodního ducha“²²¹ a míru pohotově poskytovaných služeb, osobnější přístup namísto suchopárného úřednického. Také ve stanovisku dr. Lukáše k všeobecné poptavárně po práci v Praze, zaznívá námět, aby soukromé zprostředkovatelny fungovaly dál, jelikož by měly dobře a osobně znát vlastní klientelu a hodily by se tak

²¹⁸ Citováno podle Kulhánek, F.S.: Úprava poplatků u koncesovaných zprostředkovatelen práce. In. Sociální revue: věstník ministerstva sociální péče, Praha 1942/ 5, str. 327

²¹⁹ Cerman, J,s.605

²²⁰ Kulhánek, F.S.: Úprava poplatků u koncesovaných zprostředkovatelen práce. In: Sociální revue, 1924, č.5,s. 328

²²¹ Kulhánek, s. 325

ke zprostředkování služebnictva vyššího řádu.²²² Z psychologického hlediska patrně platí pravidlo, že pokud jste v nouzi a hledáte východisko a k tomu můžete, za to, co chcete zaplatit, máte pocit, že jste udělali maximum, co jste udělat mohli. Na základě tohoto předpokladu patrně mohly soukromé zprostředkovatelny fungovat až do doby po druhé světové válce. V roce 1936 přistoupila československá vláda ke zrušení platnosti všech povolení živnosti k roku 1946. Československo jako člen Mezinárodní organizace práce bylo vázáno smlouvou z Versailles, která mimo jiné zakazovala považovat práci za zboží nebo předmět obchodu.

Spolková činnost a aktivity měšťanských žen v oblasti zprostředkování

Někde na pomezí mezi veřejnoprávní zprostředkování a zprostředkování živnostenské můžeme řadit počínající občanské aktivity. Měšťanské ženy se z pozice zaměstnavatelek, ale především v duchu jim společností a dobou svěřené role ošetrovatelek a pečovatelek, chopily filantropických aktivit a snažily se otázku služebných řešit mimo jiné zakládáním spolků. Zprostředkování služby se jako první věnují spolky zpravidla zakládané ženami. Umisťování pomocnic v domácnosti²²³ měl ve své náplni kromě výroby prádla a dalšího vzdělávání spolek „Záštitá“, dobročinný spolek založený v roce 1893, v jehož čele stála Marie Červinková Riegrová. V případě služebných bez zaměstnání jim poskytoval také nocleh a možnost přiučit se vaření a žehlení.²²⁴ Z dalších dobročinných spolků je možné jmenovat ve „Verein zur Versorgung der Dienenden. Verein zum Wohle der Dienstboten in Prag“, působící v Praze od roku 1844²²⁵ a nebo „Spolek pro blaho služebných – ústav k opatrování služek v Praze“²²⁶. Jednací řád, schválen pražským magistrátem 22.7.1871 detailně popisuje, jak v praxi docházelo ke zprostředkování místa:

Místnosti úřadu fungují od října do konce března a jsou otevřeny od 8 do 12 a od 14 do 17 hodin. Od dubna do září 7-15 a každou neděli a svátek jen od 14 do 17. hodin. Z toho vyplývá, že největší intenzita zprostředkování služby a největší pohyb služebných se odehrávala od října do března. Při zapisování služebných byl zvláštní důraz kladen na adresy posledního zaměstnavatele, popř. místo, kde služebná naposled

²²² Lukáš, Josef: Všeobecná poptávárna po práci, zvláštní otisk z Národohospodářských listů, Praha 1897, s. 10,

²²³ všimněme si označení. Termín pomocnice v domácnosti byl používán v souvislosti se snahou zlepšení postavení služebných, počínaje od změny jejich označení. Již ne od slovesa sloužit, ale pomáhat – tedy participovat na chodu domácnosti společně s někým (rozuměno zaměstnavatelkou).

²²⁴ Ženský svět, 1897 roč. 1, č. 11, s. 75

²²⁵ Pražské spolky, soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895-1990. Marek Lašťovka, Barbora Lašťovková, Tomáš Rataj, Jana Ratajová, Josef Třídač, Praha 1998

²²⁶ AHPM, 1A 510/4

pobývala. V rámci spolku fungovali důvěrníci, kteří byli posíláni na uvedené adresy a sháněli na dívky reference. Popř. se písemně dotazovali u obecních úřadů, kam byly dívky místně příslušné. Na reference se mohli ptát také u duchovních, na policejním komisařství a nebo osobně u zaměstnavatelů. Pokud dívka prošla tímto ověřováním, byla označena křížkem, u méně vhodných adeptek kolečkem a v případě pochybností nebo nedostatečných informací byla ponechána kolonka nevyplněná. Veškeré průzkumy měli důvěrníci provádět jménem ředitelství spolku. Služebná byla poslána k zaměstnavateli, tento pak v případě zájmu potvrdil prohlášení o souhlasu a zaplatil poplatek. Od ústavu obdržel veškeré doklady o vybrané služebné. V případě, že někdo vyměnil služebnou, kterou ústav doporučil, bez udání důvodu, tomu bylo sděleno, že mu ústav již žádnou služebnou poskytovat nebude. Žádná žena nesměla být zapsána jako zájemkyně bez výkazu o domovské příslušnosti.

Z velkých evropských měst a také z Prahy je pod označením nádražní misie znám institut služby měšťanských žen u vlaků na nádraží. Nádražní misie byly do roku 1906 zřízeny ve více než 500 velkých městech Evropy. Jejich účelem bylo dozírat na nádražích na příjezd vlaků, očekávat mladé dívky, které neznaly město, doporučit jim nocleh a popřípadě jim pomáhaly najít si zaměstnání. Často již ve vlcích procházeli různí agenti, kteří nabízeli dívkám za určitý finanční obnos papírky s neexistující adresou, na které se údajně mohly hlásit do služby.²²⁷ Aktivit v této oblasti se chopily především křesťansko - demokratické ženy. Ženské spolky, v některých případech ve spolupráci s magistráty, přistupovaly ke zřizování nádražních hlídek, které mohly být:

- stálé, které se dostavovaly každodenně, ke každému vlaku a střídají se
- dočasné, které se dostavovaly pouze k vlakům hlavním a nejvíce naplněným
- nárazové, dle domluvy s dívkou, která jim oznámila místo a čas příjezdu. Tento poslední druh se uplatňoval především ve středně velkých a malých městech.

V českých zemích byla tato aktivita vykonávána Ústředním spolkem českých žen. Z důvodu nedostatku žen, plnili tuto funkci také po domluvě se spolkem zřízenci drah, které odesílali dívky v případě Prahy do „Útulny pro služebné a pracující dívky české“, která byla ve spojení s Ústavem pro bezplatné zprostředkování práce.²²⁸

²²⁷ Cassut, Markus: Häusliches Dienstpersonal (insbesondere Dienstmädchen) in Wien des 19.Jhds. Wien 1995, s. 71-74

²²⁸ Šťastný domov, II, č. 6, s. 134

Existovaly také jiné spolky než dobročinné.²²⁹ Jako podpůrný spolek působící v oblasti zprostředkování služby je možné uvést „Spolek vzájemně se podporujících služebných dívek pro Prahu a okolí“ od roku 1904²³⁰ Ze stavovských spolků je možné uvést spolek s názvem „Ochrana sloužících“. ²³¹ V roce 1919 byl tento spolek založen s působností pro oblast republiky Československé se sídlem v Praze. Návrh stanov zaslal na policejní ředitelství František Hájek, bytem Ovocný trh č. 4. Spolek byl zakládán za účelem mravního povznesení členů, vzdělávání, zajištění služebních požitků na stáří, podporu členů v nezaměstnanosti a v tísní. Spolek měl v plánu dosáhnout svého naplnění pořádáním přednášek, pohovorů, vycházek, měl zřídit bezplatnou zprostředkovatelnu míst pro své členy a poradní kanceláře, měl být postaven spolkový dům s útlukem a školou pro sloužící. Členy spolku se mohli stát každý muž nebo žena, kteří se nacházejí ve služebním poměru v domech majitelů a nájemců velkostatků a podniků průmyslových. Sekretariát spolku sídlil v ulici Karoliny Světlé u Kuchynků a fungovalo na něj dobové telefonní spojení 745. V roce 1922 přesídlil do ulice Celetné, č.p.13. V roce 1922 za předsednictví Karla Noska bylo na valné hromadě rozhodnuto o sloučení s Všeodborovým svazem průmyslového dělnictva československé strany socialistické. V roce 1932 se spolek pro malý počet členů rozchází.

Někde na pomezí stojí „Josefeum“, spolek smíšený, jeho členy se mohli stát jak zaměstnavatelé, tak zaměstnanci, ale i osoby stojící mimo obě vrstvy. Byli vázáni pouze společnou ideou. Ústřední spolek dělnictva a služebnictva vznikl v roce 1891.²³² Zvláštním útvarem jsou spolky zřízené výhradně pro zprostředkování práce. Vznikly v době, kdy veřejná správa ještě nepřikročila k vybudování bezplatných zprostředkovatelen práce.²³³ Takovým spolkem byl např. spolek „Bursa práce“²³⁴ - dobročinný podpůrný spolek pro bezplatné zaopatřování práce a služby“ se sídlem v Praze, Myslíkova ulice, č. 24. Praha II. Spolek byl založen v roce 1899, jeho předsedou se stal Emerich Kocourek. Každá osoba, která prostřednictvím spolku obdržela místo, se automaticky stala členem spolku. Spolek byl označován jako spolek s humánním účelem. Nikdo z představitelů spolku za spolkové aktivity nepobíral plat.

²²⁹ Následující výčet spolků nezahrnuje všechny existující spolky. Jedná se o ty, u kterých je prokázána vazba na domácí služebnictvo. O některých se dostupná literatura pouze zmiňuje, u některých se na základě pramenných materiálů podařilo zjistit více informací.

²³⁰ tamtéž, s. 60

²³¹ AHMP,SK III 514

²³² Cerman, s. 134

²³³ tamtéž

²³⁴ AHMP, Sk XXII/43

Financování nutných výdajů spolku se odehrával prostřednictvím příspěvků a milodarů. Na činnost spolku přispívalo Ministerstvo sociální péče, kancelář prezidenta, ministerstvo zemědělství, Správní rada banky Československých legií, obchodní a živnostenská komora a soukromá firma Schicht.²³⁵ Podle stanov z roku 1900 bylo účelem spolku bezplatné zprostředkování míst pro služebné, učně a průmyslové dělníky. K tomuto účelu měly sloužit zřizované kanceláře a poptavárny. Spolek měl být v živém styku s průmyslovými a živnostenskými korporacemi, měl vydávat vlastní časopis a zajišťovat informační servis. Od roku 1918 je spolek Burza práce členem „Říšského svazu bezplatných zprostředkovatelen práce ve Vídni“, „Českého spolku pro umístování učňů ve Vídni“ a Ochranného sboru bezplatných zprostředkovatelen v Praze“. Je připojen k pomocné akci proti nezaměstnanosti po dobu válečnou, kterou vyhlásila Zemská centrála. Spolek Burza práce spolupracoval s Národní Politikou a Pražskými novinami. V roce 1923 se spolek obrací na ministra vnitra s návrhem na rozšíření své činnosti i za hranice republiky. Stanovy ale byly zamítnuty, neboť podle § 9 zákona ze dne 15. února 1922 č.71 Sb. se najímání pracovních sil do ciziny může dít pouze prostřednictvím veřejných zprostředkovatele práce. Když spolek v roce 1926 adresoval dopis se žádostí o finanční podporu na prezidenta republiky, uvádělo se v něm, že spolek je znám mezi kruhy zaměstnavatelů a je s nimi v neustálém kontaktu.

V roce 1929 bylo zprostředkováno místo 1552 ženám, 557 mužům, 28 učňům a 31 učnicím. Nejvíce bylo služebných k práci domácích, jak byly označovány. V roce 1926 o bylo 1147 služek, 282 kuchařek z celkem 3014 žen. V dobovém inzerátu z roku 1930 spolek uvádí, že chce chránit lid z venkova a pomáhat těm, kteří neznají velkoměsto, tak aby mu někdo poradil, stěžuje si, že Okresní správy a obecní úřady tuto službu neposkytují. V roce 1930 bylo poskytnuto místo 2665 ženám, které se většinou ucházely o místo služky v domácnosti (1536). Dále pak 322 čeledí – služebných k hospodářské a polní práci, 263 kuchařek, 316 posluhovaček a pradelen a kolem 50 švadlen a modistek. V roce 1938 byl spolek usnesením valné hromady rozpuštěn.²³⁶

²³⁵ V roce 1930 přispělo Ministerstvo sociální péče 400Kč, kancelář prezidenta 300 Kč, ministerstvo zemědělství 400 Kč, Správní rada banky Československých legií 100 Kč, Obchodní a živnostenská komora 100 Kč a soukromá firma Schicht 50Kč. Sponzorské dary v roce 1918 věnuje.: Měšťanský pivovar v Plzni – 24K., Spořitelna československá – 20K, Záložna vinohradská, arcibiskupství pražské, akciový pivovar Smíchov, Cukrovar Fiedler, rakovnická továrna na výrobu šamotového zboží.. – všichni po 150 a C.k. ministerstvo obchodu 300 K a československá spořitelna 100 K.

²³⁶ AHMP, Sk XXII/43

Spolková činnost předjímala a částečně suplovala budoucí veřejnoprávní zprostředkovatelný práce. Praxe byla taková, že samotné zprostředkování práce bylo sice bezplatné. Ale podle typu spolku platí buď zaměstnavatelé dobrovolný příspěvek na zajištění chodu spolku nebo členské příspěvky od členů spolku.²³⁷

Veřejnoprávní zprostředkování

Od počátku 19. století je zřetelná snaha státu a jednotlivých městských správ kontrolovat také pracovní sektor a pracovní vztahy více formalizovat. Snaha měst usměrňovat na svém území nabídku a poptávku práce byl evidentní. Už zdaleka neplatila dřívější otevřenost a lákavá nabídka levné pracovní síly. Nejen že vznikala obava před usazováním nemajetných lidí na okrajích města, v přicházejících a práci hledajících bylo potencionálně spatřovány kriminální živly, které narušují poklidný život obyvatel města. Existovala obava co přinesou noví obyvatelé, co přinese nový způsob života. Do sporu se dostává rozdílnost mentalit města a venkova. Potřeba správy města zasahovat do tohoto podnikání pramení z častých stížností na tuto praxi. Již čelední řád Nového města pražského z roku 1670 se chápe regulace tohoto oboru a ustanovil osm přísežných dohazovaček, které musely disponovat městským právem a mít dobrou pověst. U nich se mělo napříště hlásit veškerá nezaměstnaná čeleď a informovat je o předchozím pracovním poměru.²³⁸ I přes hrozby a výši poplatků za panující praxi přemlouvání služebnictva k opuštění místa zůstávají poměry nezměněny. Dalším pokusem bylo zřízení městského konkurenčního zařízení. Ve Vídni vznikla poptavárna (Frag-Amt) v roce 1707, v Praze 1747 Frag-und Kundschaftsamt. Ústav pro zprostředkování se stává součástí zastavárny podle francouzského vzoru.²³⁹ Nabízená místa jsou vydávána tiskem ve formě „Oznamovatele“. Toto se ovšem neprokázalo jako finančně výdělečné a úřad funguje pouze několik let.²⁴⁰

V rámci reformních snah se u Marie Terezie objevil návrh na zřízení zprostředkovatelen práce pro domácí služebnictvo, jež by do jisté míry přebíraly i policejní dozor. Z důvodů vysokých nákladů Česká kancelář tento návrh zamítla a

²³⁷ Obdobné spolky je možné nacházet i v jiných městech Čech a na Moravě: Např. Mariánský ústav v Brně, založen roku 1870 poskytuje útulek domácímu služebnictvu, v Mladé Boleslavi zřídil v roce 1905 útulnu „Spolek paní a dívek“ v domě, který spolek zakoupil za 44 000 K. Mimo útulny přestěhují se tam tímto spolkem vydržované Jesle a zařídí se večerní škola šití a vaření pro dívky služební a tovární dělnice²³⁷

²³⁸ Cerman, Jan: „s.603

²³⁹ Tamtéž, s. 604. V roce 1628 Theopraste Renaudot v rámci inzertní kanceláře pro koupi a prodej zboží všeho druhu nabízí také pracovní místa.

²⁴⁰ Vydaje za tisk byly vyšší než výnosy ze zprostředkování.

odvolávala se na zatím existující Úřední poptavárnu. Na venkově se staly kontaktními osobami pro zprostředkování místa starostové obcí. Tato praxe se projevila také v čeledním řádu z roku 1753. V něm je také popisována praxe častého přemlouvání služebnictva k neposlušnosti a opuštění místa z důvodu dalšího zisku zprostředkovatelů. Že zásahy státu nebyly úspěšné, dokládá stížnost z roku 1770 na konkurenci úřední poptavárny v Praze.²⁴¹ V roce 1847 byla zřízena městská zprostředkovatelna práce, která ovšem opět trvala jen krátkou dobu.

Až do počátku 20. století zůstaly snahy o zrušení nebo regulaci černého trhu v Rakousku Uhersku v oblasti zprostředkování služby nevyslyšeny. Na konci 19. století byly podnikány četné aktivity k nápravě tohoto stavu. Začala se postupně shromažďovat data, která by tvořila podklad pro přípravu zákona o veřejnoprávním zprostředkování práce. Stupněm, který předchází veřejnému zprostředkování je zřízení okresních stravoven. Důvodem jejich vzniku byla snaha o kontrolu pohybu obyvatelstva z venkova do měst. Jana Englová²⁴² ve shodě s Janem Cermanem uvádí, že se jednalo především o pokus učinit přítrž tuláctví a odlišení osob, které se práci vyhýbají. Stravovny byly zřizovány jednotlivými zeměmi na základě jednání říšské rady ve Vídni z roku 1885. Tato se opírala o zkušenosti z Německa, Holandska a Švýcarska.²⁴³ V roce 1898 vznikla studie s názvem „Arbeitsvermittlung in Österreich“ s údaji mapujícími zprostředkování práce v Rakousku za rok 1896.²⁴⁴ Na základě materiálu byl roku 1898 vypracován rakouským ministerstvem obchodu návrh zákona o zprostředkování služby. Stravovny byly zakládány ne státem, ale jednotlivými zeměmi. Na Moravě podle zemského zákona č. 45/1888 a v Čechách zákonem č. 38/1895. Stravovny sloužily těm, kteří hledali práci mimo svůj domov a neměly dostatek finančních prostředků. Byly tedy institucemi spíše charitativními a navíc stravovny nebyly schopny poslat tyto lidi za prací.²⁴⁵ Oběžníkem ze dne 14. října 1897, který apeloval na zlepšení zprostředkování míst a jejich evidenci, měla být vyzkoušena funkčnost tohoto systému. Každá stravovna měla být ústavem práce pro pracovní trh zastupitelského okresu a v něm být zřízena.²⁴⁶

²⁴¹ Cerman, s. 604

²⁴² Englová, Jana: Zprostředkovatelny práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století Ponížení a odstrčení. Documenta Pragensia XVI. Praha 1998

²⁴³ Cerman, s. 136, Lukáš, s. 25

²⁴⁴ Šetření ukázalo, že v Rakousku 2 858 různých zprostředkovatelen práce – Čechy 885, Morava 315. Praha 141 – tj téměř 16% z celkového počtu v zemi. 1. Vídeň – 468, Praha 2. místo. Více Cerman, Jan, s. 136.

²⁴⁵ Krejčí, Rudolf: Veřejnoprávní zprostředkování práce a působnost stravoven v království Českém v letech 1911, 12, 13 s přehledem za léta dřívější Praha 1915, s. 11

²⁴⁶ Cerman, s. 136

Denně byla nabízena pracovní místa, zemské inspektoráty vyrovnávaly nabídku a poptávku v celé zemi. Každý týden vycházel „úřední oznamovatel volných pracovních míst“. Sídla stravoven měla být ve vzdálenostech přibližně 15 km od sebe, další návštěva stravovny byla určena až po 3 měsících od posledního pobytu. Na území Prahy a na území Vídně nebyly zakládány, zřejmě z obav před možnou koncentrací nežádoucích osob. Návštěvník se musel prokázat cestovním průkazem a musel vykonávat práce nařizené stravovnou. Nesměli být přijímáni lidé, kteří z důvodu invalidity a lidé, kteří nemohli pracovat. Mohli obdržet nocleh a dvě jídla. Ceny stravy se lišily, závisely na místních cenách. V letech 1908-1911 stála ve vysočanské stravovně, která vynakládala na stravu nejméně jedna porce snídaně 16 h a porce oběda 34 h. Údaje o věku začaly být zjišťovány od druhého pololetí 1899. Nejsilněji byla zastoupena nejnižší věková skupina. Do 20let bylo ve stravovnách 40% osob.²⁴⁷ Ze zpráv zemského statistického úřadu vyplývá, že ženy mezi návštěvníky stravoven objevují zcela ojediněle. Největší počet žen byla zaznamenán v roce 1901. Jinak pouze 143 žen z celkového počtu 25 532. Podle Engelové tato skutečnost souvisela s tím, že ženy zůstávaly ve své původní rodině až do provdání a hledaly si tedy práci v místě či poblíž místa svého bydliště.²⁴⁸ Tuto skutečnost ovšem vyvracejí právě především ženy odcházející za službou. Vzdálenost v jejich případě nehraje až tak velkou roli. Spíše to svědčí o tom, že jednoduše stravovny nevyhledávaly a byly klientkami jiných forem zprostředkování. V případě nezaměstnanosti a tím pádem bez bydlení využívaly jiných institucí.

V roce 1897 navrhlo zastupitelstvo města z výše uvedených důvodů zřídit všeobecnou poptavárnu po práci. Hlavní cílovou skupinou byly služebné. Základním určením poptaváren nebylo redukování na pouhé zajištění práce. Měla zde být koordinován tok informací o volných nabízených a poptávaných místech. Informace měly být uveřejňovány v denním tisku a v noclehárnách, samy zprostředkovatelný měly být rozmístěny dostatečně hustě a měly být dobře dostupné. Smyslem tohoto snažení měla být koordinace a zabránění masovému přílivu venkovského obyvatelstva do města na straně jedné a na straně druhé měla bezplatnost poskytovaných služeb zajistit zrušení soukromých, tedy placených zprostředkovatelen. V dobové diskuzi je ovšem nepřehlédnutelný názor, který poukazuje na specifičnost služby v aspektu soužití

²⁴⁷ Engelová, Jana, s.92-93

²⁴⁸ tamtéž, s.94

zaměstnavatel/služebná a z tohoto důvodu preferuje také existenci kvalitních, soukromých ústavů, jež by kladly velký důraz na individuální znalost klientů.²⁴⁹

Okresní výbor na Smíchově se chopil aktivity a jako první buduje zvláštní oddělení pro opatrování práce čelední. Od začátku vzniku, 1.března 1897 do konce října téhož roku zaznamenalo oddělení více než padesáti procentní úspěšnost. O službu se přihlásilo 3191 zájemců, z toho 1300 služebných. Polovina z nich dostala práci a u zaměstnavatelů(844 zájemců) byla úspěšnost 67 %. Výlohy hradil zřizovatel.²⁵⁰ Také hlavní město Praha zřizuje od roku 1898 městskou zprostředkovatelnou práce. Ústav byl součástí sítě okresních stravoven. V roce 1903 přibyla do správy Ústavu práce královského hlavního města Prahy Útulna pro služebné.

Zkušeností získaných ve stravovnách, jež byly systémově upraveny v Království českém, bylo použito jako základu pro zákonné úpravy zprostředkování práce.²⁵¹ Zákon ze dne 29.března 1903 upravuje všeobecné zprostředkování práce v rámci okresní a zemské samosprávy na veřejnoprávním a bezplatném základě. Jedná se o první evropský zákon, který samostatně upravuje zprostředkování práce veřejnoprávním způsobem. Pro okresy s menší rozlohou zprostředkovávaly práci dál stravovny, ve větších okresech byl doporučen vznik ústavů práce. Zemské ústředny práce byly zřízeny v Praze, Plzni, Liberci, Hradci Králové a Českých Budějovicích. Činnost stravoven byla ukončena v roce 1926 z důvodu převahy zprostředkovacích činností. K roku 1938 působilo v Čechách 218 veřejných zprostředkovatelen práce.²⁵²

Útulna pro služebné Ústavu pro zprostředkování práce hlavního města Prahy byla zřízena především pro služebné, které přicházejí do Prahy hledat službu nebo jsou ve fázi, kdy ze služby vystoupily a novou hledají. Sociálně humanitní komise, jež měla tento úkol v gesci se obávala především potencionální prostituce žen bez přístřeší.²⁵³ V případě dostatečné kapacity mohou útulnu využívat také služebné, jejichž zaměstnavatel je dočasně mimo domov a služebnou na tuto dobu propustil. Toto opatření mělo zamezit jevu, který znamenal pro rodinu finanční úsporu. Pokud zaměstnavatelé odjížděli na letní byt nebo byli dočasně mimo domov, služebnou propustili a nastupovala opět s příjezdem rodiny. Některé služebné odjížděli k rodičům,

²⁴⁹ K návrhu městského zastupitelstva se vyjadřuje Josef Lukáš, koncipista a soukromý docent na vysokých školách technických. Tento vydává publikaci „Všeobecná poptavárna po práci“ a kromě výše citovaného názoru přidává postřehy z Německa a Švýcarska.

²⁵⁰ Lukáš, s. 27 Výlohy: 1611 zlatých 91 kr (služební 594 zl, nájem 204 zl, náklady zřizovací: 400 zl 51 kr, kancelářské potřeby: 306 zl 45 kr, různé 107 zl 95 kr)

²⁵¹ tamtéž s. 11

²⁵² Cerman, s. 138

²⁵³ dle zprávy Václava Projsy, přednosty ústavu práce, za roky 1898-1903

jiné byly nuceny se o sebe ve městě po tuto dobu postarat. Obvyklá nástupní doba do služby byla v měsíci září. Od roku 1903 mohly služebné bez práce využívat přístřeší útulny. Stačilo nahlásit se v Radlické ulici č.p. 19 a disponovat dostatečným obnosem peněz, denní poplatek 30 haléřů. O výši poplatku rozhodovala městská rada. Do útulny byly přijímány dívky po dovršení 14. roku. Podmínkou pro přijetí byl dobrý zdravotní stav, morální bezúhonnost a čelední knížka. Ve sporných případech rozhodoval o přijetí předseda dozorčí rady Ústavu pro zprostředkování práce. Za poplatek byl ženám poskytován, pobyt a strava. Součástí pobytu bylo vykonávání určité činnosti ve prospěch ústavu. Tyto práce byly brány jako příprava pro službu. Jednalo se o úklid, vaření, žehlení, stlaní, zatápění, mytí. apod. Útulna byla otevřena od sedmé hodiny ranní do deváté večerní. Ženy musely u správkyňe odevzdat svůj průkaz a do sběrných archů²⁵⁴ udat své personálie. Ženy byly povinny řídit se domácím řádem útulny, podle kterého se v létě vstávalo v 5.00, v zimě o šesté, večerka byla stanovena na 22.00. K snídani se většinou podávala bílá káva s houskou, k obědu hovězí nebo bramborová polévka, maso a knedlík, vdolky, čočka nebo brambory se sádlem. Jídla se často opakovala. Smyslem útulny bylo snazší zprostředkování práce. Útulna byla umístěna spolu s filiálkou ústavu pro ženské pracovní síly. Ženy evidované v útulně nesměly hledat službu prostřednictvím soukromých ústavů. Filiálka zprostředkovatelný práce byla otevřena od 9-15. hodin. Visel zde seznam žen, které byly evidovány a současně seznam míst, která jsou nabízena.. Problém nastával v létě s odjezdy panstva na letní byt. Např. v dubnu 1904 evidovala útulna práce pouze 46 chovanek s 274 dny pobytu celkem. Jednalo se o 2 chůvy, 6 kuchařek, 37 služek a 1 panskou. Zaměstnání byla zprostředkováno 1 chůvě, 5 kuchařkám a 32 služkám.²⁵⁵ V celkovém přehledu čísel zprostředkovaných míst převyšují údaje o kategorii nazývané služby domácí všechna ostatní ženská povolání. V rozmezí let 1894-1904 nabízelo 3785 služebných svou práci, 2521 zaměstnavatelů mělo zájem o jejich práci. Úspěšných zprostředkování bylo 1849. V roce 1904 bylo úspěšných zprostředkování 5 095, nabízeno bylo 7 967 a 10 692 služek poptávalo práci. Co do četnosti se na druhé místo v poptávce řadí posluhovačky, s velkým dostupem – až desetkrát menší- chůvy, kuchařky a pradleny. Teprve poté následují tovární dělnice a služby hospodářské. V malých číslech (do sta) se pohybujeme v kategoriích jako např. čišnice, domovnice, modistky a např. nádenice.

²⁵⁴ Bohužel se nedochovaly archy evidující jméno, příjmení, příslušnost, den a rok narození, zaměstnání a datum přijetí. Evidoval se také počet vydaných porcí, délka pobytu

²⁵⁵ AHMP, Věstník obyvatel královského hlavního města Prahy, 1904, roč. XI, č. 10, s. 77

V roce 1906 fungovalo zprostředkování pro osoby ženského pohlaví v okrese Karlín (Selská třída 18), král. Vinohrady a v roce 1906 se otevřel také žižkovský ústav – Husova třída 25.²⁵⁶ Nejpočetněji byla mezi uchazeči o práci zastoupena v roce 1904 domácí čeleď, tedy služebnictvo v domácnostech, a to 4 %. Druhou nejpočetnější skupinu žadatelů tvořilo dělnictvo maloživnostenské a řemeslné, k němuž patřila plná třetina žadatelů. Zemědělské dělnictvo včetně hospodářské čeledi tvořilo svými deseti procenty mezi hledajícími práci třetí nejpočetnější skupinu. Mezi těmi, kteří v roce 1907 práci dostali, se více než polovinou podílelo dělnictvo a necelými 30 procenty domácí služebnictvo 28,51%. V roce 1913 bylo domácí služebnictvo uspokojeno více než 31%. Což svědčí o maximálním využívání veřejnoprávního zprostředkování a naplnění cílů zákona z roku 1903.

Z vysokých čísel zprostředkovaných míst v kategorii služka v domácnosti by se na první pohled mohlo zdát, že po celou první dekádu dvacátého století, dokonce ještě i v letech dvacátých a třicátých bylo povolání služky v domácnosti nejžádanějším a současně nejvyhledávanějším povoláním pro ženy. Než ovšem učiníme tento nabízející se jednoduchý závěr, je třeba poukázat na skutečnost, že zprostředkování práce je svého druhu podpůrný mechanismus a spíše než o množství zprostředkovaných míst v dané kategorii vypovídá o tom, jak se tato kategorie na trhu práce chová. Vezmeme-li v úvahu v úvodu zmiňované archaické přežitky, je i tady na místě zdůraznit jistou konzervativnost v chování celé skupiny.

Čím více se totiž trh práce uvolňuje – příkladem mohou být tovární dělnice, kterých nemohlo být v roce 1930 obecně méně než služebných, přestože počet zprostředkovaných míst by na tuto skutečnost prvoplánově poukazoval – tím méně se služebné orientují v tomto prostředí a tím více jsou nuceny zprostředkovatelnou práci využívat. Toto srovnání platí ovšem jen ve srovnání s ostatními pracovními kategoriemi. V rámci skupiny služebných lze hovořit o konstantním průběhu zprostředkování. Jiná efektivní cesta totiž k získání služby v podstatě nevede. U ostatních kategorií povolání je zaměstnavatel práce institucionalizovaný a tudíž hmatatelný. Žena, která hledá místo služby je odkázána na zavedenou síť a zprostředkovatelnou práci v různých podobách, spolky, inzeráty a na osobní kontakty. Vysoká čísla zprostředkovaných míst svědčí o nepřizpůsobivosti tohoto povolání na podmínky trhu práce a o míře tradice, které s sebou toto povolání nese. Povolání se netransformuje, zůstává stejně stagnující jako

²⁵⁶ dtto č.9, 1.2. 1906, s.207

samotné vztahy mezi služebnictvem a zaměstnavatelem. Celý institut služby vyznívá po dobu první republiky jako relikť devatenáctého století a nese s sebou návyky, jež jsou nehybné a neměnné. V souvislosti s dozníváním potřeby služby a služebných přirozeně dochází také postupně k zániku trhu zprostředkování služby.

III. SLUŽKA JAKO SOCIÁLNÍ KATEGORIE

III.1. Místo služebné ve společnosti

U služebných je proces socializace, začlenění do společnosti jednoznačně determinován typem jejich povolání. Socializaci je možno vnímat jako interakci, jako výsledek komunikace služebných s okolním světem. Jedná se o výraz jejich zařazení do společnosti. Ptáme se po tom, jaké mají cíle, o co se v rámci socializace snaží? Jak ji vnímá společnost a jaké místo jí určuje. Kam služebnou řadí? A v neposlední řadě jak vnímá služebná sama sebe? Existuje několik médií, přes které je možno „přefiltrovat“ informace o služebné jako objektu a možnost pojmout ji jako subjekt, vidět za nazíráním na služebnou optikou měšťanské ženy služebnou samotnou. Jejich výpovědi a pohled na jejich podřízené je třeba oprostít od dobových konotací a pokusit se dostat k socializačním vzorcům samotných služebných. Výrazem interakce je identita. Je důležité dozvědět se, co si o sobě myslí samotné služebné. Bude třeba pojmout identitu jako kolektivní bytost a zabývat se otázkou sebezaražení do společnosti.

Veškeré kontakty s okolním světem, jež se odehrávaly v průběhu nastoupení do služby, byly limitovány minimem volného času. Až na malé výjimky byla žena ve službě uzavřena mezi zdi měšťanské domácnosti a její styk s příslušníky jiných skupin byl omezen na následující: Jednak to byla měšťanská rodina. S touto trávila maximum času. Přes často problematické soužití panstva a služebnictva bylo nutné, aby spolu obě skupiny do jisté míry vycházely. Pro měšťanské ženy služebné často představovaly „dítě navíc“, pojímaly ji jako objekt převýchovy nebo v ní viděly ohrožení v podobě možného sexuálního zájmu svých mužů – ať už manželů či synů. Služebné se tak od počátku ocitaly v nezáviděníhodném postavení. To, že pocházela ze spodních pater společenských vrstev a měla se pohybovat na úrovni střední třídy její pozici ještě více problematizovalo. Její mentalita, její vzorce chování byly zcela odlišné od příslušníků měšťanstva.

Dalším společenským kontaktem bývala pravidelná či nepravidelná návštěva kostela, komunikace s ostatními služebnými, pokud byly v rodině. Jinak kontakt se stejně postavenými ženami byl spíše problematický. Mohl se odehrát při dopoledním nákupu, na trhu, při velkém prádle, kde se ženy scházely a které sloužilo neformálně jako místo předání si všemožných informací, u kašny či vodojemu, dokud nebyla v domácnostech tekoucí voda. Tato nemožnost běžné komunikace měla za následek

náchylnost ke „klevetění“ a pomluvám, které byly služebným často vytýkány. Dá se vysvětlit „vyhladovělostí“ žen po informacích jakéhokoli druhu. Bez komunikace a minima informací bylo také zorientování se v tehdejší společnosti nepoměrně obtížnější. Tomuto jevu je také přičítáno časté měnění služby. Dívky žily izolovaně, ve fiktivním světě a nebylo složité při setkání s pradlenou, dohazovačkou, kuchařkou od vedle, aby podlehly jejich s největší pravděpodobností neobjektivnímu a často negativnímu názoru na místo jejich vlastní služby. „Dohodily“ jim místo jiné a dívky dávají často ze dne na den výpověď. Odraz v čeledních knížkách je patrný na přesné chronologické následnosti služeb, často na jeden den. Výpověď většinou dávaly až měly další místo. Dalším jevem, který z této komunikační izolovanosti a omezené socializace rezultuje je únik do světa triviální literatury. Karel Čapek ve své analýze triviální literatury pro služby, uvádí, že tato „šestáková“ literatura vyrovnává sociální nerovnosti světa. Únikem k četbě si služebná splňuje nespelnitelný sen být hraběnkou. Romány pro služby vycházejí ze středověké epiky hrdinského eposu a dodržují morální tradici, kdy dobro je dobro a zlo je zlo. Máry nebo Fany, jak Čapek služebné personifikuje, si mohou prožít do dvou v noci velkou lásku, šťastný konec, přestože vědí, že zítra budou muset v šest ráno vstát a vařit či prát.²⁵⁷

Malá míra volného času, absence pocitu sounáležitosti a stavovského vědomí se projevuje také minimální organizovanosti služebných. Aktivita ke spolkovým činnostem vycházejí především z řad měšťanských žen. Ať už se jedná o Marii Červinkovou Riegrovou, která v roce 1893 založila spolek Záštit, který je určen také služebným. Poskytuje jim ubytování a levnou stravu v nezaměstnanosti, za mírný poplatek je učí vaření, praní a žehlení. Nebo to byla aktivita Josefy Náprstkové, která zaznamenala ojedinělý sociální vzestup a po sňatku s Vojtou Náprstkem se z bývalé stoličné, sloužící u paní Fingerhutové, stává měšťanská žena. Svoji aktivitu směřuje k pořádání kulturních pořadů pro pobavení a poučení pražských služek. Od roku 1880 připravovala akci, která byla nazvána Nedělní dýchánky pro dělné ženy a dívky všech oborů.²⁵⁸ Neděle byly vyhrazeny pouze služkám. Na programu byla četba mravoučného a vlasteneckého rázu, deklamace básní, scénické provedení dramatických prací, sólový a sborový zpěv a národní zpěv za účasti všech shromážděných. Na první dýchánek přišlo 420 a na druhý už 750.²⁵⁹ Program se vyznačoval vysokou uměleckou kvalitou,

²⁵⁷ Čapek Karel, Poslední epos čili román pro služby. Spolek československých bibliografů, Praha 1927

²⁵⁸ Secká, Milena, Ženy v rodině. s. 218

²⁵⁹ Secká, M: Documenta pragensia, s. 145

vystupovala např. Hana Kvapilová, a velkým zájmem. V roce 1908 převzal tuto aktivitu Americký klub dam a byla pořádána až do roku 1913, kdy byl sál, ve kterém se akce konaly, přestavěn na biograf.

V roce 1897 se konal 1. sjezd žen českoslovanských na pražské radnici. Za služebné promluvila na sjezdu jedna z nich, služka, Karolina Sladká. Podle projevu je ovšem možné usuzovat, že nebyla delegována nějakým shromážděním služebných, ale spíše ustanovena jako mluvčí měšťanskými ženami.²⁶⁰

Měšťanské ženy, které vidí většinou ideál služebné v začlenění služebné do rodiny, oceňují v rámci svých aktivit služby, které setrvávají dlouhodobě na jednom místě.

„Ve službě pátého pokolení. Čestnou medailí za dlouholeté služby vyznamenána byla Marie Havlicova, která v rodině Hlavínů v Běstíně slouží přes 70 let.“²⁶¹

„Spolek pro blaho služebných v Praze provedl koncem měsíce listopadu veřejné odměňování služebných, po delší dobu u jedné a téže rodiny sloužící. 125 služek odměnil peněžitými částkami v obnosu 1914 K, 73 dostalo čestná vysvědčení, 27 stříbrné medaile, 17 bronzové“²⁶²

Jinak vnímaly služebné selské a zemědělské venkovské vrstvy společnosti. Kritizovaly především nízký věk odchodu mladých žen do města, vyjadřovali obavu z vyklidňování venkova,

„Je až úžasno, jak dorost, najmě dívčí, v posledních několika letech valem žene se do služeb do velkoměst, ať již do Prahy, Vídně či snad i menších měst, zatímco našemu venkovu nedostává se skorem pracovních sil..... „Jen do města do služby“ zní nyní heslo děvčat všech našich a také ledva škoie odrostly, odcházejí z domovů do měst jako chůvy, služby atd. A ptáte-li se po příčinách toho, dostane se vám vždy stejných odpovědí, že je tam méně práce, více volného času a lepší příležitost k zábavě. Rodičům jejich nejen že je lhostejno, slouží-li dcera jejich doma, ve vzdálením či blízkém městě, aby ji měly na dohledu, je jim lhostejno, je-li ve službě u židů či u Němců, - je pouze uspokojuje vědomí, že se jejich dítěti lépe vede než jim, což zpravidla soudí, když dcera je občas navštíví slušněji – jak se řekne - městsky oblečena. V mnohých případech ti staří dobráci venkovští netuší, za jaký peníz, že snad za peníz cti ti vše podřízeno, nevědí

²⁶⁰ Podrobný přepis referátu Karoliny Sladké se zachoval v Ženském světě. Ženský svět, roč.1, 1897, č.11., s. 74 - 77

²⁶¹ Šťastný domov, 1905, roč. I., č. 14, s. 328

²⁶² tamtéž, II.č.6 s 135

*a nedovědí se o tom, až když dcera jejich přichází jako nastávající matka aneb už „s přírůstkem“ ...*²⁶³

Pohledy současníků dotvářel denní tisk. Kromě inzerátů, které se na stránkách novin objevovaly, to byly černé kroniky o tragických osudech služebných. Senzacechtivé čtenářstvo spojovalo služebnou se dvěma protipóly. Nedostatečná informovanost o tom, co se za zdmi měšťanských domácností odehrávalo, výlučné postavení těchto žen „z lidu“ v jiném světě dával vzniknout představám služebné na jedné straně jako oběti, trápené panstvem...

*Denní zprávy: Služka se oběsila. V domácnosti obchodníka p. Josefa Schindlera v čísle 944 v Budečské ul. Na Královských Vinohradech zaměstnaná služka Kateřina Spanilá, v roce 1867 narozená a do Staňkovy Lhoty u Jičína příslušná, měla dne 31.12. ze služby vystoupiti. Již v sobotu vzdálila se však, aniž by oznámila, kam se ubírá. Od toho dne nebyla k spatření. Včera v poledních hodinách služka jedna šla na půdu domu č. 944 pro prádlo a našla tam k nevýslovnému zděšení svému pohřešovanou služku Spanilou na provaze oběšenou. Sebevražednice měla u sebe dopis, v němž sdělovala, že omrzlost života dohnala ji k zoufalému tomuto činu. Mrtvola po ohledání policejním lékařem Schusterem byla odvezena na vinohradský hřbitov.*²⁶⁴

*Otrávil se. U obchodníka pana S. v čísle 1794 v Sokolovské třídě zaměstnaná 18letá služka Anežka Pečenková předevčirem v sebevražedném úmyslu požila značnou dávku roztoku kostíku. Otrávená byla odvezena na strážnici ve Štěpánské ulici, kde ji lékař p. dr. Kettner poskytl první pomoc. Pak dopravena byla do Všeobecné nemocnice.*²⁶⁵

Ideální služebná se objevuje především v dílech literárních. Pohled na českou služebnou byl v beletrii idealizován návratem. Návratem do dětských let autora, kdy byly vzpomínky spojeny s blízkou osobou. Nebo návratem do dob habsburské monarchie, kdy služebná představuje pozůstatek starých dobrých časů. Takové pojetí se vyskytuje u řady německých autorů přelomu století (Stefan Zweig, Robert Musil). V příbězích a románech zachycené detaily ze všedního dne služebných mají odraz v realitě a doplňují a potvrzují představy o jejich zvycích, rituálech a každodenním životě.

²⁶³ Šťastný domov 1907, roč.III., č. 7, s. 152

²⁶⁴ Národní listy, 2.1.1900, č.1, s.3

²⁶⁵ tamtéž, s. 5

Českým služebným se věnují především německy píšící „čeští“ spisovatelé: Příběhy Werflových služebných jsou příběhy z palety příběhů českých služebných, které se svým údělem domácí služby byly smířené, nestaví se proti svému osudu. Franz Werfel věnuje své vzpomínky hned dvěma postavám. Pro obě služebné, tetu Linek i zbožnou Barbaru byly vzorem reálné postavy. Příběh „Der veruuntreute Himmel“²⁶⁶ je příběhem kuchařky Anežky Hvizdové, narozené v roce 1861 ve Friedlandu v Čechách, která už za časů Gustava Mahlera sloužila v domácnosti Almy Mahlerové. Opustila ji teprve v roce 1931, dva roky před svou smrtí. Znamější Werflův román „Barbara oder Die Frömmigkeit“²⁶⁷ pojednává o české služebné ve Werflově rodném pražském německém prostředí. Pro postavu Barbory byla spisovateli inspirací vzpomínka na Barboru Šimůnkovou z vesnice Radič u Tábora, která byla v domácnosti rodičů jeho chůva, dívka k dětem. Werfel jí říkal bábi. Zemřela roku 1835 ve věku 81 let v pražské nemocnici. Barbara disponuje ideálními vlastnostmi služebné: zbožnost, starostlivost, láska a tvrdá práce jsou jí vlastní. *„Do jeho Barbory vešly se všechny ty nesčetné české kojné německých a židovských mužů, všechny ty chůvy vlekoucí ze služby do služby poklady své neubývající lásky, všechny ty zástupy českých služek, jež ve vulgátě životy jmenují se Máry a Anny, ve svatém Písmu Božím však mají jiné jméno. Postavou své chůvy dává Werfel koncepci českého ženství u německých básníků poprvé prvek sociálně mystický.“*²⁶⁸

Werfel dává oběma podobné rysy a načrtává tak typ služebné c.k. monarchie. Obě jsou Češky, které v 15ti letech opouštějí statek, aby přišly do hlavního města dělat pomocnice v kuchyni. Obě zůstanou až do vysokého věku a stávají se dobře placenými kuchařkami nebo hospodyněmi. Barbora zůstává dokonce ve službě i během svého bezdětného manželství. Společným rysem je pro obě hluboká religiosita a zakotvení v katolické víře. Obě mluví jazykem služebných: gnä Herrschaft, küss die Hand, bittlich, gnädiger Erlaubnis. Obě jsou si vědomy svého společenského postavení (...císař pán, ten to s námi myslel dobře...). Obě jsou spokojené se svým materiálním i sociálním postavením. Obě jsou produktem nostalgického pohledu na život služebných v idylických dobách monarchie.

²⁶⁶ Werfel, Franz: Der veruuntreute Himmel. Die Geschichte einer Magd, Wien 1960

²⁶⁷ Werfel, Franz: Barbara oder Die Frömmigkeit, Wien, 1961

²⁶⁸ tamtéž, 102

Také Pepi Vlková je mladičká dívka sloužící v Praze. Ve své románu „Ein tschechisches Dienstmädchen“²⁶⁹ vypráví Max Brod příběh neobvyklé lásky mezi českou služebnou a vídeňským měšťanským synem, který přijede do Prahy. Melancholie je tady považována za typickou českou vlastnost. Pepi je z venkova, je služebná, má ubohé šaty a upracované ruce. Venkov je vyjádřen také v její přirozenosti – dětskosti, ale zároveň koketnosti. Brod tak nelíčí osud jedné Pepi Vlkové, ale „české služby“, jejíž typické rysy zobecňuje a připisuje českému národu. Také její sebevražda není individuální konec jednoho osudu, ale je výrazem oné melancholie českého národa.

Důvod, proč právě němečtí básníci z českého prostředí věnují svá díla služebným vystihuje Pavel Eisner: „Česká žena působí na německého básníka, a to na básníka krve árijské i židovské, pudově živelnou přitažlivostí, která jej nutí, aby ji, českou ženu, zpodobňoval umělecky.“²⁷⁰ Je to podle něj ona slovanská ženskost, čím by se dala vysvětlit preference vídeňských domácností zaměstnávat českou služebnou. Podle Eisnera je důvodem k věnování se motivům služebných vysvětlitelné ne pouhou nostalgií, návratem do dětství, ale hledáním domova v trilaterálním světě česko-německo-židovském a především motivováno snahou o únik z ghetta. .. *Nebyla-li Češka jeho kojnou, byla určitě jeho chůvou; s českými služkami přátelila se jeho dětská léta, jeho duše rozuměla jim často jako duševní placenta, erotická iniciace, příprava a tajemné usměrnění....erotismus sublimuje se v pokorný hold české chůvě, v mohutný pomník mateřským pudům v slovanském ženství.*²⁷¹

Do výčtu německých básníků hledajících českou Evu zahrnuje Pavel Eisner Huga Saluse. Ten ve své „Královské lázni“ popisuje příběh služebné a lazebnice Zuzanky, ženy z lidu, do které se zamiluje Karel IV. Josef Mühlberger načrtává démonickou sílu slovanské děvečky na statku, již podléhají všichni muži ze statku, nakonec symbolicky i sedlák sám. Julius Kraus líčí hrdinku veskrz negativně: služebnou jako milenku svého zaměstnavatele, prostitutku a nakonec zlodějku. Hermann Ungar vypráví příběh mladého bankovního úředníka, jehož trauma z dětství, znesvěcení služebnou, ho dovádí ke zločinu. Také postavy služek a služebných žen v tvorbě Franze

²⁶⁹ Brod, Max: Ein tschechisches Dienstmädchen, Berlin 1930

²⁷⁰ Eisner Pavel: Milenky, 1992, Praha, s. 12

²⁷¹ tamtéž, str. 22

Kafky, zejména v románech *Proces* a *Zámek*, mají tajuplnou funkci usměrňovací na hrdinových výpravách k Bohu.²⁷²

Ideální bytosti, pracovité dívky plné života na straně jedné, zpívající, vnášející klid a bezpečí do dětských pokojů a pocit domova do duší budoucích básníků a spisovatelů, na straně druhé obraz české ženy jako čehosi živelného, nespoutaného, plného smyslnosti. To je česká služebná v dílech německých autorů.

Pestrá paleta pohledů na služebnou vypovídá do jisté míry o tom, jak ji viděly a vnímali současníci, nevypovídá ale nic o tom, jak se služebná viděla sama. Jisté zmínky můžeme nalézt v memoárech obou služebných, jak Marie Stejskalové, tak Antonii Šálkové, jejich pohled na „služebnou“ je ale natolik odlišný, že se nám nepodaří najít styčné body k možné definici. Ani služebná Karolina Sladká, která hovoří za stav služebných na sjezdu žen a definuje jej následovně: „Naším úkolem je sloužit, každý stav je stavem úctyhodným, i ten náš, nejsme samy, kdo musí sloužit...“²⁷³ není mluvčí služebných, ale spíše byla požádána měšťanskými ženami o promluvu. Problém spočívá v tom, že služebné díky charakteru svého povolání nemají stavovské povědomí. Nedefinovaly se samy, neprosazovaly společně téměř žádné požadavky. Pohled na ně máme zprostředkovaný či izolovaně ojedinělý. Máme povětšinou možnost na ně nazírat skrz jiné společenské skupiny a pokud hovoří samy, nemluví za služebné jako celek, ale pouze za svoji osobu a to často ve vypjatých situacích (např. soudní přelíčení). Šťastný domov informuje o konání schůze služebných, která se zabývala otázkou organizace v samostatný spolek, který by vedle účelu vzdělávacího poskytoval podporu v nemoci a právní ochranu. Dále otázku ústavů práci zprostředkujících s požadavkem, aby služby byly zastoupeny v dozorčí radě nad ústavy pro bezplatné zprostředkování práce a také zaopatření pro nemocné a práce neschopné.²⁷⁴ Existovaly jisté pokusy, které ale nevedly k žádnému systematickému řešení. Z trestního spisu ze dne 22.dubna 1897 se dozvídáme, že na zeměpanském komisaři Dr. Budaříkovi byl spáchán zločin veřejného násilí a to u příležitosti schůze služebných děvčat konaných v Praze, 18.4.1897. Z hlášení se dozvídáme o průběhu: „*Přítomno bylo hojně žen a dívek, jež hlásí se rovněž dílem ke straně sociálnědemokratické, dílem křesťanskosociální. Jak jsem pozoroval, bylo nejméně služebných zúčastněno. Za předsedkyni zvolena jakási Pokorná, za zapisovatele jakýsi Klatovec. Pořadatel schůze, Otakar Skákal, čp. 97 Praha V, 20 let,*

²⁷² tamtéž, 99

²⁷³ Ženský svět, roč.1, 1897, č.11., s. 74 - 77

²⁷⁴ Šťastný domov, II. č. 11., s. 254

*Král Vinohrady, svobodný zlatnický pomocník znám jako aktivista podobných schůzí. Svolavatel schůze, Václav Klatovec, 28, ženatý, brašnářský pomocník, byl již vyšetřován pro rušení veřejného pořádku...*²⁷⁵

Ze spisu se dozvídáme, že se již konalo více takových schůzí služebných, jednou se svolavatelek byla také Běla (Marie) Veselá, služebná sloužící onoho času u soukromníka Davida Porgese V Praze č.p. 736- I , momentálně slouží v Ústí nad Labem.

V Rakousku vznikl zásluhou sociální demokracie a Adelheid Poppové, bývalé služebné, v roce 1912 spolek Einheit, který hájil zájmy služek.

Minimum volného času a minimu jakýchkoli kontaktů je typickým rysem, jež s sebou povolání služebných nese. Služebné byly fakticky izolované ve zdech měšťanských domácností, pohybovaly se v jakémsi sociálním ghettu. Měšťanská domácnost pro ně byla cizím prostředím, byly neznalé pravidel a rytmu tohoto světa, který navíc omezoval kontakt s jejich vrstevníky, s lidmi stejného sociálního postavení na minimum. Služebné byly vyhladovělé po sociálním kontaktu, po standardní lidské komunikaci na jejich úrovni. Služebná vystupovala neustále jako podřízená, nikdo ji nevyjadřoval úctu jako člověku, často absentovaly pocity přátelství. Pocházejí z nejnižších stratů společnosti a je jim to dáváno najevo. Často si tedy vytvářely své niterné, fiktivní světy tříkrejcarových románů plných lásky a šťastných konců. Mohou být proto frustrované, mrzuté, hašteřivé...

Proto mohou také často měnit místa, ve snaze najít lepší svět. Pokud nebyly spokojené se svým osudem, jejich jednání se omezovalo na osobní změnu, změnu místa a také jejich kariérní postup byl řešen tímto způsobem. Sociální uvědomění samotných služebných bylo minimální, organizovanost nulová, snahy o další vzdělávání jsou spíše aktivitou jejich zaměstnavatelek. Služebné nepostupovaly v řešení své problematiky nijak organizovaně. Důvodem neorganizovanosti a nejednotného postupu v řešení jejich problémů se dá vysvětlit faktickou uzavřeností těchto žen ve stěnách měšťanských domácností. Přestože zákony první republiky do jisté míry zvyšují možnosti socializace, především upravením pracovní doby a zavedením placeného volna, neznamenal to v otázce organizovanosti služebných žádný posun. Objevily se snahy upravit čelední poměry městského služebnictva kolektivními smlouvami, tyto pokusy ovšem nevedly k novému systému úpravy poměrů a zůstaly výjimkami.

²⁷⁵ AHMP, OST C 90/1213

III. 2. Kriminalita jako rozměr socializace

Trestní spisy v některých aspektech velmi dokonale odrážejí svět a mentalitu obžalovaných. Převážné množství trestních spisů se týká nižších vrstev²⁷⁶ O těchto sociálních vrstvách a skupinách máme zpravidla omezenou možnost dozvědět se něco přímo od nich a o nich, většinou nezanechávají svědectví o svém životě v psané formě. Trestní spisy tento problém v mnohém pomáhají řešit, poskytují charakter osobních výpovědí, které jsou současně charakteristika zevnitř té skupiny a současně, jak je většinová společnost viděla zvenčí, to je přidaná hodnota takového materiálu. Setkáváme se tady s přímými výpověďmi služebných, obžalovaných z trestného činu, žalujících a jejich vypovídajících na svou obhajobu. Jedná se o autentický záznam jejich výpovědí, nefiltrovaný a nepřevedený do úředního jazyka oficiálních dokumentů. Nemáme tedy co do činění pouze s pramenem úřední povahy, je v něm také obsažena výpověď, pohled do myšlenkového světa dané konkrétní osoby, jež se dostala před přestupkový soud, jehož spisy byly předmětem mého výzkumu. Je nutno si uvědomit, že tehdejší vztah k soudní autoritě byl zcela otevřený a bezprostřednější než s jakou formou se setkáváme dnes.²⁷⁷ Máme možnost seznámit se s myšlenkovým světem, strategiemi v mezní situaci, do které se služebné dostaly. Orientace na trestní problematiku nabízí také vhled na tehdejší normy a stereotypy chování a je tedy výmluvným svědectvím historické a sociokulturní relativity norem²⁷⁸, jež jsou v podstatě sociálně vázané. Hodnocení jevu souvisí s odlišnou normou, jak to společnost vnímá.

Před soud se služebné mohly dostat z několika důvodů. V případě ztráty zaměstnání, kdy se služebné často ocitaly na ulici a svou materiální nezajištěnost mohly řešit dalšími střety se zákonem: prostitucí, tuláctvím či drobnými krádežemi. Ocitají se v případě sociální nouze, jsou většinou v cizím prostředí bez opory a zázemí. Drobné krádeže se ovšem mohly příležitostně odehrávat i v průběhu služby, služebné mohly být žalovány za urážky na cti, častým prohřeškem bylo falšování a ničení čeledních knížek jako úředního dokumentu. Čelední knížky sloužily jako stěžejní doklad pro možnost jejich dobrého pracovního uplatnění. Jejich přepisováním či vytrháváním listů se

²⁷⁶ Pešek, J: Spisy okresních soudů období 1750-1918 jako pramen výzkumu života nižších vrstev pražského obyvatelstva, Český lid, 73, 1986, 1, s. 12

²⁷⁷ tamtéž, s. 13

²⁷⁸ Zd. R. Nešpor: s. 156, Recenze: Daniela Tinková, Hřích, zločin, šílenství v čase sekularizovaného světa. In: Český lid, 1, 2, 2005

služebné snažily vylepšit svou šanci na pracovním trhu. Služebná mohla stát ale také na straně žalující. Takové případy někdy mohou svědčit o osobní integritě a odvaze žalujících žen, jelikož jejich postavení povětšinou nezakládalo „právo“ na stížnosti a problémy se povětšinou řešily uvnitř měšťanských domácností. V případě neúspěšných žalob automaticky dívky ztrácely práci a jejich dobrá pověst byla poškozena. Zaměstnavatel měl také právo služebnou fyzicky trestat podle čeledního řádu. Spisy jež dokládají úspěšnost žalobkyní jsou datovány počátkem dvacátého století. Trestní spisy mohou svědčit také o trhu práce a obtížích při hledání zaměstnání, o tom jaké byly podmínky na trhu práce. Služebné mohly volit strategie, jak se pomocí soudních sporů zbavit místa, jež jim nevyhovovalo a v případě, kdy je nechtěli zaměstnavatelé propustit. Svědecké výpovědi lidí mimo komunitu služebných nabízejí obraz služebné, jak je vnímána, kolegyněmi služkami, zaměstnavatelů, tedy jiných sociálních skupin: „*viděla jsem ji tahat se s vojáky*“, „*byla vzdorovitá*“, „*lezla ven oknem a po nocích se toulala*“²⁷⁹

Studie věnované struktuře a rozsahu prostředí delikvence v několika velkých polských městech ukázaly, že 33% zločinců ženského pohlaví (pachatelky infanticidy, prostitutky, zlodějky), patřilo ke služebnému personálu. Na druhé straně ony se mohly snadno stát znásilněnými, zbitými nebo okradenými oběťmi, byly často těhotné, porodem nechtěného dítěte nebo propuštěné ze zaměstnání.²⁸⁰ Podle dobových statistik byl např. ve Vídni v roce 1895 celkový počet všech odsouzených 2198, z toho bylo 457 služek. To bylo 21 služek na 100 odsouzených. Od roku 1866 do roku 1891 stoupal procentuální podíl služebných na zločinech. Zatímco v roce 1886 to bylo 10,7%, v roce 1895 to bylo už 13,2%. Jednalo se ovšem, jak sám Morgenstern upozorňuje, především o nedovolené používání věcí, braní jídla bez dovolení, tedy ne jen trestné činy, ale jakékoli stížnosti, s nimiž měšťanské ženy přišly na policii.²⁸¹ Je tedy dost obtížné z toho vyvozovat jakékoli závěry o trestné činnosti služebných.

Následující příklady trestné činnosti, které předkládám, se pokusím seřadit do struktury od častých a současně méně závažných trestných činností služebných až po výjimečné až exotické případy, které nemohou být zevšeobecňovány, dokládají však variabilitu situací, které se v době služby mohly vyskytnout. Nabízím stručné shrnutí podstaty příběhu s nástinem možných interpretačních vzorců. Některé spisy vypovídají

²⁷⁹ AHMP, OST U IV 1578/4

²⁸⁰ Kamecká, Malgrzota- Kuklo, Cezary: Polští sloužící v právní praxi: pravidla a jejich porušování (konec 15. – poč. 19. století) In: Historická demografie, 27/2003, ss. 123-132, s. 126

²⁸¹ Morgenstern, Hugo: Das Gesindewesen, Wien 1902, s. 163

o celém životním osudu žalované nebo žalující, nabízejí personálie a údaje o životních osudech dalších osob, nejen postižených zaměstnavatelů a služek, ale také jiných služebných, které byly povolány k výslechu.

Jedním z nejčastějších prohřešků a také jeden z těch, jež jsou tradičně spojovány s povoláním služebných je paragraf 460, jímž jsou postihovány drobné krádeže. Jednalo se většinou o krádeže drobných věcí z domácností, drobných mincí. Pešek ve své studii uvádí časté krádeže zemědělských produktů, chřastí, uhlí...²⁸², bezpochyby ve všech případech motivovány hladem či nedostatkem. Ceny odcizených předmětů byly většinou minimální, pokud to bylo možné, služebné většinou odcizené předměty vracely. Na tuto problematiku poukazovala na sjezdu žen českoslovanských v Praze roku 1897 služebná Karolina Sladká, která popisuje osud služebných i této problematiky a kritizuje argumentaci služek, že „páni jsou bohatí a jim to neuškodí...“²⁸³ Domácnost přeplněná věcmi a dostatek jídla mohla svádět k nedovolenému osvojování si věcí. Soužití v domácnosti mělo být věcí důvěry. Byly používány různé strategie, jak se přesvědčit, o tom, že služka je poctivá a v domácnosti nekrade. Pokud jim při podezření nebylo přímo přikázáno otevřít kufr, či skříň, kam měly zaměstnavatelé volný přístup, tak se např. nechávalo volně ležet jídlo, mince se schovávaly pod koberec.²⁸⁴

Anna Mikešová, služka u Štěpána Kinzla, obchodníka na Starém Městě, kde sloužila za 9 zlatých měsíčně, byla uznána vinnou podle paragrafu 460 a 461 a odsouzena za krádež na 24 hodin vězení.²⁸⁵ Byly u ní nalezeny ručníky, šátky, 2 pivní sklenice. Obžalovaná prohlásila, že není vinna, že se v různých službách věci do jejich přípletly a sklenice zapoměla vrátit. Anna Mikešová sloužila naposled u paní Skalákové ve Štěpánské ulici, pochází ze Staré Boleslavi. Sestra u výslechu o ní vypovídá, že od útlého mládí byla ve službě, že byla vždy šetrná, že šetrila i za cesty domů a tak se jen málo vídaly. Jejich zesnulý otec uváděl, že Anna dostane víc peněz, protože už nedostane žádnou výbavu. Z příslušné obce je k dispozici vysvědčení chudoby, ve kterém se uvádí, že Anna nemá žádného majetku a je zcela chudá a ve vysvědčení chování je uvedeno, že nikdy nebyla trestána a její chování bylo vždy bezúhonné. Při prohlídce byla nalezena spořitelní knížka na 2320 zl a 353 v hotovosti.

²⁸² Pešek, tamtéž, s. 13

²⁸³ Podrobný přepis referátu Karoliny Sladké se zachoval v Ženském světě. Ženský svět, roč.1, 1897, č.11., s. 74 - 77

²⁸⁴ Daves, Frank, Not in Front of the Servants. A True Portrait of English Ustpairs/Downstairs Life. New York 1974, s. 14

²⁸⁵ AHMP OST C 88/2462

Anna se bránila, že 400 zdělila a 250 vyhrála v loterii s vinárníkem Petříkem, zbytek si ušetřila.

Obdobným příběhem je příběh začínající obžalobou z krádeže. Při soudním vyšetřování ovšem došlo k odhalení dalšího mezi služebnými častého přestupku a sice zneužití čelední knížky. Marie Pillová, z Brna, narozena 16.3.1891, sloužila od roku 1911 do roku 1913. O službě, jež začala 1.9. 1913 se dozvídáme z trestního spisu.²⁸⁶ Vítězslav Hartmann, obchodník, 33, židovského vyznání, příslušný do okresu Přeštice, bytem Praha I, Bílkova 8. přišel na c.k. policejní komisařství ohlásit krádež. Jeho manželka Melánie měla delší dobu podezření, že se jí ztrácejí různé věci a tak poručil pan Hartmann, za přítomnosti své ženy a Karoliny Spitzkopfové, kde Marie Pillová do 1. září sloužila, otevřít 22.9. služce odpoledne kufr, což tato bez odmluvy učinila. V kufru byla nalezena pánská košile, ženské trikotové spodky, 2 nákrčníky (kravaty), 2 lajblíčky, asi deset kapesníků, vše v hodnotě asi 43 K. Paní Melánie pohřešuje ještě bílé cíchy v hodnotě asi 10K. Marie Pillová při výslechu doznala, že všechno odcizila, pouze o cíchách, že nic neví a že ani nebyly v domácnosti, když nastoupila službu. Brání se ovšem tím, že oblečení bylo již obnošeno a že nemělo tak vysokou hodnotu jak byla uváděna. Jakou cenu asi věci mají neví a ani neví, co s nimi chtěla udělat. Všechny věci byly vráceny, Melánie Hartmannová udává, že žádnou škodu neutrpěla. Při výslechu byla ovšem navíc zjištěna pravá identita obžalované. Nejednalo se o Marii Pillovou, ale o Aloisii Pillovou, narozenou 18.4.1892 v Brně Františku a Marii (roz. Mondscheinové), do Brna příslušná, katolička, nemajetná, svobodná, vzdělání: základní a měšťanská škola. Na otázku, proč změnila identitu, nejdřív udala, že jí v kuchařské škole říkali Mařka, druhou výpovědí bylo, že nevěděla, že je to trestné, knížku má od své sestry Marie, provdané Čermákové, která neslouží, protože už je vdaná v Brně. Svou vlastní knížku údajně ztratila v září 1911 u paní Koptové, manželky úředníka Hypoteční banky, Hálkova ulice na Královských Vinohradech. Sestra o užívání knížky neví, uschovala si u ní knížku, ale do Prahy již nikdy nejela. Majetek, který byl u Aloisie Pillové zjištěn, byla při výslechu čelední knížka, taška, dva prsteny a 17 K a 12h. Podle zápisu z věznice, kde si měla odsedět 6 dní vlastnila Alosie Pillová černou blůzu, bílý kapesník, černou svrchní sukni, barevnou spodničku, bílou košili a bílou zástěru. Aloisie tak byla odsouzena také podle § 320 e, nesprávné policejní nahlášení.

²⁸⁶ AHMP, OST U IV 885/13

Z výpovědi vyplývá, že služebné si možná ani nebyly vědomé přestupků, kterých se dopouštěly či se pokoušely před soudem tímto způsobem obhájit. To, že její sestra nepotřebovala čelední knížku, protože je vdaná, dokládá pojetí služby jako tranzitivní fáze v životě ženy. Soupis majetku, který pořídila věznice vypovídá o minimálním jmění služebných. Prohřešky zneužití čeledních knížek, § 320, byly častými případy. Ať už se jednalo o snahu skrýt možné špatné vysvědčení (takové případy se ale vyskytovaly naprosto ojediněle a jsou spíše tradovány, než abychom je mohli doložit na pramenných materiálech), možné těhotenství – na sebe nenavazující data služeb, snaha dostat lepší službu, tedy pokus o zfalšování data narození, jak o tom svědčí následující případ:

Barbora Bulvášová, zaměstnaná jako u prokuristy Vosse jako služka, 49 let, dříve kuchařka u Johanny Masche ve vila na Královských Vinohradech, zfalšovala datum narození v čelední knížce, protože se domnívala, že pokud bude mladší, dostane lepší službu. Byla odsouzena na 12 hodin vězení nebo zaplacení 2 zlatých na chudinský fond.²⁸⁷

Nároky kladené na služebnou souvisely s jejím fyzickým zdravím a kondicí. Očekává se, že aby vykonávala spolehlivě své zaměstnání, musela být zdravá a mladá...

Další příběh je možno pojímat jako výpověď o těžkých, až nedůstojných podmínkách práce, šikaně ve vztahu podřízená – pán. Je to výpověď o problémech, jež jsou spojené s výkonem tohoto specifického povolání.

Sedmnáctiletá Antonie Lejnarová, příslušná do Uhlířských Janovic, podává v roce 1904 žalobu na svého zaměstnavatele, majitele hotelu Evropa v Praze, Sigmunda Löwyho, Rybní ulice, za urážku na cti. Antonie, která sloužila u Löwyových jako chůva, si stěžovala na noční návštěvy svého zaměstnavatele, nejdříve si stěžovala jen u jeho ženy, poté, co byla několikrát fyzicky napadnuta, podala žalobu. Za násilí, bití a obtěžování byl Sigmund Löwy odsouzen k 5 dnům vězení a pokutě 50K, patrně i díky tomu, že měla několik očitých svědectví od ostatních sloužících v hotelu – myček nádobí, kuchařky, portýra, manželky číšníka a patrně se podobných prohřešků dopustil již v minulosti. Podle Antonie Lejnarové a výpovědi ostatních služebných, ji nutil zaměstnavatel spát samotnou v pokoji a posílal její spolubydlící spát k ostatním služebným do 5. patra hotelu...²⁸⁸ V tomto případě si můžeme všimnout rizika, které s sebou začlenění do domácnosti nese. Mladá žena, jež je či podle nepsaných pravidel a

²⁸⁷ AHMP, OST C88/5647

²⁸⁸ AHMP, OST U IV 1578/4

očekávání měšťanských mužů je „k dispozici“ zaměstnavatelům a jejich synům, se vzpírá a je zfackována. Nežaluje zaměstnavatele za fyzické násilí, ale za urážku na cti – patrně v důsledku nočního obtěžování. Použitý paragraf 496 trestního zákoníku²⁸⁹ je velmi častým a v různých obdobích tvoří asi třetinu trestních spisů okresních soudů z období 1850-1918, Archívu Hlavního města Prahy.²⁹⁰ Otázkou zůstávají také další osudy zaměstnaných služek a kuchařek, které se ve sporu postavily na stranu žalujících. Byl strach z obdobného osudu větší než obava, že přijdou o místo?

S ublížením na zdraví souvisí služby Marie Bláhové. Případ nebyl motivován jako onen výše uvedený sexuální obtěžováním, ale spíše roztržkou mezi zaměstnavatelem a její služkou, která se vzpírala poslechnout, co jí nařizovali:

Za ublížení na zdraví byla na 12 hodin vězení nebo 5 K podle paragrafu 311 a 411 odsouzena paní Marie Hanzová, tloukla služku, zamykala ji v bytě, polévala ji vodou, manžel jí plival do obličeje. Podle služby, Marie Bláhové, katoličky, 21 let, svobodné, příslušné do Líbeznice, nutila paní služebnou máchat prádlo ještě jednou v deset večer, přestože to již udělala. Svědkem byl přivolaný policejní strážník, kterého se obžalovaná pokoušela uplatit a sousedka. Zaměstnavatelé udávali, že služebná nechtěla přijmout výpověď, kterou ji chtěli dát z důvodu, že se dozvěděli, že dříve byla zaměstnaná ve veřejném domě.²⁹¹

Někdy soudní spory vypovídají o prosté nezodpovědnosti služebné. Dívky byly mladé, mohly se špatně orientovat v prostředí, ve kterém se pohybovaly. Mohla to být ale úplně obyčejná nedbalost a nesvědomitost, neschopnost a neochota řádně vykonávat svěřené úkoly a povolání.

Podle protokolu sepsaného 20.srpna 1894 u c.k. policejního okresního komisařství pro Dolní Nové Město²⁹², nastoupila 15. srpna 1894 službu u Moritze Gutha, obchodníka ze Senovážného náměstí č.7 služka Marie Tondrová a 16.srpna utekla, nechala byt otevřený a odcizila druhé služce jeden zlatý. Služební knížku tam nechala a zaslala korespondenční lístek z Liberce tohoto znění: „*Ctěna pani sou tak laskava zašlou mě moji knížku ja jsem v miste zas v liberci u ti pani co sem byla dřif mě se unich docela nic nelibýlo tak mě hnet pošlou moji knížku pošlou ji ctěnou P.Ida Fišl*

²⁸⁹ 117. Kaiserliches Patent vom 27.5.1852

²⁹⁰ Pešek, Jiří: Spisy okresních soudů období 1850-1918 jako pramen výzkumu života nižších vrstev pražského obyvatelstva. In: Český lid, 73, 1986,1, s. 11

²⁹¹ AHMP, OST U III 1760/5

²⁹² AHMP, OST C 94/4056

Erich štrase N. 13 II Štok Reichenberg dodani ance Tondrove.“²⁹³ Pan Guth udává, že na straně čtyřiatřicet měla Marie Tondrová – pravým jménem Anna, něco vymazáno. Vypovídala také druhá služka, Kristýna Vodrážková, patnáctiletá, příslušná do Zajíčova, okres Kladno: „*Když Tondrová ze služby od nás utekla, zmizela mi z kapsy šatů které jsem měla v otevřené skříni stříbrná zlatka. Poněvadž Tondrová o zlatce věděla, jsem přesvědčena, že mi ji ona ukradla. Žádám zlatku nazpět.*“

Bezesporu antisemitickou vlnou je motivován případ, který se odehrál během Hilsneriády. Markéta Cváčková, katolička, narozená v roce 1866, okres Domažlice, služka u c.k. podplukovníka zeměbranského pluku Reisingera²⁹⁴, katolického vyznání, v Chytkové ulici č.5; vytrhla 2 přední listy ze své čelední knížky a zbytek hodila do Vltavy, protože se bála, aby ji to neškodilo a styděla se, že měla v knížce několik služeb u židovských zaměstnavatelů. Knížku patrně ve Vltavě někdo vylovil. Pro přestupek podle § 320 byla odsouzena k peněžité pokutě dva zl.²⁹⁵

Víceméně kuriózním zůstává případ, kdy si služebné pomocí soudu také pokoušely obhájit svou čest a případně dosáhnout sňatku. Takový sňatek by pochopitelně znamenal obrovský sociální vzestup a materiální zajištění.

Anna Zelenková měla poměr s Františkem Červinkou, 56 let, továrníkem z Prahy – Bubny, Na Manínách č. 900, u něhož sloužila od července 1911 jako kuchařka za dvacet K měsíčně. Soudní cestou se domáhala slibovaného manželství. Zajímavý je pro zdokumentování místa služebné ve společnosti vydaný rozsudek. Podle rozsudku tělesné obcování za peněžní obnosy nepoukazuje na to, že by poměr měl vést k manželství. Podobně je překážkou rozdíl ve společenském postavení, „*takže nelze míti za to, že by Zelenkové slib manželství, i kdyby jí ho byl obžalovaný učinil, mohla vážně pojímat*“ Továrník byl zproštěn obžaloby pro nevěrohodnost účastnice.²⁹⁶

Další pro soud „nevěrohodná účastnice“, sedmnáctiletá Anna Hoffmannová, podala žalobu na zaměstnavatele, Karla Federmana, agenta různých firem, židovského vyznání. Přestože spis obsahuje detailní popis znásilnění, nebylo žalované straně uvěřeno a žaloba byla posuzována jako vědomá strategie odchodu z domácnosti, když ji zaměstnavatelé nechtěli propustit.²⁹⁷ Někdy interpretace může být absurdní příčiny,

²⁹³ tamtéž

²⁹⁴ Bedřich Reisinger, nar. 1844 v Hradci Králové, kat., žen., 560/III

²⁹⁵ AHMP, OST III. 305/1899

²⁹⁶ AHMP, OST UV 462/12

²⁹⁷ AHMP, OST U I 857/9

žalobou na fingovanou trestný čin, se služebná snaží dosáhnout svého propuštění ze služby.

Proti pomluvě se u soudu bránil v roce 1907 stavitel a majitel realit Josef Sochor, bytem Praha Bubny, č.p. 976. Jeho služka, Ludmila Chramostová, příslušná do Berouna, bez jmění gramotná katolička, jej pomluvila, že měl „dostaveníčko“ s porodní asistentkou. Bylo prokázáno, že se jednalo o pomluvu a služebná byla odsouzena na čtyřiaadvacet hodin s jedním půstem a k úhradě řízení v hodnotě patnáct K. Bezpochyby bylo přítěžující okolností to, že již byla trestána pro krádež a odsouzena na šest dní vězení. Jako svědkyně se jednání účastnily další zaměstnankyně domácnosti: chůva a kuchařka. Pro služebnou představovaly náklady na řízení zhruba celý její měsíční plat a z „šušandy“, zábavy služebných, rezultuje předvolání před soud. Služebná je proto již dvakrát trestána.²⁹⁸

Z uvedených případů vyplývá, že služebné se dopouštěly především drobných přestupků. Patrně docházelo k častému řešení sporů v domácnosti, soudní rozepře byly vedeny v případě, že neexistovala možnost dohody na obou stranách. Z jednotlivých protokolů vyplývá, že služebné se pokoušely skutečnosti tajit či sehrávaly role osob neznalých práva ani hranice výkonu povolání. Nejčastější obhajobou jsou výroky: „To jsem nevěděla... nevěděla jsem, že je to trestné...“. Je složité případ rozklíčovat, často jsou zastoupeny jen ony dvě strany, případ se odehrává bez svědků, ale časté rozsudky jsou ve prospěch zaměstnavatelů. Služebné jsou často stavěny do role „nevěrohodná“. Nejčastější jsou provinění související s čelední knížkou. Ta do jisté míry ovlivňovala jejich možnost uplatnění a postupu na kariérním žebříčku. Proto častá falšování údajů, ať už se jednalo o pokusy snížit si věk, byly vytrhávány stránky z důvodu špatných hodnocení, či „nevhodných“ zaměstnavatelů, jako se ukázalo na případu probíhající v době hilsneriády. Prostředí, v němž se dívky octly vstupem do služby bylo natolik „svádějící“, obklopeno luxusem, že slabší povahy patrně rychle podléhaly. Na obou stranách se jednalo o cizí lidi a bylo třeba si oboustranně věřit, což vzhledem k sociálnímu postavení obou skupin nebylo patrně jednouché. Krádeže se týkaly drobných věcí jako byly mince, oblečení, předměty denní potřeby.

Dalším okruhem konfliktních situací bylo soužití mladých žen s manželi zaměstnavatelek, případně jejich syny. Časté případy sexuálního obtěžování se řešily bezpochyby prvořadě v rodinném okruhu. Žádná ze zainteresovaných stran, nejméně

²⁹⁸ AHMP, OST UV 630/8

právě rodina zaměstnavatele měla zájem, aby se dostal případ na veřejnost. Nicméně veřejnost vnímala tyto jevy jako poměrně běžné a k soužití s služebnou patřící. Pokud ale situace nebyla pro služebnou únosná, obracela se nejdříve na zaměstnavatelku, tedy další ženu, které se svěřila, pokud byla i tady odmítnuta a nařčena ze lži, dostával se případ nezřídka před soud. Většinou ovšem bez valných výsledků. Bylo ovšem třeba před měšťanskou společností zachovat čest svého jména a tak je důvodem žaloby slučky také snaha o ochranu proti pomluvě. Pokud služebná otěhotněla, dozvídáme se víc z poručenských spisů. Extrémnějším případem je žaloba jako ve výše uvedeném případě, kdy se služebná na základě sexuálního poměru se zaměstnavatelem, továrníkem, domáhá slibovaného sňatku.

Co do míry četnosti přestupků se nejčastěji jednalo o drobné přestupky: falšování čeledních knížek z různých důvodů, drobné krádeže, urážky na cti. Uvedené případy trestné činnosti nám dokládají, že služebná i přes svůj specifický a odlišný charakter vykonávané práce do jisté míry koreluje s trestnou činností nižších sociálních vrstev. Jedním z nejčastěji se vyskytujících v rámci trestních spisů okresních soudů z období 1850-1918, Archivu Hlavního města Prahy, byl paragraf č. 1 zákona o tulácích. Četně se objevují paragrafy 2 a 5, nepovolené žebroty a prostituce, případně reverze, § 324, tedy nepovoleného návratu do obce. Skupina jež páchala tuto trestnou činnost stála na úplném pokraji společnosti. Většinou se jednalo o práce neschopné, nezaměstnané a přestárlé. Stejně tak jako u ostatních skupin nižších vrstev se u služebných setkáváme s drobnou trestnou činností, vyjádřenou nejčastěji drobnými krádežemi nevelké hodnoty a přestupkem proti bezpečnosti cti. Další trestná činnost se odvíjí především o specifického postavení služebných uvnitř domácnosti a významu čeledních knížek pro jejich pracovní uplatnění. Jejich časté falšování a ničení je dalším okruhem drobné trestné činnosti, jež služebné páchají. Služebné bezpochyby vede častěji než jiné vrstvy ke střetu se zákonem nízká úroveň jejich profesní stability, nezajištěná budoucnost, bezvýchodnost a nepravděpodobnost zlepšení vlastní materiální situace.

III. 3. Služebná jako matka

Služba byla vnímána samotnými služebními i veřejností jako přechodná fáze. Měla být přechodem mezi obdobím dětství, kdy se mladá dívka naučí vařit, pomáhat v domácnosti, starat o děti, tak aby byla dobře připravena na manželství. V době služby byla tedy převážná většina žen svobodných. Lze předpokládat, že preference hodnot jednotlivců se výrazně nezměnila a že i každá dívka o uzavření sňatku usilovala. Když ne z jiných důvodů, tak aspoň pro prestiž, která byla od určitého věku ve všech společenských vrstvách spojena s postavením vdané ženy.²⁹⁹ V letech 1880-1921 ve věku kolem 50 let bylo při sčítáních pravidelně sečteno 15% svobodných žen a 6% mužů. Ve městech převažoval podíl svobodných žen také v důsledku přítomných služebných. V roce 1880 bylo 23% svobodných žen ve věku 40-49 let a ve stejném věku 12% mužů.³⁰⁰ Pro srovnání bylo na základě sondy provedené v 17. vídeňském okrese Hernals pomocí statistického programu „spss“, jež statisticky vyhodnocuje zadané údaje např. ze sčítání lidu, v roce 1880 z celkového počtu obyvatelstva 4173 služebných. Z nich bylo 571 lidí z Čech a 355 z Moravy. Celkem 88 žen udalo na základě sčítání obyvatelstva jako své povolání služka v domácnosti. Celkem 90,20% těchto žen bylo svobodných.³⁰¹ Podobné závěry uvádí také statistik Hugo Morgenstern, který se výzkumu služebnictva ve Vídni věnoval na počátku dvacátého století. Podle jeho údajů bylo v roce 1890 bylo mezi služebnictvem 93,1% svobodných žen.³⁰² Také databáze na základě pozůstalostních spisů nabízí obdobné údaje.

²⁹⁹ Fialová, Ludmila: Sňatkový věk obyvatel Starého Města pražského v 19. století. In: Documenta pragensia, s.176

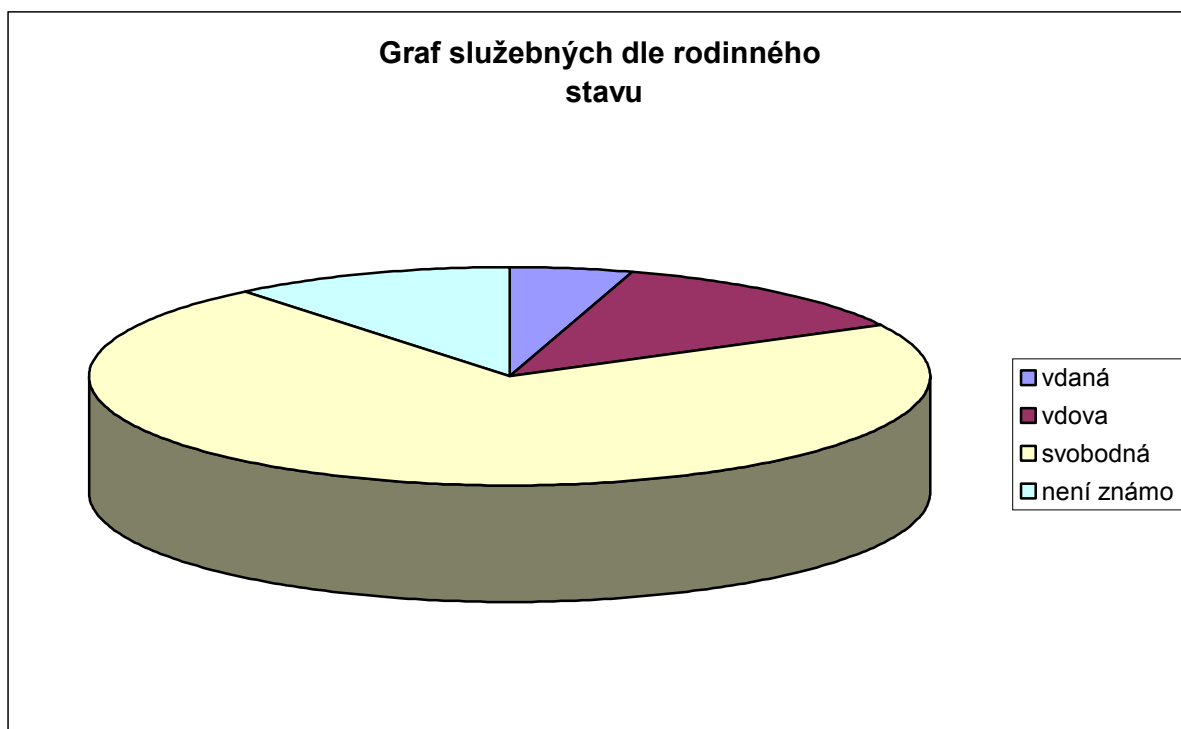
³⁰⁰ tamtéž

³⁰¹ Prajzová, N. rkp. diplomové práce „České a moravské služebné ve Vídni kolem roku 1900. Olomouc 2000

³⁰² Morgenstern, Hugo: Das Gesindewesen in Österreich, Wien, 1902

Tabulka služebných dle rodinného stavu:

stav služek	Počet
vdaná	40
vdova	109
svobodná	627

Uvedený graf jasně dokazuje skutečnost, že povolání služebné apriori téměř vylučuje sňatek. Žena po sňatku opouštěla službu a pokud rodina potřebovala i její příjem, mohla se žít posluhovááním, tedy jen službou, jež byla časově omezená a nevyžadovala soužití pod jednou střechou se zaměstnavatelem. Pokud se objevuje údaj vdaná, může to svědčit o několika skutečnostech. Buď už její děti odrostly a ona se vracela do práce. (Rozálie Juranová byla manželkou obchodníka, ve 48 letech byla její dcera zaměstnána již jako nádenice. Mohla ale také sloužit v živnosti svého muže). Pokud evidujeme vdané služebné, jsou převážně ve věku více než 40 let, drtivá většina je starší šedesáti let. Jediná z nich, Marie Lopatová, je vdaná ve službě 30 let. Její manžel, poštovní sluha je nyní trestanec v zemské věznici.³⁰³ Marie se tak musí žít sama a slouží u rukavičkáře Procházky v Rybné ulici. V tomto případě teze o sňatku jako sociálním vzestupu nedošla příliš naplnění. Naopak se zdá, že Marie Krahulcová³⁰⁴

³⁰³ AHMP, SNM D 1879/72

³⁰⁴ OS MS IV 331/66

se vdala velmi dobře. Její manžel byl majitel statku, zemřel v 70 letech, v roce 1864. O Marii víme, že v roce 1866 ve věku 53 let slouží na adrese Praha Hradčany, v č.p. 67. Bylo třeba patrně zaopatřit šest dětí, z nichž Václav měl teprve 9, Josef 15, samostatně už se případně živit mohly děti starší, devatenáctileté Barbara a Anna, a dvě děti více než dvacetileté. Pokud lze údaj o manželech služebných dohledat, tak se dozvídáme, že manželé služebných byly: ve dvou případech poštovní sluha, jinak pracovali jako litograf, nádražní zřízenec, dělník, tesařský mistr, rolník, číšník, truhlář, tesař, pokrývačský mistr, vysloužilce, nádeník, švec a sochař. Na základě tak malého vzorku není bohužel možno vyvodit obecné závěry a zamýšlet se nad sňatkovými strategiemi služebných, můžeme ovšem konstatovat, že se ve většině případů jejich mužové rekrutovali z podobné sociální vrstvy. Jednalo se také o možnost kontaktů s muži. Na extrémní případ snahy vynutit si sňatek soudním sporem jsme narazili v předcházející podkapitole.

Služebnou jako ženu, milenkou a matku tematizovaly ve svých dílech spisovatelé. Pavel Eisner poukazuje na skutečnost blízkosti českých žen německým spisovatelům. ... „*pokud nebyla česká žena jeho kojnou nebo chůvou, byla mu bezpochyby nablízku jako služebná v jeho dětských letech či v době jeho dospívání*“.³⁰⁵ Stefan Zweig popisuje ve svém „Světě včerejška“ praxi měšťanských rodin, které v důsledku opoždujícího se měšťanského kalendáře, který se opoždoval za přírodním a vyspělost synů se odehrála o 6-10 let dříve, než si vytvořili sociální postavení pro sňatek, přijímaly do svých domácností hezké a mladé služebné pro své syny, aby si mladý muž „odbyl tuto nepříjemnost“ pod jejich vlastní střechou.³⁰⁶ Služebná vystupuje v řadě jejich děl jako první láska, první sexuální zkušenost či vystupují v roli opatrovnic, matek.³⁰⁷

Nechtěné těhotenství představovalo pro služebnou skutečný problém. Ať už byl otcem jejího dítěte zaměstnavatel či častěji někdo z jejich sociálních vrstev, narození dítěte představovalo problém z hlediska praktického, a sice znemožňovalo službu. Těhotná služebná byla ostrakizována z hlediska morálky, dítě komplikovalo uplatnění na trhu práce. Existovaly dvě cesty, jak se v takovém případě zachovat. Buď služebné dítě donosily, u rodičů či v některé z pražských porodnic porodily a dále usilovaly o zajištění své i dítěte a legitimizaci sňatkem – této strategii se budeme na základě

³⁰⁵ Eisner, Pavel: Milenky, Praha 1992, s. 21

³⁰⁶ Zweig, Stefan, Svět včerejška, Praha 1999, s. 96

³⁰⁷ Brod, Max: Ein tsechisches Dienstmädchen; Hugo Salus či Hermann Unger: Die Verstümmelten X Werfel, Franz: Barbarara oder Die Frömmigkeit

poručenských spisů věnovat; nebo mohly volit trestnou činnost a dítěte se pokusit zbavit.

Problematicke „zahubení řádně nabytého plodu svého“ se pro období 17.-19. století věnuje Daniela Tinková.³⁰⁸ Pojímá jej jako zajímavý a komplexní problém nejen v dějinách kriminality a trestního práva, ale také v dějinách sociálních a kulturních. Jednalo se o jeden z mála genderově výlučných trestných činů a současně slouží k demonstraci specifického postavení ženy z nefavorizovaných sociálních vrstev. Tato problematika se bezpochyby bude týkat také služebných 20. století. Pro vídeňské služebné jsou debaty o vraždě vlastních novorozeňat aktuálním dobovým tématem.³⁰⁹ Pro české služebné si bezpochyby tato problematika zaslouží také vlastní výzkum pro období pozdější.

Zatímco cizoložství bylo ještě za dob Marie Terezie jedním z nejtěžších zločinů, za který bylo možné uložit trest smrti, už od zákoníkem Josefa II. se stává pouze deliktem, který se trestal podle zákoníku z roku 1852 nejvýš tříměsíčním vězením.³¹⁰ Obtíže nastávaly při určování otcovství nemanželských dětí. V praxi bývala nemanželská matka nejprve dotázána, a udala-li určitého muže, byl tento odeslán k soudu. O záludnostech těchto sporů a problémech s tím spojených vypovídají poručenské spisy. V lepším případě muž otcovství uznává a zavazuje se vzít si ženu za manželku. Zavazují se dítě legitimizovat sňatkem s jeho matkou. Vzhledem k tomu, že se časově pohybujeme ve dvacátých letech dvacátého století, setkáme se s odlišným pojetím této problematiky, než uvádí D. Tinková pro společnost o sto až dvě stě let dříve. Právní úpravy doznaly změn a společnost není v pojetí nemanželských dětí tak rigidní jako dřív. Také výpovědi žen, které máme k dispozici, jak na straně matek vražedkyň, tak na základě poručenských spisů z dvacátých let dvacátého století, doznávají řadu změn. Existuje posun ve vnímání lidského těla a povědomí o sexuálních stycích. Manželské a rodinné právo nebylo pokládáno za samostatné odvětví. Manželské a rodinné vztahy byly upravovány v občanských zákonících spolu s majetkovými poměry.³¹¹ První dílčí novela č. 276/1914 ř.z. a částečně třetí č. 69/1916 ř.z., doplněná nařízením o generálním poručenství č. 196/1916 ř.z., zasáhly pouze do poměru mezi rodiči a dětmi. Jejich snahou tu bylo upevnit alimentární práva dětí, usnadnit jejich osvojování osobami lépe situovanými než jejich rodiče, a na úplně nový základ postavit

³⁰⁸ Tinková Daniela: Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa. Praha 2004

³⁰⁹ Eckstein, Emma: Das Dienstmädchen als Mutter. In: Dokumente der Frauen, 1900, roč. II., č. 21, s. 59

³¹⁰ Klabouch, J.: Manželství a rodina v minulosti. Praha 1962

³¹¹ Klabouch, J.: Manželství, s. 179

poručenství. Bylo především zlepšeno postavení žen (zejména matek) jako poručnic, avšak protože se stávalo zřejmým, že poručenství na soukromém základě nemůže už poskytnout účinné záruky výchování osiřelých a nemanželských dětí, byla zřízena instituce státem placených veřejných poručníků z povolání, kteří měli rodinné poručníky zastupovat a na jejich činnost dohlížet. Prostřednictvím této instituce přejímal iniciativu v poručenských poměrech stát. Bylo však současně patrné, že společenské poměry nyní znemožňují v řadě případů rodičům řádně plnit povinnosti i k dětem manželským, a novely musely přinést zcela nová ustanovení, jimiž bylo umožněno zasahování soudů i do výchovy manželských dětí v moci otcovské až po úplné její zrušení a umístění dítěte ve veřejném ústavu.³¹²

V rámci výzkumu na základě poručenských spisů máme co do činění s matkami, jež počaly a porodily dítě jako svobodné. Pro výzkum jsem zvolila kompletně dochované P v ročníku 1924 Okresního soudu pro Horní Nové Město. Ve sbírce a poručenských spisů tohoto ročníku se objevuje celkem 128 spisů, které se týkají služek či kuchařek. Porodily v pražském zemském nalezinci a buď v Praze sloužily nebo přišly do Prahy jen porodit.

Podle pražské statistické kanceláře přicházely 2/3 žen do Prahy pouze porodit. Asi 34% se v Praze zdržovalo delší nebo kratší nebo před přijetím do ústavu.³¹³ Všechny porodnice v monarchii musely mít dva vchody. Jeden veřejný a jeden pro ženy, které chtěly родit inkognito. Většinou se tady také odkládaly nechtěné děti. Rodičky, které se prokázaly osvědčením o chudobě, jež vystavovaly kněží domovských farností, byly ošetřovány zadarmo.³¹⁴ Podle Jiřího Klaboucha, až 35% nemanželských dětí narozených v pražských porodnicích v letech 1900 -1910, mělo matku, jež byla služebná. Podobná čísla ale udává také Verena Pawlowsky, která se zabývala výzkumem nemanželských dětí. Na základě údajů z vídeňských nalezinců dokládá, že matky odložených dětí byly z 33% služby, ženy ve věku kolem 25 let a jež pocházely z Čech a Moravy.³¹⁵ Podíl matek z Dolního Rakouska činil 22%, což je vysvětlitelné vysokým počtem českých a moravských služebných ve Vídni a Dolních Rakousích a současně možností místních žen odkládat děti u svých rodičů či jiných příbuzných. A také již zmiňovaný Hugo

³¹² Klabouch, J.: Rodina, s. 161

³¹³ Havránek, J. PSH, s. 81

³¹⁴ Hlaváčková-Svobodný: Pražské špitály a nemocnice. Praha, 1999 s. 50

³¹⁵ Pawlowsky, Verena: Mütter im Dienst – Kinder in Kost. In: L'Homme, roč. 5, č. 2, s. 66

Morgenstern udává 35 procentní podíl nemanželských dětí domácího služebnictva na všech porodech ve Vídni.³¹⁶

Databáze, vytvořená na základě pozůstalostních spisů, tak vysoká čísla ani zdaleka neprokazuje. Není pravděpodobné, že by podíl počtu nemanželských dětí byl tak minimální a obnášel 3%.

Tabulka dětí

všech žen	počet
1063	42
svobodné	počet
801	25

Vysvětlení může být celá řada, můžeme ovšem předpokládat, že úřady v rámci evidence děti nezaznamenávaly. V případě nemajetných žen, kdy byla pozůstalost odbyta pro nedostatek jmění, tato skutečnost nebyla vůbec důležitá a notáři, kteří jako soudní komisaři úmrtní záznamy vypisovali, o dětech nevěděli a ani neměli důvod po tom pátrat.

Snahou žalujících – tak služebné vystupují v poručenských spisech, je legitimizovat dítě sňatkem s otcem nebo minimálně zajistit a zajistit jemu i sobě dostatek finančních prostředků pro obživu a nejlépe sňatek k anulaci špatné pověsti a stigmatizace svobodné matky. Jestliže ten neuznal otcovství dobrovolně, bylo zahájeno složité sporné řízení, a za otce byl pak uznán muž, o němž měl soud za prokázané, že s ženou v kritické době obcoval. Jestliže se prokázalo, že s ženou obcovalo v kritické době více mužů, byl za otce prohlášen jen jeden z nich.³¹⁷ Poručenské spisy umožňují také sledovat osud nemanželského dítěte až do jeho dospělosti. Ve spisech se dozvíáme o náhodných vztazích služebných na zábavách, tancovačkách... Ve velké většině případů dítě ještě v témže roce v ústavu umírá. Jedná se celkem o 56 případů úmrtí dítěte. Tím byl spis ukončen a přestože otec uznal otcovství a na dítě by platil, smrt dítěte ho této povinnosti zprošťuje. Někdy má služebná poměr s ženatými muži, tudíž nelze očekávat sňatek. Zajímavým případem je služebná Marie Hanková, 24 let, která měla poměr s padesátiletým Oskarem Müllerem, ředitelem Liebigovy továrny na sukna. Sám už dvě manželské děti má. Než ovšem došlo k projednání, chlapec jménem Oskar

³¹⁶ Morgenstern, Hugo: *Gesindewesen...* s. 164

³¹⁷ Klabouch, s. 210

zemřel.³¹⁸ Případů, kdy služebná otěhotněla s ženatým mužem je 9, tedy asi 7%. Stávalo se, že služebné měly dítě se členy své rodiny, švagrem, strýcem... Řada spisů ale končí buď pozastavením projednávání z důvodu nemožnosti vypátrat otce – buď ho služebná neznala („byla jsem přepadena“, „chodil k nám na oběd, když jsem sloužila“...) nebo ženě nejsou vypláceny alimony z důvodu chudinského vysvědčení partnerů, což je dost častý případ. Děti se dostávají do ústavů či do poručenských rodin a u některých z nich můžeme sledovat jejich osud až do dospělosti.

Většinou byly partnery služebných kočí, dělníci, vojáci nebo čeledíni. Ve 25 případech, tedy v necelých 20%, uznávají obžalovaní otcovství a zavazují se platit alimony. Ze spisů vyčteme, že pouze dvě služebné se provdaly a šesti ženám bylo manželství přislíbeno. Většinou až se vrátí z vojny, či je udán počet měsíců či dokonce let, kdy si chtějí matku svého dítěte vzít. Kočí Jan Herclík, 35, si chce vzít služebnou Marii Bíškovou, 28, která má již dvě nemanželské děti, až budou mít společný byt. Do té doby s ní chce být někde společně ve službě.³¹⁹ V roce 1924 se narodila Libuše Fialová. Její matka, jednadvacetiletá, svobodná, katolička, Julie Fialová, služka v Řipské ulici na Vinohradech, číslo popisné 3 ji porodila v Útulku matek a kojenců, Praha VII. Otec měl být František Chládek, 21 let, svobodný, holič, bydlící u rodičů v Karlíně na Palackého třídě. V době projednávání spisu byl na práci ve Francii. V roce 1926 rozhodl Okresní soud v Karlíně, že žalovaný je otcem dítěte a má přispívat do konce 6. roku dítěte 30 K měsíčně, do dokončeného 16. roku 120 K a do doby než se bude moci samo živit, 200 K. Obžalovaný se brání, že souložil sice s nemanželskou matkou v roce 1923, ale nepamatuje si v kterou dobu, otcovství neuznává, protože nemanželská matka chodila s někým jiným. Holičské řemeslo nevykonává, pouze se ho vyučil a hned po vyučení od r. 1923 pracoval jako nádeník a proto nemá dostatek finančních prostředků. *„Dále jest svědkyní prokázáno, že žalovaný po 3 neděle platil za svědkyni ubytování v hotelu a stravu. Alimony přisouzený vyměřen byl po přihlédnutí okolností, že žalovaný jest silný, zdravý muž, vyučený holič, že řemeslo holičské právě v naší době, vzhledem k tomu, že ženy hojně vyhledávají služby kadeřníků, vzkvétá a v novinách jest čilá poptávka po holičských pomocnících. Okolnost, že žalovaný mohl po několik neděl vydržovati si nemanželskou matku, svědčí též o jeho schopnosti výdělku...“*

³¹⁸ AHMP, OS HNM PV 39/24

³¹⁹ AHMP, OS HNM PV 476/24

Ze záznamů z 30tých let se dozvídáme, že matka patrně dál sloužila, protože dítě mají v bezplatné péči manželé Kratochvílovi. František Chládek neplatil, oženil se s jinou ženou a až v roce 1938 srovnal veškeré dluhy.³²⁰

Marie Novotná, tříadvacetiletá služka u Josefa Chalupy, rolníka ve Zličíně, porodila v roce 1924 dceru Marii, o rok dřív nemanželského syna Václava. Otce poznala při nějakém hasičském cvičení kde hrál v kapele na basu. Cestou spolu souložili. Žalovaný Josef Pelant, zedník, 25 let popírá, že by znal žalobkyni, *nikdy sni ničeho neměl s nemanželskou matkou se nestýkal*. Svědecký výslech Marie Novotné měl poté překvapující průběh: Svědkyně pod přísahou udala, že byla přítomna zkoušce hasičů ve Starkách a že šla kolem 10 hodiny večer domů do Všejan asi 10 kroků od prvního domku ji ve Všejanech dohonil nějaký cyklista porazil do příkopu a vyzdvihl ji sukně. *Více udati nechtěla, zarputile mlčela...*³²¹ Žaloba byla zamítnuta v celém rozsahu, matka se odstěhovala neznámo kam a dítě zemřelo.

Zajímavým svěděctvím a názorem na vinu svobodných matek je dopis otce, který se brání proti výši alimentů. Rudolf Pech, 25, rolník, nepopírá, že je otcem, prosí soud o odklad splátek a odrostlé dítě do výchovy. Na matku má jednoznačný názor:

*„Dyby to byla pořádná holka tak by se jito bývalo nestalo. Teť at' sy na to platit sama. Já sem rad že sám nic nenám, dyž sy to dovedla sehnat tak at' se o to taky stara...”*³²²

Poručenské spisy jsou materiálem, který nám umožňuje sledovat myšlenkový a emocionální svět služebných. Dozvídáme se zde přímo od nich, jaká byla jejich očekávání, jak popisují okamžik početí svého dítěte, co si od otce slibují. Jsme konfrontováni s maximálně intimním tématem, které nemělo soužit veřejnému výzkumu, o to víc jsou projevy autentičtější. Povolání služebné je bezesporu s výchovou a péčí o děti neslučitelné. Často se také jednalo o těhotenství nechtěná, neplánovaná. Zaměstnavatelé nejen že matku s dítětem nezaměstnávat nechtěli z praktických důvodů, služka jako matka je společností stigmatizována, jelikož její děti byly často nemanželské. Ve velice častých případech děti v porodnicích ve velmi nízkém věku umíraly. Případě, pokud je chtěla služebná nějak zajistit, byla nucena vrátit se znovu do služby a dítě nechat u rodičů, známých, v ústavech, náhradních rodinách. Většinou nebyla úspěšná v legitimizaci svých potomků, pokud se jí alespoň podařilo přimět otce

³²⁰ AHMP, OS HNM PV 84/24

³²¹ AHMP, OS HNM PV 151/24

³²² AHMP, PV 168/24

dětí k placení alimentů, dalo se mluvit úspěchu. Pokud se jako matka vracela do služby, většinou jako vdova, nedalo se předpokládat, že by dětem zanechala nějaký majetek. Pokud bychom chtěli hodnotit roli služebné jako matky očima soudobé společnosti, mohli bychom patrně obecně konstatovat, že nebyla příliš šťastná a úspěšná.

III. 4. Sociální mobilita

Sociální mobilitu je možno definovat jako pohyb osob z jedné sociální pozice do jiné. Jednalo se většinou o postup směrem k vyššímu statusu, k vyššímu sociálnímu postavení, které je spjato s vyšší prestiží (sociální mobilita vzestupná).³²³ Zjednodušeně můžeme mluvit o kariéře. Lze ale rozlišit jak mobilitu vertikální, pohyb směrem k vyšší resp. i k nižší pozici, tak pohyb uvnitř jedné statusové skupiny, mobilitu horizontální. Tomuto jevu bude právě u služebnictva třeba věnovat zvýšenou pozornost. Autorská dvojice Macháčová - Matějček spojují horizontální a vertikální mobilitu s mobilitou vertikální, tedy s migracemi, rozlišují mobilitu mezigenerační a mobilitu uvnitř generací.³²⁴

První fáze sociální mobility byla bezpochyby zlepšení pozice po opuštění společnosti z níž vzešla. Povolání služebné obsahovalo prvek prestiže především pro ženy žijící na venkově. Město bylo v rámci společnosti 19. století hodnoceno daleko výše než vesnice. Z hlediska venkovské mentality se Praha zdála být na jiném konci světa...³²⁵ Už samotný odchod do města znamenal zlepšení individuální pozice z hlediska prestiže. Ženy, jež se rozhodly vyvázat se z venkovského prostředí, se vzdávaly na jedné straně kontroly venkovské společnosti a širší rodiny, ale současně přicházely o svoje jistoty a bezpečí, které jim tyto automaticky poskytovaly. Práce ve městě byla hodnocena venkovskou společností obecně jako snazší a lépe placená. Motivací k odchodu byla snaha vydělat, materiálně se zajistit, pokud možno co nejlépe v co nejkratší době, opustit toto povolání a zvýšit své postavení ve společnosti sňatkem. To byla další příčka v rámci možného společenského postupu. K tomuto cíli vedly dvě strategie. A sice jednu cestu představovala práce žen v továrnách a druhou služba v domácnosti. Počty žen, volících tyto cesty byly ve druhé polovině 19. století zhruba na stejné úrovni. Osudy, které je touto volbou očekávaly, však byly diametrálně odlišné. S hodnocením míry úspěšnosti a tedy postupu na společenském žebříčku je jistě důležité ohodnocení zvoleného povolání, jeho prestiž. Zatímco služebná v domácnosti odpovídala dobovému přijetí, byla označována jako vhodné povolání pro ženu, byla tovární dělnice na úplně opačném konci. Zpočátku byla konotace povolání veskrze

³²³ Sociologický slovník, s. 476

³²⁴ Macháčová, Matějček, Sociální stratifikace a mobilita v českých zemích v 19.století. In: Studie k sociálním dějinám. Kutná Hora –Opava-Praha 1998, s. 58

³²⁵ více Štaif, Jiří: Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851, Praha 2005,s. 85

negativní. Pro mladou ženu se nejenže nehodilo, aby vykonávala těžkou práci, hlavní výtky směřovaly především k jejímu odloučení od rodiny. Jednak odešla do města a vzdálila se své vlastní rodině, dokud se neprovдалa, žádnou jinou rodinu, tedy zázemí, formu sociální kontroly neměla. Služebná odcházela k zaměstnavatelům, jež pro ni představovali náhradní rodinu, plnily funkci kontroly i ochrany. To vše v očích veřejnosti.

Pokud se ale žena rozhodla pro kariéru služebné, i zde existovala jistá míra sociálního postupu. Nejvyšší metou je paradoxně opuštění služby a sňatek. Sňatek znamenal v západo - a středoevropské společnosti založení rodiny a domácnosti a předpokládalo tak určitou míru ekonomické nezávislosti.³²⁶ Službu je tedy možné vnímat jako přípravu na tuto sociální pozici. Jak uvádí Aloisie Pillová u soudu, obžalovaná z používání čelední knížky své sestry, její sestra čelední knížku již nepotřebovala, neboť byla vdaná...³²⁷ Zvláštní dichotomie se projevuje také v hodnocení setrvání. Zatímco pro služebnou druhá varianta, tedy doživotní služba představuje jistý typ prohry a nenaplnění svého životního cíle, je vnímána měšťanskou společností jako ideální stav, navíc v případě setrvání u jednoho zaměstnavatele. To je pro služebnou víceméně stagnace – může postoupit v rámci rodiny....³²⁸

Horizontální sociální mobilita je sledovatelná na základě údajů v čeledních knížkách. Čelední knížky nám na základě zaznamenávaných míst služby napomáhají mapovat průběh pracovních kariér jednotlivých žen zaměstnaných v domácnosti. Typickou byla změna v rámci služebního cyklu. Po nástupu do služby až do konce profesní dráhy měnila služebná místo s různou četností. Zatímco některá v rámci odsloužených patnácti let změnila službu pětkrát, jiná sloužila jeden rok a místo změnila čtyřikrát. Existují i služebné, jež byly ve službě dvaadvacet let a změnily místo šestadvacetkrát. Představu o četnosti si můžeme udělat na základě uvedené tabulky.

³²⁶ Ehmer, Josef: Heiratsverhalten, s.20

³²⁷ AHMP, OST U IV 885/13

³²⁸ Přestože takový typ služebných existoval – byly oceňovány zlatými medailemi za věrnost; Marie Trkanová služebná u Leoše Janáčka tento stav také kvituje s uspokojením, představovaly tyto ženy bezpochyby výjimky a onoho ideálního stavu, kdy by si vyhovovaly bezvýhradně obě strany. Bylo dosaženo málokdy.

Jméno	Původem z	Věk nástupu do služby	Počet let ve službě	Počet služeb	Pozice
1. Maria Dojáčková ³²⁹		21	15	5	skkkk
2. Františka Suková ³³⁰	Třeboratice	23	4	3	dss
3. Anna Sochorová ³³¹	Unhošť	15	3	4	ssss
4. Antonie Benešová ³³²	Břevnov	22	2	1	k
5. Alžběta Jeřábková ³³³	Chvala Okr. Karlín		3		d
6. Marie Bajerová ³³⁴	Kostelec Okr. Karlín	21	24	4	sddd
7. Anna Juran ³³⁵			24	4	skks
8. Barbora Siváčková ³³⁶	Pyšely Kr. Vinohrady	35	1	4	kkkk
9. Marie Duchoňová ³³⁷	Praha	15	5	13	ochssssssssss
10. Barbora Bulváš ³³⁸	Hostivař Okr. Karlín	23	26	22	ddddkkkkkkkkkskkkkk
11. Amalie Baudyšová ³³⁹	Bělečko Okr. Pardubice	21	1	4	ssss
12. Anna Jůzová ³⁴⁰	Milačín	29	4	6	ssssss
13. Anna Maříková ³⁴¹	Kotiměř Okr. Horšovský Týn	18	6	8	sdssssss

³²⁹ AHMP, OS SNM D 381/75. Smíchov sice tehdy netvořil součást Prahy, avšak z důvodu rozšíření nevelké
pramenné základny jsem tento fond využila

³³⁰ OS Smíchov A I 26/9

³³¹ OS Smíchov A I 185/19

³³² OS Smíchov A II 1291/19

³³³ D -Doklady -L7

³³⁴ AHMP, OS SNM IV 1981/82

³³⁵ AHMP, OS SMJ IV 455/85

³³⁶ AHMP, OS SMS IV 1/97

³³⁷ AHMP, OS SMJ A IX 200/14

³³⁸ AHMP, OST C88/5647

³³⁹ D -Doklady -L7

³⁴⁰ D -Doklady -L7

³⁴¹ D -Doklady -L7

14.	Marie Doležalová ³⁴²	Dobročovice	21	3	10	ssssssssss
		Okr. Český Brod				
15.	Anna Hrachová ³⁴³	Tuřany	17	1	1	s
		Okr. Zborov				
16.	Josefa Dvořáková ³⁴⁴	Přestaveky	19	1	2	ss
		Okr. Příbram				
17.	Františka Škalounová ³⁴⁵	Střela	26	3	2	ss
		Okr. Sobotka				
18.	Julie Strejcová ³⁴⁶	Smečno	16	7	11	sssvvvqsss
		Okr. Slaný				
19.	Kateřina Medonosová ³⁴⁷	Bělá	16	4	8	sssdssss
		Okr. Mnichovo Hradiště				
20.	Anna Jostová ³⁴⁸	Wildstein	19	1	4	ssss
21.	Mariana Krieczka ³⁴⁹	Biala	15	9	10	sssdssssss
		Slezko				
22.	Marie Pillová ³⁵⁰	Brno	20	2	6	ssssss
23.	Anna Štěrbová ³⁵¹	Rakovník	22	5	10	schssssssps
24.	Marie Hájková ³⁵²	Oužice	18	7	10	ssssssssss
		Okr. Kutná Hora				
25.	Nelze přečíst ³⁵³			12	15	sssssqvvskskss
26.	Anna Tondrová ³⁵⁴	Podol	20	5	4	ddsd
		Okr. Mnichovo Hradiště				

³⁴² D -Doklady -L7

³⁴³ D -Doklady -L7

³⁴⁴ D -Doklady -L7

³⁴⁵ D -Doklady -L7

³⁴⁶ D -Doklady -L7

³⁴⁷ D -Doklady -L7

³⁴⁸ D -Doklady -L7

³⁴⁹ D -Doklady -L7

³⁵⁰ D -Doklady -L7

³⁵¹ D -Doklady -L7

³⁵² D -Doklady -L7

³⁵³ D -Doklady -L7

³⁵⁴ D -Doklady -L7

27.Cecílie Marková ³⁵⁵	Chrudim	17	2	7	ssssss
28.Antonie Budilová ³⁵⁶	Votice	18	8	6	sskss
29.Eleonora Žežulková ³⁵⁷		23	34	7	skkkkkk
30.Maria Kantůrková ³⁵⁸	Kouřim	19	2	4	dddd
31.Anna Sandtnerová ³⁵⁹	Příšednice	21	3	6	sssssk

Okr. Rokycany

Legenda

Pozice, ve které služebné vykonávaly službu jsou značeny chronologicky, tak jak postupně sloužily na daném místě, písmeny s jako služebná, k jako kuchařka, v jako dívka pro všechno, ch jako chůva, q jako pomocnice kuchařky, p jako posluhovačka, d jako děvečka, o jako opatrovatelka dětí, dívka k dětem. Sledování řady písmen nám může napomoci v zachycení vertikální mobility.

Pokud si podrobně prostudujeme čelední knížky, zjišťujeme, že ve sledu zaznamenávaných míst neexistuje žádná logika. Služebné si nevybíraly místo zjevně ani podle sociálního statusu zaměstnavatelů ani podle své specializace. Z uvedených údajů nevyplývá žádná strategie, podle které by volba místa probíhala. Služebná nepostupuje ve výběru míst s ohledem na kariéru, na své další postavení. Nepromýšlí a nekalkuluje. Pokud si místa nevybírání, pak tato skutečnost svědčí o tom, že má malou šanci jít nahoru, protože vzestup v rámci rodiny je ve většině případů, pokud vůbec, spojen s délkou služby. Služebné mohly v rámci jedné rodiny setrvat několik let, byly odměňovány za věrné služby, nelze v tomto případě hovořit o mobilitě, jedná se pouze o finanční vzestup. Povolání služebné je zjevně charakterizováno velkou fluktuací a je závislé na externích podmínkách. Dalo by se konstatovat, že ve velké řadě případů za ni provádí výběr jejího místa někdo jiný. Ať už jsou to dohazovačky se živností nebo zprostředkovávají místo jejich příbuzné, tety, tchýně, které se za ně přimlouvají v rodinách zaměstnavatelů. Stran služebné převažuje velká důvěřivost, k čemuž ji vede jednak neznalost prostředí do kterého vstupuje a jednak omezená míra sociálních kontaktů. Objektivně nemohla srovnávat podmínky svého zaměstnání s ostatními a tak

³⁵⁵ D -Doklady -L7

³⁵⁶ AHPM, OS HNM IV 117/93

³⁵⁷ AHPM, OS HNM IV 1180/93

³⁵⁸ D -Doklady -L7

³⁵⁹ AHMP, OS MNM A VIII 180/20

ve velké míře stačila pomluva rodiny ve které sloužila, rozhovor s pradlenou, domovnicí či trhovkyní a dívka byla přesvědčena, že jinde bude místo lepší. Změna pracovního místa se odehrávala většinou podle služebních knížek bez prodlevy. Místa na sebe navazovala. Služebná tedy měnila své místa ve většině případů až v okamžiku, kdy věděla, do jaké jiné rodiny půjde, což je dokladem nenasycenosti trhu práce.

U Barbory Bulvášové můžeme sledovat zlepšení postavení z pozice děvečky do pozice kuchařky. Nikdy ovšem tato změna neprobíhá bez výjimek. Nemůžeme konstatovat, že pokud se služebná vypracovala na kuchařku, že by se nevracela do této pozice zpět.

Anna Maříková³⁶⁰, příslušná do Horšovského Týna se narodila v roce 1878. Do služby nastupuje jako osmnáctiletá a ve své první službě setrvá skoro dva roky, další dva roky pracuje u statkáře Georga Jirsika, kde slouží jako děvečka. Od ledna 1895 do prosince 1899 pracuje jako služka u ženy obchodníka Perutze v Praze na Novém Městě. Od června 1900 do září 1900 pracuje jako služka u paní Rosy Graf, ženy továrníka, Praha Bubny, poté má záznam od stejné zaměstnavatelky až do listopadu 1901, ale bytem je hlášena u pana Josefa Hanuše Bubny, č.p. 804. Docházela do rodiny továrníky pouze na posluhu? Poté je tři měsíce u majitelky domu paní Marie Navrátilové a měsíc u hostinského. Vše již ve stejné čtvrti. Její profesní život jako služebné trval šest let a vystřídala celkem 7 pracovních míst.

Amálie Baudyšová,³⁶¹ změnila svou službu dle záznamů čelední knížky čtyřikrát. Narodila se v roce 1881 v Malšovicích, okres Praha, knížku jí vydal starosta Bělečka Jan Sejkora, v březnu 1902, okres Holice, kam příslušela. Dle příslušnosti lze usuzovat na druhou generaci - patrně již její rodiče odešli z Pardubického kraje do Prahy za prací, domovské právo zde ale nemají, přestože se jejich dcera narodila právě tady. Amálii je 21 let, když nastupuje službu u paní Johany Dobiášové, manželky majitele domu na Smíchově, č.p. 66. Jako služka tady „ku spokojenosti“ pracuje od července 1902 do října 1902. Další záznam je až za tři měsíce, z ledna 1903, kdy pracuje u uzenáře Emanuela Hájka na Smíchově „celých“ sedm dní včetně data nástupu a výstupu ze služby. Třetí místo u profesora Fialy je rovněž na Smíchově a doba pobytu ve službě se prodlužuje na pět měsíců, další tři měsíce pracuje u správce velkostatku, Petra Bičíště v Záhořanské ulici. Tím pro ni v říjnu 1903 končí její krátká pracovní

³⁶⁰ Čelední knížka Anny Maříkové, D -Doklady -L7

³⁶¹ Čelední knížka Amálie Baudyšové, D -Doklady -L7

kariéra. Za rok a dva měsíce vystřídala čtyři pracovní místa a nejdelší služba trvala pět měsíců, nejkratší týden.

V rámci čeledních knížek máme možnost pozorovat změny míst, vertikální mobilitu, jejich možný postup je ale možno sledovat jen omezeně. Částečně se jednalo o zlepšení sociální pozice např. ze služebné na kuchařku, ale skutečná vertikální mobilita se musela odehrát např. prostřednictvím sňatku. S ním souvisela skutečná změna společenského postavení. Na základě trestních spisů jsme mohli sledovat snahu o vynucení si sňatku s továrníkem na základě intimního poměru s ním.³⁶² „Úspěšnější“ vy smyslu dosažení pozice vdané ženy byla např. Antonie Šálková, o níž se dozvídáme z jejího deníku o zajištění budoucnosti sňatkem:

„uplynul týden od mé svatby. Pan učitel Kafka je mým manželem... na ponížený a pohrdaný život služky..., na toho odstrčeného tvora, který v mládí jako služka a ve stáří jako příslušník chudobince stojí proti ústrkům a nespravedlivosti mocnějších jako bezmocné dítě, nikdy nezapomenu. Od tohoto cikánského života jsem osvobozena. Za to budu mému dobrému manželů, který dostal svému slibu, do smrti vděčna...“³⁶³

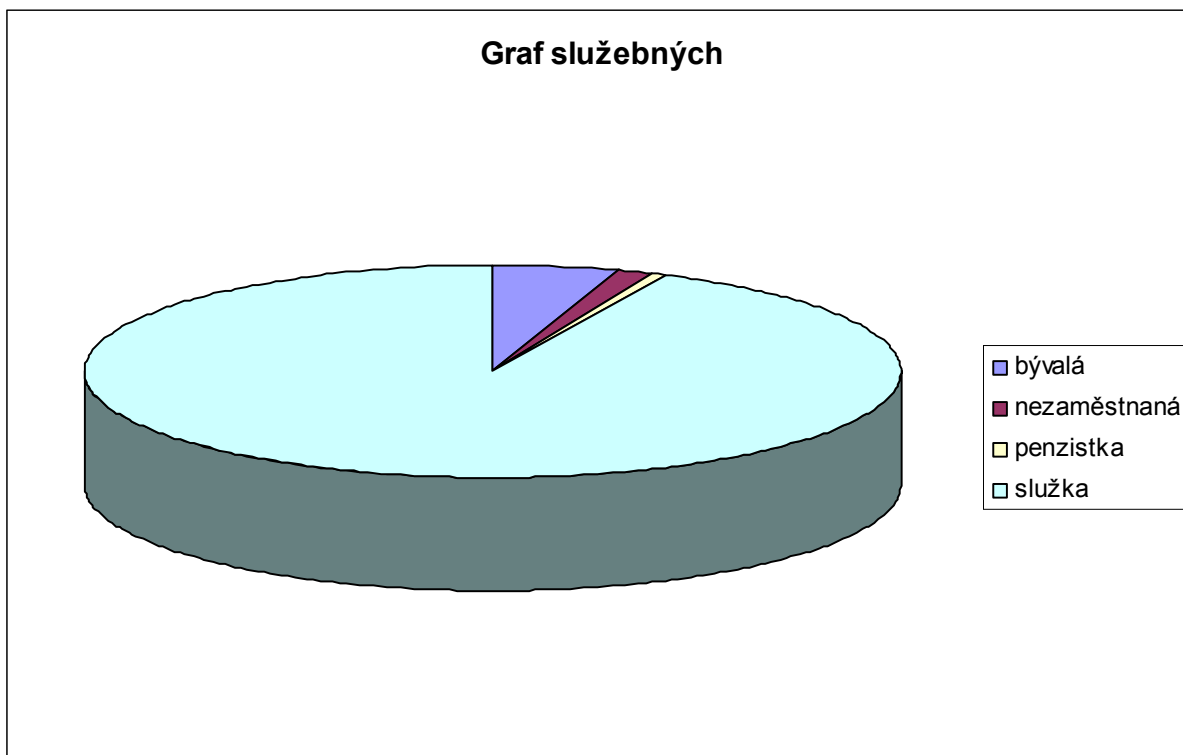
Zcela výjimečný případ sociální mobility představuje životní osud Josefy Náprstkové. Josefa Křížková nastoupila od služby 19. ledna 1896 ani ne ve svých sedmnácti letech do rodiny paní Fingerhutové, do domu U Halánků. Její matka byla služkou, otec dělníkem. Pracovala jako krámská služka ve skladě. Přestože nespadá přímo do naší sledované kategorie, demonstruje exkluzivní možnost, jak si polepšit ve svém postavení:

„Z malé služčičky s omezeným obzorem se musela stát mladou ženou s relativně širokým kulturním i politickým rozhledem. Slečnou Pepičkou, ženou Vojty Náprstka.“³⁶⁴

³⁶² AHMP, OST UV 462/12

³⁶³ Deník Antonie Šálkové, s. 195

³⁶⁴ Secká, Ženy, s. 61

Tabulka povolání dříve

srovnání povolání dříve a povolání	počet
služek => trestankyně	53
služek => nezaměstnaná	12
služek => almužnice	1
služek => obchodnice	1
služek => tulačka	1
hospodyně => soukromnice	2
služka => chud. udělnice	1

K sociální mobilitě patří také mobilita sestupná. Graf služebných nám zachycuje sociální status služebných v okamžiku jejich smrti. Ukazuje se, že velká většina umírala jako služebné, pod další velkou skupinu můžeme zařadit označení bývalá. Toto označuje nejasný sociální status. Služebné v této kategorii mohly být momentálně bez práce, mohly být ve věku, kdy už službu vykonávat nemohly, mohlo se jednat o sběrnou kategorii, částečně nahrazující kategorii nezaměstnaná či penzistka. Mohly to být služebné, jež změnily sociální stav nebo ty, které změnily povolání. S největší pravděpodobností se bude ale jednat o ty, které nemají žádné následné povolání a jiného

nenabyly. Tabulka vytvořená na základě databáze nám ukazuje počty služebných a jejich sociální stav v okamžiku jejich úmrtí. Z celkového počtu 1061 služebných bylo ke dni úmrtí 53 ve vězení a umíraly jako trestankyně, jednalo se o necelých 5% služebných. Celkem dvanáct jich bylo k datu úmrtí nezaměstnaných a po jednom byly almužnice, tulačka, chudinská údělnice. Pouze ve třech případech máme doloženou sociální mobilitu vzestupnou a sice za kariérní postup lze pokládat vzestup jedné služky, vdané Františky Bartoškové, příslušné do Putimova, okres Pelhřimov do kategorie obchodnice a dvou hospodyň, Theresie Walterové, příslušné do Berouna a Anny Ládkové do kategorie soukromnice. Tedy ze závislého postavení do kategorie samostatných. Tři z celkového počtu 1061 ovšem dokumentují minimální možnost sociálního vzestupu a úspěšnost sociální mobility v sociální skupině služebných. Šance na vzestup vlastním pracovním postupem zůstávají pro tuto skupinu téměř nedostižné.

III. 5. Životní styl

Zachycení životního stylu služebných může napomoci k vyjádření hodnot a zájmů této sociální skupiny. Životní styl, definovaný jako souhrn životních zvyků, obyčejů, akceptovaných norem³⁶⁵ se projevuje v každodenním chování a stylizaci. U žen, které se rozhodly pro povolání služebné, můžeme jednoznačně popsat a oddělit změnu životního stylu, jež se odehraje datem vstupu do služby a případně datem jejího výstupu. Pro ženy pocházející z venkovského prostředí a okamžikem služby se ocitly v pražské měšťanské domácnosti, bude tato změna markantnější. Mentalita venkovského prostředí, jednání, postoje a rozhodování lidí žijících na venkově jsou postaveny do konfliktu s prostředím měšťanským, které formovala *biedermeierovská* kultura. Je nezpochybnitelné, že navyklé vzorce chování si bude každá jednotlivá příslušnice této vrstvy přinášet s sebou do cizího prostředí a budou konfrontovány se zcela odlišným životním stylem, jemuž se ale bude muset přizpůsobit. Snaha o prosazení vlastního stylu chování nebude respektována a tolerována. Navyklé vzorce myšlení ovšem není možno potlačit. Jiří Štaif definuje venkovskou mentalitu předbřeznových Čech, ze které můžeme částečně vycházet i pro naše období, jako utvářenou zemědělským rokem, cyklem ročních slavností, svátků a katolickou vírou. Omezená možnost vzdělání, důraz na racionální zemědělské a rodinné hospodaření, důraz na střídmost uspokojování životních potřeb představovala typické rysy. Ústředním pojmem v životě nejen sedláků byl majetek a jeho zvelebení. V popředí hodnot stojí zemědělská půda, zvířectvo, zdraví a počasí. Mentalita tedy byla vázána na přírodní cyklus zemědělského roku.³⁶⁶ Do tohoto časového období spadají data narození části sledovaných služebných. Lze předpokládat, že ani ve druhé polovině století se nebude mentalita sledované skupiny, tedy venkovských žen, nijak zvlášť měnit vzhledem k tomu, že se jedná o prostředí, vyznačující se konzervatismem. Z výchovy založené na bezděčných příkazech a zákazech, přenášejících se jako vzory chování z generací na generaci, jež byla typická pro dolní vrstvy, zvyklé na dlouhodobě podřízené postavení rezultuje sklon k neiniciativnosti a přejímání podřízeného postavení.³⁶⁷ Dá se předpokládat, že přestože ženy, jež se rozhodly opustit své rodné prostředí, byly

³⁶⁵ Velký sociologický slovník, UK, Praha 1996, s. 1246

³⁶⁶ Štaif, Jiří: *Obezřetná elita*, s. 84-86

³⁶⁷ Macháčová, Matějček, : *Nástin*, s. 450

aktivnější než ostatní, které setrvaly, nebylo k tomuto rozhodnutí zapotřebí větší míry iniciativy a přelomové změny myšlení. Služba byla očekávanou součástí života mladé venkovské ženy a toto rozhodnutí v sobě apriori neslo očekávané výhody: zlepšení materiální pozice a růst prestiže. Průběh služby charakterizovaly jiné mezníky než na venkově, cyklus zemědělského roku ztrácí ve městě smysl a služba se neřídí již „nábohem“ na svatého Martina nebo sv. Václava, ale probíhá neomezeně v průběhu celého roku. Jediným přelomovým bodem je léto, kdy rodiny odjíždějí z Prahy na letní byty a pokud služebné nepropustí, berou je s sebou nebo tyto odcházejí k rodičům na výpomoc.

Po materiální stránce byla služebná zabezpečená včetně stravy a bydlení, čímž odpadá nutnost myslet na zajištění denní obživy.

Plat

Za tento specifický typ námezdní práce příslušela služebným mzda ve formě finanční hotovosti a naturálií. Nepeněžní složka platu zahrnovala ubytování se stravou. Strava byla někdy vyplácena kombinovaně. Součástí platu byly také dárky praktického rázu – přezůvky, plášť neb oblek, znamenáné kapesníky, kuchyňské zástěry, pás, deštník, teplé rukavice, punčochy, krabice s šicími potřebami, ošacení, látky, mýdlo. Tady záleželo na uvážení zaměstnavatelky. V případě dobrých vztahů bylo zvykem služebnou obdarovat nejen o Vánocích, ale také když se např. v rodině narodilo dítě či při jiných významných příležitostech. V čeledním řádu je v § 19 stanoveno, že pán má vyplatit mzdu, která byla smluvna. Pokud smluvna nebyla, vyplácí se mzda v místě obvyklá. Pokud je služební poměr uzavřen na rok, má být vyplácena čtvrtletně, jinak měsíčně. Na dary, spropitné nevzniká nárok, jsou na bázi dobré vůli zaměstnavatele. Strava má být zdravá a dostatečná, pokud byl sjednán oděv a prádlo, tak má být přiměřené a vhodné.³⁶⁸ Plat obyčejné služebné činil po roce 1900 cca 10-12 korun měsíčně. Platy kuchařek se pohybovaly v rozmezí od 16 do 40K, v závislosti na kvalifikaci a praxi. Nejmenší platy měly posluhovačky a dívky pro všechny – někdy jen 4-10 K. Pokojská se mohla dostat až k hranici 24 K. Byly sice částečně srovnány zajištěním ubytování a stravy, tedy je nutno zohlednit, že ostatní zaměstnanci museli platit nájem, starat se o vlastní nemovitosti, shánět si stravu. Pro srovnání, platy kvalifikovaných dělnic se pohybovaly okolo 40 K měsíčně, platy učnic v rozmezí 20 –

³⁶⁸ Pražský čelední řád, 1857, § 19-21

30K.³⁶⁹ Lze tedy konstatovat, že platy služebných se pohybovaly na minimální úrovni. Pouze u kvalifikovaných kuchařek s delší praxí komorných se mohly dostat na hranici dělnických platů.

Strava

Strava byla stejně jako ubytování součástí platu. Služebná nestolovala s panstvem, ale jedla zvlášť. Někdy stejné, jindy odlišné jídlo. Strava měla být podle čeledního řádu zdravá a dostatečná, pokud byl sjednán oděv a prádlo, tak má být přiměřené a vhodné.³⁷⁰ Bylo časté, aby místo jídla dostávaly služebné např. místo večeře určitý finanční obnos. Marie Stejskalová zaznamenala: „Neměla jsem večer nárok na jídlo, protože jsem dostávala měsíčního platu šest zlatých a k tomu 2 zlaté na večeři, ale naši by nesnesli, aby stolovali a já se a ně dívala. Milostpaní mi dala v kuchyni vždycky na talíř dřív...I piva mi jak den nalila...Večeře většinou bývaly vydatné, masité...³⁷¹ Odlišné zkušenosti dle zaměstnavatele popisuje Antonie Šálková. U své kmotry mívala hlad, ale k dispozici nebyl ani chleba. I ten se zamykal a nebyl volně přístupný. U rodiny to pana doktora Políbala měla „masa i pečiva habaděj, jedlo se přímo královsky“.³⁷²

Na anglické poměry upozorňuje ve své studii J. Hecht. Pro nižší služebné byly zbytky jídel.³⁷³ Lily Braun popisuje stravování německých služebných. Nebyla pro ně často vyhrazena ani přestávka na jídlo, jejich strava sestávala ze zbytků jídel a k večeři dostávají pár drobných. Ve Francii bylo vše jídlo dáváno do hlubokých misek, zvlášť dostávaly služebné také peníze na pivo a víno.³⁷⁴ Tendencí ovšem bylo šetření a proto si dívky raději finanční prostředky schovávaly, bez ohledu na to, že jejich přístup na trh či možnost si jídlo zakoupit byly také značně limitované.

³⁶⁹ Platy kvalifikovaných dělníků mohly být i 150 K. Pro srovnání některé ceny z roku 1900: 1 kg masa - 0,90-1,30 K, vejce 1 ks - 4 haléře, 1 kg mouky - 26 hal., 1 kg cukru - 85 hal, 1 kg brambor - 5 hal, přesto vše si pomocná dělnice před 100 lety vydělala na roční nájem levnější garsoniery za cca 3 měsíce (průměrný roční plat 400 K, roční nájemné levnější garsoniery 100 Kč). Winter Fritéz: Statistisches. In: Dokumete der Frauen. Roč.II,č.21, s. 584.

³⁷⁰ Pražský čelední řád, 1857, § 19-21

³⁷¹ Trkanová, Marie, s. 33

³⁷² Šálková, Antonie, s. 41 a 83

³⁷³ Hecht, J.: 113

³⁷⁴ Braun, Lilly, s. 334

Bydlení

Bydlení služebných je nezanedbatelnou součástí jejich povolání. Patřilo k platu, bylo poskytováno „zdarma“ vždy výlučně v rodině zaměstnavatele. V Praze ani v Brně se nestavěly střešní pokojíky pro služby jako např. v Paříži.³⁷⁵ Z vídeňských poměrů víme o pokojících pro služby, ale také spaní v kuchyních či na půdách. Kolem roku 1900 se ustálilo pojetí pražského bytu pro majetnější a středně majetné vrstvy. V předním traktu do ulice bývaly pokoje, přístupné z chodby středního traktu, odkud se vstupovalo na druhou stranu do kuchyně, spíže, pokojíku pro služku, koupelny a záchodu, umístěných ve třetím traktu do dvora.³⁷⁶ V prvním desetiletí 20. století už byly požadovány v jednom podlaží 4 dvoupokojové byty s plným hygienickým vybavením, ale bez pokojíku pro služku. Technický komfort měl nahradit malé domácnosti pracovní sílu. Na přelomu 19. a 20. století byla zavedena užitková voda do bytů, takže služebné nemusely nosit vodu z kašny či studny několik pater v putnách.³⁷⁷ Plyn sloužil už nejen ke svícení, ale i na vaření a proběhla elektrifikace. Jen čtvrtina bytů ve vnitřním městě a pouze pětina na předměstí byla vybavena soukromým záchodem, standardem byly společné klozety na pavlači.³⁷⁸ Pražská bytová statistika z roku 1900 vůbec nezná pojem „koupelna“. Zdviže, ústřední topení nebo prádelna byly považovány za zvláštní a málo zastoupené vymoženosti. Průměrná činže z pokoje a kuchyně zde byla 257 – 271 korun.³⁷⁹

V německých a rakouských nájemních domech byly pokojíky pro služby často situovány do podstřešních prostor, které se nedaly v zimě vytápět a v létě v nich bylo velké teplo. Výjimkou nebyly ani palandy nad klozety.³⁸⁰ V anglických a amerických domácnostech býval pokoj pro služku častější, nicméně i tady bylo zvykem bydlení služebnictva na chodbách či v jiných prostorách v blízkosti domu.³⁸¹

³⁷⁵ Horská, P.- Maur, E.- Musil, J: Zrod velkoměsta, s. 207

³⁷⁶ tamtéž

³⁷⁷ V beletristickém zpracování příběhu služby upozorňuje dohazovačka novou služebnou na výhody nového domu: „*A voda je zrovna v kuchyni, nemusí se nosit v putně.... A všechno je nové, nevytlapané, to se taky jinak jeje.. v novém domě má holka polovic práce ušetřeno.*“ Šimáček, M.A. První služka, s. 56

³⁷⁸ Štěpánek, Ladislav: Příspěvek k vývoji forem bydlení v pražských pavlačových domech na přelomu 19. a 20. století. S. 108, In: Pražský sborník historický 1969-1970.

³⁷⁹ tamtéž, 209

³⁸⁰ Braun, 332

³⁸¹ Hecht, s. 102

Volný čas

Na problematiku volného času ve druhé polovině 19. a počátku 20. století pozoruje Pavla Vošahlíková jako na téměř neexistující aspekt. Uvádí, právo žen na volný čas bylo zpochybňováno. Tento měl být určen ne k zábavě a odpočinku, ale k vykonávání domácích prací a rodině. Volný čas byl pro měšťanské ženy povětšinou jiným slovem pro zahálku a línou ženu. A ta ně byla podle jejich zaměření buď odstrašujícím příkladem úpadku a zaostalosti, nebo nemravnosti a hříchu.³⁸²

Volný čas služebných byl problematickou veličinou. Vzhledem k tomu, že žily se zaměstnavatelem pod jednou střechou a byly součástí jeho domácnosti, byl jejich pracovní čas téměř neomezený. Podle čeledního řádu, který byl tvořen především pro zemědělské prostředí, vztahoval se nicméně i na domácnost městskou, bylo třeba vykonávat práce domácí i ve sváteční a nedělní dny.³⁸³ Dbalo se na to, aby relativní volný čas služebných byl vyplněn jakousi smysluplnou činností např. vyšíváním či jinou ruční prací. Obecně byl v platnosti půl den, většinou v neděli odpoledne, které děvče mělo zcela pro sebe. Volno bylo často podmiňováno např. návštěvou bohoslužby.³⁸⁴ Volný čas je často vztahován právě k továrním dělnicím, kdy je poukazováno na výhody a nevýhody toho či onoho povolání. „*Nemá jako tovární dělnice aspoň po sedmé hodině volného času, v kterém by mohlo dělat co jí libo, nýbrž škrabe a čistí ještě obyčejně do 10 hodin v kuchyni a na schodech.*“³⁸⁵ Časopisy pro ženy často nabádají, aby dokázaly prostor pro služebnou poskytnout: pokud si děvče s prací pospíší, aby nechaly jí čas pro sebe, či jí umožnily mimořádnou procházku.³⁸⁶ Marie Stejskalová měla volnou každou neděli, dopoledne navštěvovala mši a odpoledne mezi druhou a šestou hodinou měla pro sebe.³⁸⁷

Služebné bývaly na stránkách dobového tisku kritizovány jako časté návštěvnice tančírů a zábav. Karolina Sladká je na sjezdu československých žen označuje „hrobem jak zdraví tělesného, tak i zdraví duševního.“³⁸⁸ Kromě např. tančírů na Marjánce nebo U Lajpciku, mohly služebné navštěvovat pražské slavnosti, zpěvní síně³⁸⁹. Například o

³⁸² Vošahlíková, Pavla: Zábava a rozptýlení českých žen v 19. a na počátku 20. století. , In: Reflexe...s. 341

³⁸³ Pražský čelední řád, § 11

³⁸⁴ Antonie Šálková píše: „*Dnes mám půldne volno. Sedím v komoře, spravuji si punčochy a při tom vzpomínám na dětská léta.* ...“ s. 60, či „*Milostpaní...slibuje nám, že když půjdeme ke zpovědi, budeme mít volno celý den a dostaneme dárek.* ...s. 71

³⁸⁵ Šťastný domov, roč. IV, č. 23

³⁸⁶ O služkách a posluze, s. 250 In: Česká dívka, roč. IV, 1907-8

³⁸⁷ Stejskalová, Marie, s. 24

³⁸⁸ Ženské listy, s. 75

³⁸⁹ Stará dělnická, s. 42

masopustu pivovary pořádaly v rámci lidových slavností hru na Bakuse, pokřikovaly na ženy a služebné, které si přicházely pro pivo... Od poloviny osmdesátých let 19. století byla typicky pražskou atrakcí hra na jesle - lidové divadlo, které hráli pro děti služebné, řemeslníční učni a dělníci. Typickou zábavou, dostupnou aniž by služebná musela opouštět ve svém volnu k nelibosti domácích byt či dům a také finančně nenáročnou byla četba příznačně nazývané šestákové literatury. „*Už jsou dvě hodiny v noci, a do konce zbývá ještě sto padesát stránek. A Fany nebo Marie v pruhovaných peřinách čte: „nikoliv“ vykřikla Berta hlasem strašlivým, a skácela se ve mdlobách. Už sou tři hodiny v noci, a petrolejová lampička ještě nezhasíná. Marie nebo Fany musí o šesté vstávat, bude se prát, paní bude celý den bručet, ale pochopte přece, že Marie nebo Fany musí doprovodit slečnu de Cléans k oltáři.*“³⁹⁰

Únik do světa triviální literatury či na zábavy slouží jako ventilace přetlaku soužití s měšťanskou rodinou. Služebná je také pod tlakem očekávání okolí. Pokud pochází z vesnice, slušelo by se, aby šetřila a posílala část platu rodičům, či aby si naspořila na věno. Např. Anna Mikešová, která byla obžalována z krádeže, byla sestrou při výslechu označena jako šetrná, šetřila i za cesty domů a tak se jen málokdy viděly.³⁹¹

„*Milené družky, znám jednu dívku, a dost možná, že jest takových více, její šaty jsou vždy prosté, ale za to každý měsíc posílá svým starým rodičům zlatku neb dvě...*“³⁹²

Oblečení bylo typickým vyjádření městského životního stylu, jež odlišovalo služebné v případě návratu na venkov. Tuto změnu postavení a zvýšení prestiže symbolizuje především výměna venkovského šátku za městský klobouk.³⁹³

Také možné vybočení, defraudace, umožňují svou extrémností sledování odlišných životních stylů. Devatenáctiletá Cecílie Marková³⁹⁴, narozená 23.11. 1895, příslušná do Chrudimi, dcera Marie a Františka, dělníka v Heřmanově Městci, odchází po třech službách poblíž místě bydliště do Prahy. Na začátku prosince 1903 se na Smíchově, kde sloužila, seznámila s Rudolfem Strakatým, strojním zámečnickem. Po ukončení služby u paní Sieburgové v květnu odjíždí s Rudolfem do Vídně. Přestože chtěla zůstat v Praze, nechala se prý přemluvit. Motivem odjezdu, jak se dozvídáme

³⁹⁰ Čapek, Karel: Poslední epos čili román pro služky, Praha 1927, s.5

³⁹¹ AHMP, OSTC 88/2462

³⁹² Ženské listy, s. 76

³⁹³ tamtéž, s. 173

³⁹⁴ AHMP, OST U IV 1376/4

z dalšího výsledku, byla matka Rudolfa, jež vztahu nepřála. Procestují Vídeň, Linec, Štýrský Hradec a přes Plzeň se vrací se do Prahy. Peníze, které si údajně Rudolf půjčil od bratranců a především odcizil rodičům ze spořitelní knížky, utrácí na své poměry ve velkém stylu. Jezdí v drožkách, fiakrech, pronajímají si koně, bydlí v hotelových pokojích. „...*tyto hotely byly skoro vesměs prvního řádu. Na dráze jezdili jsme ve II. a III. třídě. Strakatý žil vůbec na velké noze, utrácel hodně za fiakry a povozy, v Plzni měl po celý den vypůjčeného koně. Já rajtovala jen jednou a stálo to 4 K! ...*“ Rudolf uvádí: „...*Ve fiakrech projel jsem 300 K, 300 K za poraněného koně, 50 K za oblečení na Smíchově, 14 k za fotografie, v Linci jsem si koupil psa foxteriéra za 10k, v Praze jsem koupil Markové blůzu za 4, vlásenky a hřebínek za 1 k, ve Vídni klobouk za 10k, blůzu za 4...*“

Cecilie měla před cestou s sebou svých 30K a ze záznamu vyplývá, že jediný majetek, který vlastnila byl špendlík a tobolka. Její rodiče jsou také nemajetní. Spolu utratili celkem více než 2000 K. Z výsledku Cecilie vyznívá, že si uvědomuje, že takový styl života jí nepřísluší. Ani jeden není po návratu potrestán, matka Rudolfa stáhne trestní oznámení.

Oblečení sloužilo nejen k demonstraci prestiže, u ostatních sociálních skupin podporovaly představu o rychlém zbohatnutí služebných. Velká nevraživost, jak dokládají kramářské písně, byla také mezi usedlými děvečkami na venkově a městskými služkami, které svou lepší pozici vyjadřovaly svým oblečením.³⁹⁵ Kramářští autoři služebné kárají, že to bylo na úkor jejich počestnosti.

„*Vloni se nám dostala do domu též jedna, neměla kousek hadru z Vorlíka rozená, vínek na prst uzoučký, dřevěné pantoflíčky, letos ji už nepoznáte, je-li dívka nebo dáma.*“³⁹⁶

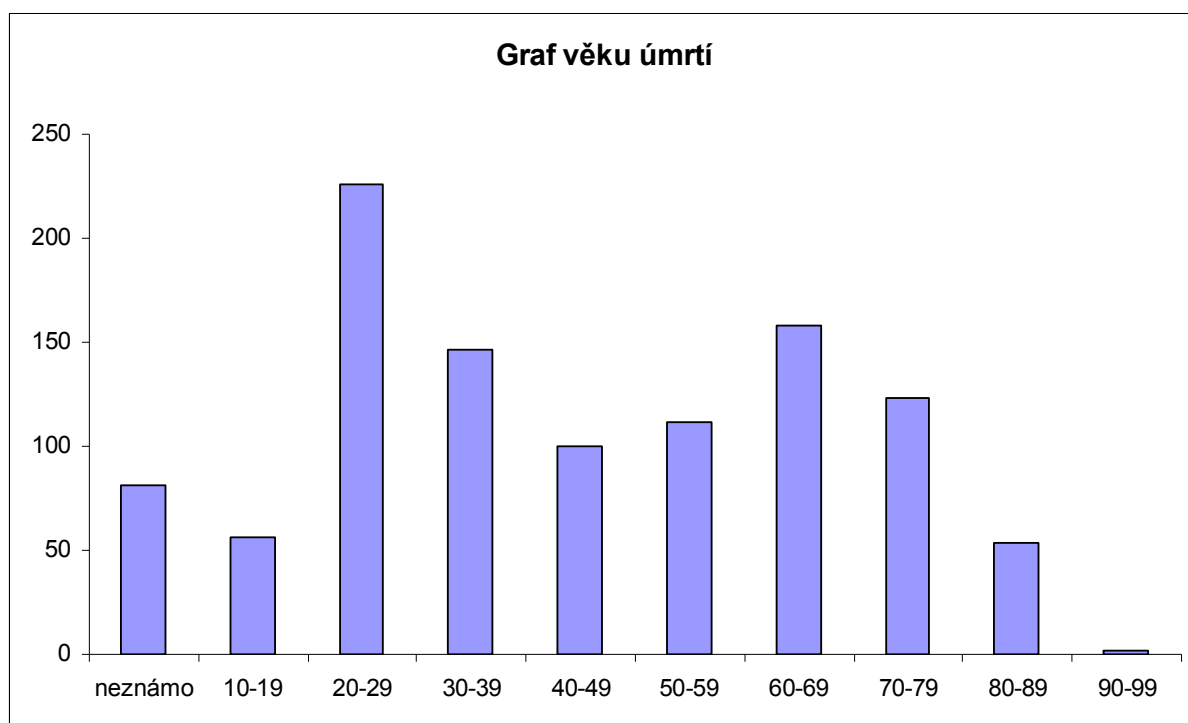
K životnímu stylu patří bezpochyby i prožívání jejich posledních dnů. Otec Karolíny Světlé, Eustach Rott, považoval postavení služek za úděl, protože na stáří je nečeká nic jiného než „žebrácká hůl a choroba“.³⁹⁷ Služebné často umíraly v nemocnicích, nejčastěji ve všeobecné nebo nemocnici milosrdných sester. Pokud není

³⁹⁵ Kramářskou píseň jako opomíjený historický pramen, který podává autentické svědectví o životě žen, zkoumala Eva Ryšavá. Z výdělečně činných žen si kramář písně všímají služek a dělnic. Dozvídáme se například, že v r 1831 pobíraly v Praze za ½ roku zlatých služby „než čtvrt leta pomine, schází sukně košile, za tak malé peníze nezpůsobím všecko“ Eva Ryšavá odraz života městských žen v kramářských písních. IN: Documenta pragensia. Žena v dějinách Prahy, XIII, Praha 1996, s. 190

³⁹⁶ „Včera s sluncem západem. Píseň nová o pražských a venkovských děvečkách a služkách“. Praha 1831 In: Ryšavá, Eva...s. 193

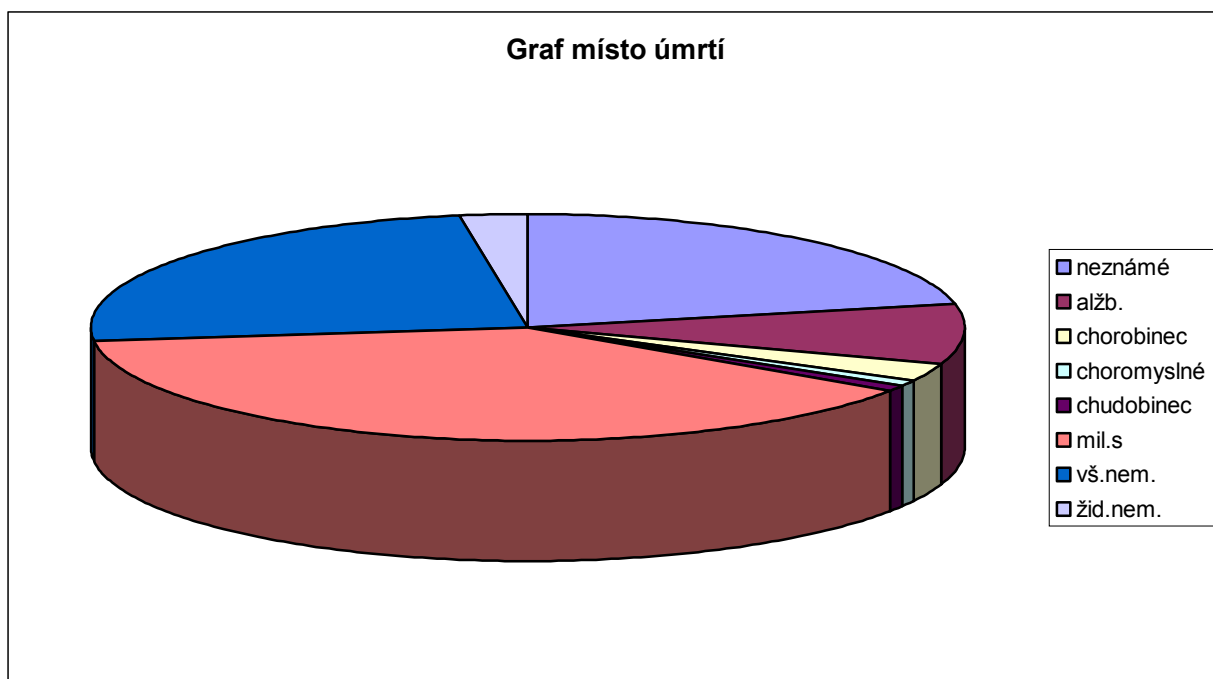
³⁹⁷ Machačová, Matějček: Problémy obecná kultury, s. 448

uvedeno místo, dá se předpokládat, že zemřely u svého zaměstnavatele. Pokud srovnáme věk úmrtí, zjistíme, že služebné umíraly nejčastěji ve věkovém rozmezí 20-29 let a 30 – 39 a 60 – 69 let a 70 - 79. První skutečnost svědčí o tom, že v této věkové kategorii bezesporu sloužilo nejvíce žen a tedy jich mohlo logicky i nejvíce umírat. Nešlo o to, že by umíralo tolik mladých žen, ale musíme brát v potaz že v databázi pracujeme pouze ze služkami, ostatní mladé ženy mohly vykonávat jiné povolání ... Další rozmezí 60 – 69, 70 - 79 svědčí o setrvávání ve službě do pozdního věku u řady žen. Tedy, že povolání služky nekončilo sňatkem a v řadě případů bylo pro služebné doživotní fází...

Tabulka věku úmrtí

neznámo	81
10-19	56
20-29	226
30-39	146
40-49	100
50-59	112
60-69	158
70-79	123
80-89	54
90-99	2

Tabulka místa úmrtí

Neznámé	202
alžb.	78
Chorobinec	24
Choromyslné	9
Chudobinec	8
Mil.s	357
vš.nem.	228
Žid.nem.	23

Legenda:

alžb.	Nemocnice Řádu sv. Alžběty
chorobinec	Městský chorobinec
choromyslné	Zemský ústav pro choromyslné (Královský česko-zemský blázinec)
chudobinec	Chudobinec sv. Bartoloměje
mil.s.	Nemocnice Kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského
vš.nem.	Všeobecná nemocnice

Odchod do města znamenal změnu životního stylu, tedy i změnu vzorců chování. Životní styl, který utvářela měšťanská domácnost znamenal pro služebnou maximální pracovní zatížení, minimum volného času. Průběh každodennosti určovaly rituály pracovních činností. Přestože orientace v novém prostředí nebyla patrně jednoduchá, bylo třeba co nejrychleji se přizpůsobit novému stylu života a vykonávat svěřené úkoly a povinnosti. Rutinní život nepřinášel ani sociální rozhled ani markantní kultivaci, činnost ve volném čase zůstává omezená na zajišťování denních potřeb, odpočinek a drobné laické zábavy.³⁹⁸

Minimum sociálních kontaktů se omezuje na návštěvu kostela, příležitostné poklábování s ženami stejného stavu při nákupech, na trzích, při nošení vody, dokud to bylo třeba a vylučuje fakticky jakoukoli spolkovou činnost. Životní styl služebných bývá často srovnáván s životním stylem továrních dělnic. Tovární dělnice reflektovala svět nově organizované práce a její povolání s sebou neslo pro ženu absolutní změnu stylu života. Tato žena se v důsledku svého povolání přizpůsobila novým požadavkům a opustila tradiční svět norem a hodnot. Zaměstnání v továrně na rozdíl od služby v domácnosti znamená pravidelný finanční příjem a volnou dispozici s ním, je charakterizováno přesně vymezenou pracovní dobou, důsledně definovaným typem činnosti, a sociálními výhodami a možností zastoupení odborovými organizacemi a spolky. Nový životní styl s sebou nese možnost individuálního pojetí života, vlastní domácnost, svobodu disponovat a volně nakládat se svým časem. Od osmdesátých let 19. století je zřejmý zájem o sociální problematiku, objevuje se tzv. státní intervencionismus v sociální oblasti, který se projevuje stanovením pracovních podmínek, v sociálním zabezpečení.³⁹⁹ Proto se továrním dělnicím dostává také nejčastější kritiky z řad moralistů a „zastánců starých pořádků“. Věnceslava Lužická se dovolává navrácení ženy tam, kam patří, k rodinnému krbu.⁴⁰⁰ Tento starý svět pořádků reprezentuje služka. Konzervativní časopisy navíc kritizují vedení domácností továrních dělnic, které se odklánělo od tradičních vzorců především změnou časového rozvržení, varují také před „nebezpečím mravního poklesnutí dětí a mladých dívek v morálně

³⁹⁸ Macháčová, Matějček, Nástin, s. 452

³⁹⁹ Více k tomu: Jakubec, Ivan, Jindra, Zdeněk: Dějiny hospodářství českých zemí, Praha 2006. s.68). Na osoby sloužící v domácnosti se ovšem sociální zákonodárství nevztahovalo ještě ani v roce 1918.

⁴⁰⁰ Soukupová, Blanka: Ženská otázka a české dělnictvo .Praha 1867- 1881. IN: Documenta pragensia . Žena v dějinách Prahy, XIII, Praha 1996, s. 257

uvolněném prostředí“, za jaké byl onen svět práce venku pokládán⁴⁰¹. Nástup žen do továren také zpochybňuje tradiční prostor a rozdělení rolí: žena, jež trávila svůj čas v továrně musela přece zanedbávat své mateřské povinnosti a starost o domácnost.⁴⁰² Služebná naopak konzervuje zachování starých pořádků i ve světle moderní a měnící se ekonomiky. Ani první republika totiž nepřispěla k prolomení tradičního pojetí služby a jen v malé míře, např. zrušením čeledních knížek či zavedením placeného volna a pojištění, zlepšila kvalitu života služebných.⁴⁰³

⁴⁰¹ Věnceslava Lužická píše: „Ženy upoutané k mrtvým strojům pracují celý den od pěti hodin ráno až do osmé, deváté hodiny večer v hnusném zápachu, v nezdravém vzduchu a omamujícím hluku továrny... ženy ty určila příroda, aby byla strážkyněmi domácího krbu, aby v čerstvém, zdravém vzduchu pracovaly a byly zdravými matkami zdravých dětí, kteréž šetřivat, vychovávat jest údělem mateřským...“ Citováno podle Soukupová, Blanka, s.257-259

⁴⁰² Vincent, Robert: Der Arbeiter. In: Der Mensch des 19. Jahrhunderts, 2004, s. 31

⁴⁰³ viz výše - Kapitola I.2 Právní normy

III. 6.Dva příběhy. Dva typické vzorce životních osudů

Pokusme se na závěr převyprávěním několika příběhů o životních osudech služebných vytvořit jakousi ideální kolektivní biografii. Příběh nám bude sloužit jako svébytný druh argumentace. Služebná má svoji identitu, kterou jsme schopni popsat. Je pro ni typické chování a jednání. Lze ale v pravém slova smyslu hovořit u služebné o stavovském vědomí? Je si vědoma svého sociálního zařazení, ztotožňuje se s postavením služebná? Či se daleko víc cítí jen jako žena pro niž je služba něco, co chce mít za sebou, možnost očekávaného přechodu do stavu vyššího, prestižnějšího? Jedná se jen o podobnost strategií, vedoucích k danému cíli či o kolektivní vědomí identity? Analýzou příběhů se budu snažit o vytvoření kolektivních biografií služebných. Individuální příběh bude sloužit jako model tohoto portréту.

Barbora Bulvášová, příslušná do Karlína, se narodila roku 1839 v Hostivaři. Katolička, kaštanových vlasů a tmavohnědých očí, začala sloužit ve svých 21 letech, což je relativně pozdní věk na první vstup do služby. Sloužila nepřetržitě šestadvacet let a svoje místo změnila dvaadvacetkrát. Do své první služby vstoupila ke sládkovi, Josefu Labutkovi, na Novém Městě v únoru 1862 jako děvečka a zůstala tady až do října 1863, na druhém místě ale vydržela pouhý měsíc ve stejné pozici a z Prahy Josefova odchází na Staré Město k paní Rosenfeldové, ženě obchodníka, po třech měsících mění opět místo a dostává se k paní Anně Langrové, kde setrvává čtrnáct měsíců. Stále pracuje v pozici děvečky, až do ledna 1867, kdy odchází z rodiny obchodníka Schmidta a v rámci Nového Města mění místo a její postavení se zlepšuje. Je zaměstnána u ženy radního jako kuchařka. Po pěti letech a pěti místech dochází k jistému sociálnímu posunu. Místo kuchařky je prestižnější, nicméně očekávání zlepšení místa patrně naplněna nebyla, neboť hned po třech měsících ji sice s vysvědčením „ve všem ku spokojenosti“, můžeme naleznout na adrese 570/II u paní profesorové Voglové. Tady pracuje až do konce roku 1868 a až do konce své profesní dráhy již postavení kuchařky neopouští – s jednou výjimkou, kdy je zaměstnána jak služebná u továrníka Redemachra. Pohybuje se již také v lepších rodinách – setník, v rodinách dalších čtyřech továrníků, u doktora práv Wienera, statkáře Kniny. Její poslední místo bylo u prokuristy Welsche, kde pracovala čtyři měsíce, do listopadu 1888. Nejkratší službou byla její druhá, kdy pracovala u Jakuba Freunda (necelý měsíc). Poté není tři měsíce ve službě

vůbec. Nemohla najít práci? Byla těhotná? Špatná zkušenost? Nejdéle sloužila dva roky a dva měsíce na svém čtvrtém místě u paní Langerové, na Praze II. Prahu opustila v listopadu 1869 a do října pracovala k úplné spokojenosti u paní sládkové, Elišky Fastvové, v Bechyni nad Ohří.

Po letech služby se Barbora relativně „dobře“ provdala. Vzala si zámečnického mistra a přestože o její další profesní činnosti po sňatku nemáme žádné informace, nevíme kolik měla dětí, kde byla zaměstnaná, nacházíme⁴⁰⁴ ji v jejích 49 letech, v roce 1888 ve službě u prokuristy Vosse, bytem 1611/Nové Město, kde pracovala, již jako vdova, pod jménem Srnová. Barbora byla odsouzena pro falšování knížky podle paragrafu 320 a odsouzena k zaplacení dvou zlatých na chudinský fond a 12 hodinám vězení. Na svou obhajobu udává: *„Já jsem se narodila roku 1839 a poněvadž jsem si myslela, že dostanu dříve nějakou službu, tedy jsem padělala rok narození v knížce čelední a v domovském listu. Napsala jsem rok 1847. Přiznávám se, že jsem na knížku čeledínskou, kterou jsem měla co svobodná, pod jménem Bulvas sloužila.“*

Je typem služebné, která se po letech služby provdala. V průběhu své profesní dráhy zaznamenala vzestupnou sociální mobilitu. Z pozice služby na preferované postavení kuchařky, jež bylo spojeno s materiálními výhodami a také lépe situovanými rodinami. Zaměstnávají ji rodiny hejtmána, továrníků, doktora práv, statkáře a sekretáře. Ty vzhledem k svému postavení zpravidla zaměstnávaly kromě služby také kuchařku, což jednak zvyšovalo prestiž samotné rodiny, ale pro Barboru to mohlo jistě znamenat usnadnění práce. Kuchařka profituje z rozdělení prací v domácnosti a to jí přináší menší pracovní zatížení. Nemusí dělat podřadné práce, bez významu není ani přístup k potravinám a také se zvyšující finanční ohodnocení oproti zastávanému postu služby. Barbora sloužila nepřetržitě od roku 1862, kdy byla čelední knížka vydána, až do roku 1877. Služby navazují. Až když v září 1877 po krátké službě u Leopolda Welsche vystupuje ze služby, do nové vstupuje až 1.8.1882. Patrně v období těchto pěti let byla vdaná, její manžel, zámečnický mistr, zajišťoval příjmy. Jestli měla děti nevíme. Přestože již před sňatkem dosáhla na vyšší pozici kuchařky, po smrti manžela nastupuje do služby znovu jako služka. Tato stagnace ovšem netrvá dlouho a po roce a půl v rodině továrníka ji zase nacházíme jako kuchařku.

Na opačném konci stojí osudy služebných, které ve službě setrvávají celoživotně. Patrně ne zcela dobrovolně, ale bez možnosti jiného východiska. Výjimkou

⁴⁰⁴ AHMP, OST C88/5647

je Marie Stejskalová, U Janáčků ta popisuje celý život ve službě jako dobrovolné rozhodnutí a uvádí, že netoužila jako její kamarádky po sňatku.⁴⁰⁵

Jiným typem služebné stejné generace jako Barbora Srnová, je Františka Suková⁴⁰⁶. Narozená v roce 1836, příslušná do Třeboratic, okres Karlín. Katolického vyznání. Umírá 13. ledna v roce 1919 jako služka u Čeňka Peřiny, hospodářského správce na Smíchově, Komenského třída, č.p. 65. Umírá jako svobodná, nemajetná, bezdětná. Františce vydal starosta Třeboratic čelední knížku 9. března 1854, v jejích osmnácti letech. Do služby ale nastupuje až po pěti letech, v místě bydliště k Josefu Krausovi, kupci. Slouží u něj jako děvečka od 20. srpna až do 24. ledna 1871, celých 12 let. Josefem Krausem je při výstupu ze služby hodnocena jako věrná, obratná, pilná a mravná. Skoro o dva roky později, 15. září 1872 ji do služby přijímá Johana Peřinová, manželka správce v Kojetíně na Moravě. Jako služka opouští službu se stejným vysvědčením 30. února 1876. Na další místo nastupuje Františka až v září 1891, ve svých 55 letech, Je možné, že místo zprostředkovala Johana Peřinová. Jedná se asi o jejího švagra či jiného příbuzného, Čeňka Peřinu, hospodářského správce na Smíchově, č.p. 65. Tady také Františka ve věku 83 let umírá. Průběh profesního života bychom mohli označit v jejím případě jako statický. Od roku 1876 do roku 1891 nemáme o Františce žádné zprávy. Živila se patnáct let, od svých čtyřiceti, jinak než služka?

O Františce víme, že se celý život neprovdala. Neměla žádné děti a umírá jako nemajetná. Tímto typem služby je splněna definice nižších vrstev, bezvýchodnost situace, nemožnost změnit své postavení. Pojetí služby jako tranzitivní fáze tady nemá opodstatnění. Služba se jí stává doživotním údělem.

Služba se ale také může stát možností, jak řešit svou existenční krizi. Antonie Benešová⁴⁰⁷, narozená v roce 1894 v Berouně jako Kubartová, ovdověla ve svých 25 letech. Její manžel, úředník, jí patrně nezanechal dostatek majetku, aby již nemusela pracovat. Dne prvního září 1917 nastupuje jako vdova, s čelední knížkou na jméno Benešová, vydanou 30. srpna 1916, do služby k paní Wilhelmine von Ripka, ke vdově po viceprezidentovi vrchního zemského soudu jako kuchařka. O rok později ze služby vystupuje s dobrým vysvědčením. Prvního října 1919 se otráвила v hotelu "Na Balkáně" na Smíchově č.p. 812.

⁴⁰⁵ Trkanová, U Janáčků, s. 38

⁴⁰⁶ Úmrtní zápis a čelední knížka Františky Sukové, OS Smíchov, neuspořádaný fond AI 26/9

⁴⁰⁷ OS Smíchov A II 1271/19

Na základě příběhů můžeme rozlišit dva elementární typy služebných, jež mají dílčí variace. Vybrala jsem tyto s vědomím, že by se našly řada obdobných příběhů, ale také příběhů s odchylkami a variacemi. Tyto je ovšem možno považovat za symptomatické. Příběhy služebných jsou si podobné jako vejce vejci. Stejně tak jako monotónnost života žen, které si zvolily toto povolání nebo do něj byly vmanévrovány okolnostmi, rodinou či jinak. Z příběhů vyplývá šed' života pracujícího člověka, kterému starost o jeho existenci naplňuje veškerý čas. Evokují a vysvětlují, proč jejich sociální mobilita byla tak mizivá. Služebné se pohybovaly v uzavřeném prostoru vymezeném domácností zaměstnavatele a minimálním platem. Jen obtížně mohou rozvíjet sociální kontakty, organizovat se a socializovat. Tento způsob života apriori vylučuje jakýkoli pocit sounáležitosti. Tento pocit je umocněn cizím sociálním prostředím, ve kterém se ženy pohybují. Neznají osudy svých vrstevnic a kolegyň, mají spolu minimální kontakt, nesdružují se a nemohou zakládat platformy na bázi spolků či se pokoušet jiné společné postupy. Takový způsob života vylučuje stavovství. Služebné nejsou hrdé na svůj stav, na své povolání, nejsou s ním identifikovány. Stavovství je cíl, prestiž. Služebná je cesta, to ona je nositelkou prestiže. Služebné nejsou uzavřená skupina, která by se organizovala, spolčovala, komunikovala spolu či vytvářela vnitřní rituály. Skupina, jež by sdílela pocity výlučnosti plynoucí z jejich postavení či byla hrda na své povolání. Služba měla totiž být jen přechodným obdobím jejich života...

IV. ZÁVĚREM

Ačkoli ve druhé polovině devatenáctého století představovala služka v domácnosti druhé nejčastěji vykonávané povolání ekonomicky činných žen, zůstává téma služebných stále na okraji zájmu historiků. Před rokem 1989 bylo služebnictvo synonymem pro ženu vykořisťovanou buržoazií. Částečně jako by tato idea ve společnosti přežívala. Při současných výzkumech o počtu pomocnic v domácnosti překvapí, jak málo žen se k nim hlásí. Souvisí to bezpochyby s celým systémem hodnot a ocenění ženské práce. Na druhé straně jsme konfrontováni s představou, již utvářejí předválečné filmy pro pamětníky a dobová literatura, představou o spořádané měšťanské rodině s milou, věrnou, tichou a poslušnou služebnou v naškrobené zástěrce a bílým čepečkem na hlavě.

Předložená práce chtěla definovat služebnou jako sociální kategorii; oprostít problematiku od klišé, přexponovaných realitě vzdálených představ a vyjádřit identitu služebné jako ženy pohybující se v průsečíku dvou světů. Ženu chycenou do pastí zvláštním druhem námezdní práce v domácnosti, jež má charakter nikdy nekončících činností v rámci neomezené pracovní doby, za malý plat a bonus v podobě stravy a bydlení. Služebná je ve velké většině případů mladá žena, jež vstupuje do služby, protože možná její matka byla služebná, protože může už jen zůstat na statku za děvečku nebo jít do továrny. Když jí známá „dohodí“ službu ve městě, zaručeně dobrou rodinu, je rozhodnuto. Praha je i ze středočeského venkova „v jiném světě“, daleko. Chce do města, aby mohla nosit klobouk a lidé z vesnice si říkali, podívejte, jak se v tom městě má...Ve městě paní profesorová předpokládá, že umí všechno, vařit, uklízet, nakupovat, paní jí vysvětlí, jak se stírá prach, čistí stříbro. Rozhodne se, že jí bude říkat jinak, Tonka není dost nóbl. Ona jí má říkat milostpaní. Vstává se v šest, zatopit, uklidit salon, na nákup, v deset začít s vařením, jídlo si paní dovaří sama, odpoledne uklidit kuchyň, setřít, když přijde odpoledne společnost na čaj, aby doběhla s pozváním a až přijdou důstojně servírovala koláč a šálek čaje. Končí se v deset, postel má na chodbě, kufr jí paní pravidelně kontroluje. Před usnutím přečíst pár stránek za tři krejcary, které pravidelně obětuje. Usíná s přáním, aby se už brzo vdala, aby měla domácnost vlastní a

nemusela snášet všechny ty výtky a příkoří. Je dost pravděpodobné, že se nevďá nikdy, je dost pravděpodobné, že takových rodin ještě vystřídá několik či několik desítek...

„Nesoudím, že je právě rozkoší být služkou. Jen se vmyslit!“ konstatoval na adresu služebných v roce 1909 T.G.Masaryk. Pochopení a vnímání krušného údělu služebných, reflexe dobové situace je ovšem spíše jevem ojedinělým. Služebná byla ve své podstatě neviditelná, nebyla společností příliš vnímána, i když vykonávala důležité činnosti zajišťující chod měšťanské domácnosti.

Služebnictvo se vyskytovalo v různých podobách, v různých rolích v různých prostředích; na panských sídlech, na statcích, v měšťanských rodinách, ale i domácnostech obchodníků, řemeslníků. Bylo zejména pro vyšší vrstvy atributem jejich sociálního postavení. Důvody vedoucí k držení služebnictva však mohly být pro řadu méně movitějších domácností i otázkou pragmatickou, související s nutností zaměstnání všech dospělých členů rodiny v rodinné živnosti, v hospodaření. Druhá polovina devatenáctého století je pro tuto sociální skupinu dobou největších proměn. S postupující industrializací a s ní spojenou modernizací a urbanizací, docházelo s rozpadem tradiční soběstačné domácnosti k omezení pracovního zatížení ženy, ale také personálu. Poptávka po služebnictvu byla tedy více než dříve podmíněna spíše sociálně než ekonomicky. Vzestup měšťanského stavu vyvolával stále větší potřebu specifické skupiny služebnictva – služku v domácnosti a kladl na ni nové nároky. Služebná se stala mimo jiné nositelkou prestiže středního stavu. Služebná měla reprezentovat domácnost, vyjadřovat její status. Naproti tomu sociální status služebných byl s ohledem na charakter vykonávané práce nekladoucí zvláštní nároky na vzdělání a odbornost poměrně nízký. Povolání služebných je charakterizováno specifickým druhem práce za nízkou mzdou, poskytovanou navíc částečně v nepeněžní formě (strava a ubytování), vysokou horizontální sociální mobilitou - fluktuací. Sama fluktuace dokládá nenasycenost pracovního trhu a vysokou poptávku po služebných především nižších kategorií. Zprostředkování míst služebných bylo vzhledem k vysoké poptávce výhodným obchodem pro živnostenské zprostředkovatele.

Právní postavení služebnictva bylo řešeno pomocí čeledního řádu od dob Josefa II. Do dob Marie Terezie bylo služebnictvo součástí rodinného práva. Čelední řád upravující poměry pro služebnictvo v Praze byl vydán v roce 1857 a poté až v roce 1919 byly upraveny některé články. Zásadně se ale postavení neměnilo (až ve dvacátém století se upouští od závislosti na zaměstnavateli), označení zůstávalo stále stejné – čeled'. A stejné bylo také ze středověku vycházející pojetí vztahu zaměstnavatel –

zaměstnanec, respektive v tomto případě pán a podřízená. Až do počátku dvacátého století je služebná v zasetí patriarchálního feudálního systému, jež nebyl změněn ani postupující modernizací společnosti ani minimálně formálně ustanoven v čeledních řádech. Tyto paradoxně setrvaly u praxe absolutního dozoru zaměstnavatele, pána domácnosti nad svými podřízenými. Každodenní soužití obou rozdílných vrstev společnosti pod jednou střechou tak představovalo třetí plochu, na které dochází k řadě konfliktních situací způsobených rozdílností životních stylů, preferencí různých životních hodnot, a v neposlední řadě i praktických otázek spojených s chodem domácnosti.

Institut služby je charakterizován a tehdejší společností vnímán jako jev v životě mladých žen dočasný, jako přechodná fáze na cestě k materiálnímu zajištění a sociálnímu vzestupu (zpravidla cestou sňatku). Ne vždy se ovšem služebné tento postup podařilo realizovat. Častěji se stávalo, že profesi služebné vykonávala do konce života, neboť se jí nepodařilo našetřit podstatnější finanční obnos či prostě nenašla vhodného partnera pro sňatek. S jejím postavením v rámci struktury společnosti bezpochyby souvisela i velmi nízká míra sociálního bezpečí. Služebná nebyla obvykle nijak chráněna, ani řádnou pracovní smlouvou, ani žádnými druhy pojištění, jak tomu např. bylo u povolání továrních dělnic.

Lze obecně konstatovat, že na základě statistik počtu obyvatel, struktura služebnictva české většiny pražského obyvatelstva odpovídala jakési středoevropské normě sociální skladby velkoměstských rodin a domácností. Existoval výrazný rozdíl mezi pražskými českými a pražskými německými domácnostmi. Co do sociálního složení převažovala na německé straně složka aristokracie, důstojnictva, významná část státní byrokracie, nemalý počet úředníků. Ze sta domácností v roce 1900 zaměstnávalo jednu služebnou osobu 18,26 české domácnosti a 47,09 německé. Zajímavé jsou údaje o domácnostech bez služebnictva: žádné služebnictvo nemělo 79,35 domácností českých a 35,74 německých. Dvě služebné osoby zaměstnávaly 1,95 domácnosti české a 12,91 německé, 3 0,34 na straně české a 2,84 na straně německé, 4 a více služebných mělo pouze 0,10 domácností českých a 1,42 německých. Žádná etnická skupina v žádném z velkých měst neměla tak nízké procento domácností s dvěma a více služebnými. Údaje pro české domácnosti vypovídající o počtu domácností bez služebnictva a domácností, jež disponovaly jednou služebnou, jsou blízké údajům vídeňským a dokládají poměrně rozvinutou měšťanskou společnost.

Po roce 1900 ženy stále méně volí povolání služebné. Změna celospolečenského klimatu, zdůrazňování osobní nezávislosti a svobody, ženské hlasy, volající po emancipaci, ale také rostoucí technická vybavenost domácností s jejich modernizací má vliv na jinou volbu povolání těchto žen. Od dvacátých let se povolání částečně transformuje na pomocnici v domácnosti. Jak označení pomocnice, tak skutečnost, že tato kategorie nesdílí společnou domácnost se svým zaměstnavatelem, staví práci v domácnosti do nové polohy. Povolání služebné koreluje s vývojem společnosti, se společenskou modernizací. Služebná nově nabývá standardní úrovně soukromí, svobody nakládání volným časem, pracovní doba je přesněji vymezena.

Problematika služebných je průsečíkem dvou odlišných sociálních světů a současně propojuje otázky specifického druhu námezdní práce s problematikou práce v domácnosti. Bez služebných se společnost devatenáctého a počátku dvacátého století neobešla. Identita povolání služebných je na základě studia zahraničních příkladů ve všech evropských velkoměstech srovnatelná. Služebné se pohybují v různých sociálních prostředích, ale v jejich postavení existuje podobnost, která ústí do překvapivě obdobného způsobu socializace a identitních vzorců. To, co dělá služku služkou jsou atributy její práce, určité přesně definované úkony, neustálá disponibilita, minimální množství volného času, obtížnosti soužití pod jednou střechou v rodině stojící na jiném stupni společenského žebříčku, někdy také odlišného vyznání či národnosti. V některých případech to byla drobná přestupková činnost plynoucí z nedostatku práce či problematického soužití a osobních konfliktů, v jedné třetině případů také nemanželské děti. Stěží však můžeme pojednávat o služebných jako stavu. Jejich způsob života, nízký stupeň socializace, minimální ohodnocení jejich práce a ocenění jejich role, to vše vede k jejich obtížné identifikaci se svým postavením.

ABSTRAKT

Předložená práce se zabývá sociální skupinou služebných v pražských měšťanských domácnostech na přelomu 19. a 20. století s přesahem do let dvacátých. Služebnictvo tvořilo až do dob nedávno minulých neoddelitelnou součást domácností. Vyskytovalo se v různých podobách, v různých rolích v různých prostředích. Bylo znakem sociálního postavení, prestiže dané rodiny. Důvody vedoucí k držení služebnictva však mohly být pro řadu méně movitějších domácností otázkou pragmatickou, související s nutností zaměstnání všech dospělých členů rodiny v rodinné živnosti, v hospodaření. Druhá polovina devatenáctého století je pro tuto sociální skupinu dobou největších proměn. S postupující industrializací a s ní spojenou modernizací a urbanizací, dochází s rozpadem tradiční soběstačné domácnosti k omezení pracovního zatížení ženy, ale také menší potřebě personálu. Poptávka po služebnictvu začala být více než dříve podmíněna spíše sociálně než ekonomicky. Tato poptávka definuje služku v domácnosti a klade na ni nové nároky. V Praze existovala asi 1/3 českých domácností a asi 1/2 německých domácností, které kolem roku 1900 zaměstnávaly služebnou. Struktura služebnictva odpovídala středoevropské „normě“ sociální skladby velkoměstských rodin a domácností.

Sociální statut této skupiny byl vzhledem k charakteru vykonávané práce, minimálnímu vzdělání a nulové potřebě kvalifikace velmi nízký. Služebná vykonává charakteristický druh práce, jež je charakterizována částečně za plat, částečně za stravu, a ubytování. Služba, vykonávaná převážně neprovdanými ženami, bývá označována jako tranzitivní fáze v životě ženy s cílem finančního zabezpečení a sňatku, jež byl považován za východisko a možnost sociálního postupu. Dalším charakteristickým rysem povolání služebných je vysoká horizontální sociální mobilita, častá fluktuace v rámci pracovních míst. Šance na sociální postup jsou u služebných téměř mizivé. Minimální volný čas a omezená možnost sociálních kontaktů uzavírá služebnou do zdí měšťanských domácností a znemožňuje jakoukoli formu socializace v podobě organizovanosti, spolkové činnosti a pocitu stavovství.

Místo služebné je součástí společenského systému, jeho chodu, fungování ekonomiky a sociální vztahů. Problematika služebných je průsečíkem dvou odlišných sociálních světů a současně propojuje otázky specifického druhu námezdní práce s problematikou práce v domácnosti.

Summary

This thesis deals with the social group of domestic servants, concretely with the maids in Prague's households at the turn of the 20th century (until the twenties).

The servants were the integrant part of the households until the recent times. This social group appeared in various kinds of forms, in various kinds of roles and settings. To have the servants was the symbol for being a part of prestigious level of the society. The reasons for keeping the servants could, however, be also pragmatic for many not so rich households – there was a need of employment, resp. occupation for all the adult members of those families in the (family) trade or farming.

The second half of the 19th century is the time of big changes for this social group. The progressive industrialization and the modernization and the urbanization of the society lead to the falling of traditional form of the self-supporting family, further to the restriction of the working load for women and also to the lesser need of the family servants. The domestic servant demand started to be determined with the social status instead of the economic situation of the family. This demand defines the Maid and also her new duties. There was about one third of the Czech households and one half of the German ones in Prague keeping a housemaid around 1900. Set-up of the servants corresponded to the Central European “standard” of social composition of metropolitan families and households.

Social statute of this social group was rather low – with respect to their work, minimal education and no need of any qualification. The maid works partly for money, partly for board. This service was practiced mostly by single women and is called as a “transitive period” in their lives in order to get financial capital and marriage, which was considered as the resort and as the possibility of social advancement. High level of the horizontal social mobility and also frequent turnover are another typical features for the stuff of maids. There was not almost any possibility for changing their social statute. Minimum of free time of the maids and also their network of limited social contacts led to their isolation within the households and made impossible any form of their socialization in terms of being part of any associations or unions.

The position and the situation of the maid is the necessary part of the whole social system, including its progress, financial and social aspects.

The problems of the maids could be defined as the intersection between two social surroundings and at the same time connect through the specific questions of mercenary and unskilled work with problems of work in households.

V. PŘÍLOHY

Databáze služebných na základě pozůstalostních spisů

VI. PRAMENY A LITERATURA

Prameny

Archív Hlavního města Prahy:

Fond:

Okresní městský delegovaný soud pro Malou Stranu a Hradčany

Okresní Městský delegovaný soud pro Staré Město, Josefov, Nové Město a Vyšehrad

Okresní Městský delegovaný soud pro Staré Město a Josefov

Okresní Městský delegovaný soud pro Horní Nové Město

Okresní Městský delegovaný soud pro Dolní Nové Město

Okresní městský delegovaný soud civilní

Okresní soud trestní

Spolkový katastr

Čelední řád pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu, daný dne 7.4.1866.

Prozatímní čelední řád pro hlavní město Brno a Olomouc, ze dne 15.9.1859.

Pražský čelední řád ze dne 21.8.1857.

Věstník obyvatel královského hlavního města Prahy, 1904, ročník XI

Dobový tisk:

Česká dívka

Česká domácnost
Národní listy
Ženský svět
Šťastný domov
Český lid
Selské listy
List paní a dívek

Seznam literatury:

Abramsová, Lynn, Zrození ženy. Evropa 1789-1918. Brno 2005

Bebel, August, Žena a socialismus, Praha 1962

Boháč, Antonín, Obyvatelstvo v československé republice. In: Československá vlastivěda, Řada II. Národopis. P 1936 Praha, s. 54

Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit–Mitterauer, Michael, Frauenarbeitswelten. Wien. 1993

Bourdieu, Pierre, Teorie jednání. Praha 1998

Braun, Lily, Ženská otázka, její dějinný vývoj a její hospodářská stránka. Praha 1902

Bruckmüller, Ernst, Sozialgeschichte Österreichs. Wien-München 1985

Brod, Max, Ein tschechisches Dienstmädchen. Berlin 1930

Burešová, Jana, Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století. Olomouc 2001

Casutt, Markus, Häusliches Dienstpersonal (insbesondere Dienstmädchen) in Wien des 19. Jhds. Wien 1995

Cerman, Jan, Vývoj a organizace zprostředkování práce. In: Sociální revue 1937, č. 18

Čapek, Karel, Poslední epos čili román pro služky. Praha 1927

Das Buch für Stubenmädchen, worinnen alle Pflichten derselben sowohl in Bezug auf Sitten als in Ansehung des Dienstes beim Ankleiden, Auskleiden, Frühstücken, Frisieren, Tafeldienst, auf Reisen, und überhaupt in allen weiblichen Dienstgesellschaften deutlich vorangetragen werden, dann ein Unterricht in verschiedenen einem Stubenmädchen wesentlichen nothwendig Kunst gegeben wird. Wien und Prag 1795

Daves, Frank, Not in Front of the Servants. A True Portrait of English Usptairs/Downstairs Life. New York 1974

van Dülmen, Richard, Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly. Praha 2002

van Dülmen, Richard, Kultura a každodenní život v raném novověku. Praha 1999

Ecker, Alois, Sozialhistorische Texte zur Frauenarbeit. Wien 1995

Eder, Franz, Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg 17.-19.Jhd. Wien 1990

Eisner, Pavel, Milenky, Praha 1992

Ehalt, Hubert Ch. (ed.), Glücklich ist wer vergisst...? Das andere Wien um 1900. Wien 1986

Ehmer, Josef, Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien. Wien 1980

Ehmer, Josef, Familie, Haushalt und Beruf in Wien in der industriellen Revolution. Wien 1976

Ehmer, Josef, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel, Göttingen 1991

Ehrmann, Joseph (ed.), Was auf den Tisch kommt, wird gegessen. Wien 1995

Engelsing, Rolf, Der Arbeitsmarkt der Dienstboten. In: Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt. Kellenbenz, H. (ed.), Wien 1974

- Englová, Jana**, Zprostředkovatelný práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století. In: Ponížení a odstrčení. Documenta Pragensia XVI. Praha 1998
- Fasora, Lukáš**, Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851 -1914. Brno 2007
- Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (ed)**, Člověk na Moravě 19. století. Brno 2004
- Fialová, Ludmila – Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard**, Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1998
- Fialová, Ludmila**, Postavení českých zemí v poklesu plodnosti v Evropě ve 2. fázi demografické revoluce. In: Acta demografica IV. Praha 1981
- Foerster, F.W.**, Paní a služebná, Praha 1937
- Franc, Martin**, Moderní české kuchařky. In: Historický obzor 1997, č.5-9
- Frevert, Ute – Haupt, Heinz – Bernard (ed)**. Der Mensch des 19. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, New York 1999
- Geršlová, Jana**, Lexikon našich hospodářských dějin. Praha 2003
- Giddens, Antony**, Sociologie. Praha 1999
- Graus, František**, Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. ČSAV, Praha 1957
- Glettler, Monika**, Böhmisches Wien. Wien 1985
- Habermas, Rebecca**, Frauen und Männer des Bürgertums. Göttingen 2000
- Hahn, Sylvia**, Women alone in Urban Societies - Austria in the 19th Century. In: European Social Science History Conference, Amsterdam, 5 -7. 3 . 1998
- Hausen, Karin**, Frauen suchen ihre Geschichte. München 1982
- Hausen, Karin**: Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Göttingen 1993

- Hausen, Karin – Wunder, Heidi (ed.),** Frauengeschichte Geschlechtergeschichte Frankfurt/New York, 1992
- Havránek, Jan,** Demografický vývoj Prahy ve 2. polovině 19. století. In: Pražský sborník historický, 1969-1970
- Hlaváčková, Ludmila – Svobodný, Petr,** Pražské špitály a nemocnice. Praha, 1999
- Hecht, John, J.,** The Domestic servant class in 18th century in England. London 1956
- Hofbauer, Hannes – Kolomsy, Andrea,** Das andere Österreich. Wien 1987
- Holzer, Maria:** Die Dienstmädchen im I. Bezirk. Wien 1984
- Holáň, Josef,** Naučení pro čeled' selskou z roku 1613, In: Český lid XXIII, 1914, s. 16-17.
- Horská, Pavla,** Naše prababičky feministky. Praha 1999
- Horská, Pavla,** Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny. In: Český lid, 1983, roč. 70, č. 4
- Horská, Pavla,** K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. (Příklad českých zemí). In: Československý časopis historický, 1983, roč. 31, č. 5
- Horská, Pavla,** Tři století evropského feminismu. In: Historický obzor, 1995, roč. II.
- Horská, Pavla,** Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost, Praha 1970
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard- Stloukal, M,** Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Praha 1990
- Horská, Pavla – Maur, Eduard - Musil, Jiří:** Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha, Litomyšl 2002
- Horský, Jan – Seligová, Markéta,** Rodina našich předků. Praha 1996
- Jakubec, Ivan - Jindra, Zdeněk,** Dějiny hospodářství českých zemí. Praha 2006
- Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard,** Arizace a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939-1945). Praha, 2005

- Jandourek, Jan**, Úvod do sociologie, Praha 2003
- Janko, Jaroslav**, O nezaměstnanosti v Československu, statistické studie. Praha 1926
- Jindra, Zdeněk - Svátek, František - Štaif, Jiří**, Úvod do studia hospodářských sociálních dějin. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru. Praha 1997
- Jungwirth, Hermine**, Das Leiden unserer Dienstmädchen. Wien 1911
- Kárník, Zdeněk**, (ed), K novověkým sociálním dějinám českých zemí I, II, IV, V. Praha 1998
- Kocka, Jürgen**, Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung - Probleme. Göttingen 1986
- Koldinská, Marie – Velková, Alice**, (ed), Historik zapomenutých dějin, sborník příspěvků věnovaných porod. Eduardu Maurovi, Libri , Praha 2003
- Krásnohorská, Eliška**, Z mého mládí, vzpomínky životopisné. Praha 1920
- Krejčí, Rudolf**, Veřejnoprávní zprostředkování práce a působnost stravoven v království Českém v letech 1911, 1912, 1913. Praha 1914
- Klabouch, Jiří**, Manželství a rodina v minulosti. Praha 1962
- Kollar, Robert – Režný, Stanislav – Nečasová-Poubová, Marie**, Vliv krize na rodiny nezaměstnaných dělníků. Praha 1933
- Krofta, Karel**, Dějiny selského stavu, Praha 1949
- Kulháněk, F.S.**, Úprava poplatků u koncesovaných zprostředkovatelen práce. In. Sociální revue: věstník ministerstva sociální péče, Praha 1942/ 5
- Lacelle, Claudett**, Urban domestic Servants in 19th century. Quebec 1987
- Lacina, Vlastislav**, Zlatá léta československého hospodářství 1918-1929, Praha 2000

Lang, Maria (ed), Dokumente der Frauen. Wien 1900

Laslett, Peter, Verlorene Lebeswelten, Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft, Wien – Köln – Graz 1988.

Lašťovka, Marek - Lašťovková, Barbora - Rataj, Tomáš – Ratajová, Jana – Třitač, Josef, Pražské spolky, soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895-1990. Praha 1998

Lenderová, Milena, A ptáš se knížko má...Ženské deníky 19. století. Praha 2008

Lenderová, Milena, K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století. Praha 1999

Lenderová, Milena - Rýdl, Karel, Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století. Praha- Litomyšl, 2006

Lenderová Milena, Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19.století. Praha 2002

Leonhartsberger, Silvia, Städtischen Dienstboten in der deutschen Erzählprosa um 1900. Wien 1998

Lukáš, Josef, Všeobecná poptavárna po práci, zvláštní otisk z Národohospodářských listů, Praha 1897

Machačová, Jana - Matějček, Jiří, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914. Opava 2002

Machačová, Jana - Matějček, Jiří, Studie k sociálním dějinám 19. stol., Opava Slezský ústav 1992

Machačová, Jana - Matějček, Jiří, Konference k metodologii sociální historiografie, Praha 2001

Mareš, Petr, Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha 1999

Masaryk, T.G., Sebevražda. Praha 1930

Maur, Eduard, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století, in: ČSČH XIX, 1971

Míka, Alois, Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století. Praha 1960

Mitterauer, Michael - Sieder, Reinhard, Vom Patriarchat zur Partnergesellschaft. München 1991

Mitterauer, Michael, Historisch-antropologische Familienforschung. Wien 1990

Mittrauer, Michael, Familie und Arbeitsteilung, Wien – Köln – Weimar 1992.

Morgenstern, Hugo, Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich. Wien 1902

Možný, Ivo, Sociologie rodiny. Praha 1999

Müller, Heidi, Dienstbare Geister. Leben und Arbeitswelten der städtischen Diensthote. Berlin 1985

Nesládková, Ludmila - Dokoupil, Lumír, Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti 1869-1939. In: Historická demografie 21, 1997, s. 149-174.

Neumann, S.K., Dejiny ženy. Bratislava 1973

Oakley, Ann, Sociology of Houswork. New York 1974

Orth, Karin, Nur weiblichen Besuch. Dienstmädchen in Berlin 1890-1914. Frankfurt am Main, Berlin, New York 1993

Ottmüller, Uta, Die Diensthofenfrage. Münster 1978

Paměti babičky kavalírové. Praha 1993

Pauleweit, Karin, Dienstmädchen um die Jahrhundertwende. Frankfurt am Main 1993

Petráň, Josef, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha 1964

Placht, Oto, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. - 18. století. Praha 1957.

Popp, Adelheid, Hausklavinnen. Ein Beitrag zur Lage der Dienstmädchen. Wien 1912

Procházka, Vladimír, K reformě čeledních řádů. In: Sociální revue, č. 1, 1927

Renzetti, Claire M. - Curran, Daniel J., Ženy, muži a společnost. Praha 2003

Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24.11.2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem Hlavního města Prahy. Praha 2007

Sak, Robert, Salon dvou století : Anna Lauermannová –Mikschová a její hosté. Praha – Litomyšl, 2003

Saurer, Edith, Frauengeschichte in Österreich. In: L'Homme Z.F.G. roč.4, č.2

Secká, Milena, Ženy rodiny Náprstkovy, Praha 2001

Schulz, Violet, In Berlin in Stellung. Dienstmädchen in Berlin der Jahrhundertwende. Belrin 1989

Sládek, M., Malý svět je člověk aneb Výbor z české barokní prózy. Praha 1995.

Srb, Václav, Úvod do demografie. Praha 1965

Kolektiv autorů: Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848 – 1939. (kol. autorů) Praha 1981

Stekl, Hannes, Häusliches Personal und soziale Frage. In: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, Wien 1978, 34

Stekl, Hannes, Hausrechtliche Abhängigkeit in der industriellen Gesellschaft. In: Wiener Geschichtsblätter, Wien 1975, roč. 30, č.4

Steckl, Hannes (ed), Höhere Töchter und Söhne aus gutem Haus. Bürgerliche Jugend in Monarchie und Republik. Wien, Köln, Weimar, 1990

Světlá, Karolina, Z rodinné kroniky. Praha 1980

Šálková, Antonie, Z deníku služky. Praha 1951

Šanderová, Jadviga, Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum. Praha 2000

Šimáček, M.A., První služka. Gendrový obrázek z mladé domácnosti. Praha 1909

Šolle, Václav, Počátky buržoasního soudnictví v českých zemích I., II., SAP 18/1968

Štaif, Jiří, Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851. Praha 2005

Štěpánek, Ladislav, Příspěvek k vývoji forem bydlení v pražských pavlačových domech na přelomu 19. a 20. století. S. 108, In: Pražský sborník historický 1969-1970

Tauberová, Jana, Dokonalá žena. Breviář moderní ženy. Praha 1938

Tichy, Marina, Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um

Tinková Daniela: Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa. Praha 2004

Tinková, Daniela: Ilegimita a nová ekonomie života v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a péčí na prahu občanské společnosti. In: Historická demografie, 27/2003, s. 133-172

Trkanová, Marie, U Janáčků. Praha 1959

Ulbrich, Claudia, Sulamit und Margarete. Berlin 1998

Urban, Otto, Česká společnost 1848 – 1918. Praha 1982

Urbanitsch, Peter, Steckl, Hannes (ed): Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862-1914, Wien-Köln-Weimar 2000

Veblen, Thorstein, Teorie zahálčivé třídy. Praha 1992

Vošahlíková, Pavla, Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha 1996

Vošahlíková, Pavla, Zábava a rozptýlení českých žen v 19. a na počátku 20. století. In: Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2.poloviny 19.století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24.11.2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem Hlavního města Prahy. Praha 2007

Walser, Karin, Dienstmädchen. Frauenarbeit und Weiblichkeitsbilder um 1900. Frankfurt am Main 1986

Weber, Max, Wirtschaft und Gesellschaft. Paderborn

Wehler, H.-U., Deutsche Gesellschaftsgeschichte. München 1987

Werfel, Franz, Barbara oder Die Frömmigkeit. Frankfurt am Main 1996

Werfel, Franz, Der veruntreute Himmel Die Geschichte einer Magd. Wien 1960

Wierling, Dorothee, Mädchen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstboten um die Jahrhundertwende. Berlin, Bonn 1987.

Zull, Gertraud, Das Bild vom Dienstmädchen um die Jahrhundertwende. Eine Untersuchung der stereotypen Vorstellungen über den Charakter und die soziale Lage des städtischen weiblichen Hauspersonals. München 1984

Zweig, Stefan, Svět včerejška. Praha 1999